

Tilburg University

Meester(s) over bronnen

Snel, Marnix

Publication date:
2016

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Snel, M. (2016). *Meester(s) over bronnen: Een empirische studie naar kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken die betrekking hebben op het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek.* [, Tilburg University]. Boom juridische uitgever.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Meester(s) over bronnen

© 2016 Marnix Snel / Boom juridisch

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorrecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorrecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6290-288-6

NUR 820

www.boomjuridisch.nl

Meester(s) over bronnen

*Een empirische studie naar kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken die
betrekking hebben op het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch
onderzoek*

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR

AAN TILBURG UNIVERSITY

OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS,

PROF. DR. E.H.L. AARTS,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

TEN OVERSTAAN VAN EEN DOOR HET COLLEGE VOOR PROMOTIES

AANGEWEEZEN COMMISSIE

IN DE AULA VAN DE UNIVERSITEIT OP VRIJDAG 16 DECEMBER 2016

OM 14:00 UUR

DOOR

MARNIX VINCENT RODERICK SNEL

GEBOREN OP 31 AUGUSTUS 1985

TE WEERT

Promotores: Prof. mr. R.A.J. van Gestel
Prof. mr. J.B.M. Vranken

Overige leden: Prof. mr. S.E. Bartels
Prof. mr. L.J.A. Damen
Prof. mr. G. van Dijk
Prof. mr. J.H. Gerards
Prof. mr. P.S.J.M. Schoukens
Prof. mr. C.J.J.M. Stolker
Prof. mr. J. Struiksma

Voor mijn moeder, Cobi Truijens

Inhoudsopgave

Voorwoord	XI
Hoofdstuk 1 – Introductie	1
1.1 Onderzoeksvragen	1
1.2 Verantwoording van het onderzoek	2
1.2.1 Achtergronden	2
1.2.2 Praktische relevantie	6
1.2.3 Theoretische relevantie	8
1.3 Afbakening en conceptualisering	9
1.3.1 Bronverzameling en -verwerking	9
1.3.2 Academisch juridisch-dogmatisch onderzoek	11
1.3.3 Beperking tot twee soorten publicaties	14
1.3.4 Beperking tot de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap	15
1.3.5 Ondanks afbakening toch een breder bereik?	16
1.4 Eerder onderzoek naar eisen, gevaren en technieken als analytisch kader	16
1.4.1 Voorgestelde kwaliteitseisen	17
1.4.2 Geconstateerde gevaren	19
1.4.3 Onderzoek naar technieken van bronverzameling en -verwerking	21
1.5 Methoden en leeswijzer	23
1.5.1 Semigestructureerde interviews	24
1.5.2 Expertmeeting	26
1.5.3 Literatuuronderzoek	28
1.5.4 Outline	28
1.6 Over de onderzoeksresultaten	29
Hoofdstuk 2 – Kwaliteitseisen	33
2.1 Inleiding	33
2.2 Controleerbaarheid	34
2.2.1 Controleerbaar werken door precies en correct te verwijzen	35

2.2.2 Controleerbaar werken door aanvullende verantwoording	37
2.2.3 Resumé	39
2.3 Nauwkeurig, accuraat brongebruik én begrip van de onderzoekscontext	40
2.3.1 Nauwkeurigheid én accuratesse	40
2.3.2 Begrip van de onderzoekscontext	43
2.3.3 Resumé	45
2.4 Gebalanceerd brongebruik	46
2.4.1 Een zekere mate van compleetheid	46
2.4.2 Eerlijke omgang met bronmateriaal	50
2.4.3 Resumé	52
2.5 Geloofwaardige beweringen	53
2.5.1 Geloofwaardige beschrijvingen en interpretaties	54
2.5.2 Geloofwaardige syntheses en generaliseringen	57
2.5.3 Resumé	59
2.6 Kwaliteitseisen die geen directe betrekking hebben op brongebruik	60
2.6.1 Eisen die aan het onderzoeksdesign gesteld worden	60
2.6.2 Leesbaarheid en overtuigingskracht	64
2.7 Conclusies	65
Hoofdstuk 3 – Gevaren	71
3.1 Inleiding	71
3.2 Factoren die de controleerbaarheid kunnen verstoren	72
3.2.1 Problemen rondom het verwijzen naar bronnen	72
3.2.2 Te weinig of teveel verantwoorden	74
3.2.3 Resumé	76
3.3 Bedreigingen voor nauwkeurigheid én accuratesse	76
3.3.1 Gevaren voor het bereiken van nauwkeurig én accuraat brongebruik	77
3.3.2 Moeilijkheden bij de omgang met de onderzoekscontext	78
3.3.3 Resumé	79
3.4 Gevaren die het komen tot gebalanceerd brongebruik bedreigen	80
3.4.1 Factoren die kunnen leiden tot incompleetheid	80
3.4.2 Gevaren die zich voordoen bij het plaatsen van het bronmateriaal	91
3.4.3 Resumé	95
3.5 Aantasting van de geloofwaardigheid van beweringen	97

3.5.1 Wat kan leiden tot ongeloofwaardige beschrijvingen en interpretaties?	97
3.5.2 Wat kan leiden tot ongeloofwaardige generalisering en syntheses?	101
3.5.3 Resumé	103
3.6 Conclusies	104

Hoofdstuk 4 – Technieken 107

4.1 Inleiding	107
4.2 Wat de onderzoeker kan doen om controleerbaar te werk te gaan	108
4.2.1 Technieken die bijdragen aan de precisie en juistheid van verwijzingen	109
4.2.2 Technieken die helpen bij het afleggen van verantwoording	111
4.2.3 Resumé	112
4.3 Het borgen van nauwkeurigheid, accuratesse en contextueel begrip	113
4.3.1 Hoe de nauwkeurigheid en accuratesse niet uit het oog wordt verloren	113
4.3.2 Wat houdt een verstandige omgang met de onderzoekscontext in?	114
4.3.3 Resumé	117
4.4 Stimulansen voor het bereiken van gebalanceerd brongebruik	118
4.4.1 Wat de onderzoeker kan doen om niet incompleet te zijn	118
4.4.2 Richtlijnen met betrekking tot het plaatsen van het bronmateriaal	128
4.4.3 Resumé	134
4.5 Technieken voor het komen tot geloofwaardige beweringen	135
4.5.1 Over het interpreteren van een wetsterm, uitspraak of auteursstandpunt	136
4.5.2 Procedurele aspecten van het generaliseren en synthetiseren	144
4.5.3 Resumé	147
4.6 Conclusies	148

Hoofdstuk 5 – Thematische verdieping 153

5.1 Introductie	153
5.2 Verantwoorden	153
5.2.1 Criterium voor verantwoording	154
5.2.2 Verantwoorden van het zoeken en selecteren van rechtspraak	155
5.2.3 Het (verantwoorden van) interpreteren en waarderen van rechtspraak	158
5.2.4 Verantwoording van keuzes bij het gebruik van wetgeving	160
5.2.5 Verantwoorden van literatuurgebruik minder belangrijk	162

5.2.6 Afrondende opmerkingen	164
5.3 Verwijzen	166
5.4 Betrekken van indirect voor de onderzoeksvraag relevant bronmateriaal	170
5.5 Europeaniseren en internationaliseren	173
5.6 Conclusies	175
Hoofdstuk 6 – Waarde, betekenis & implicaties resultaten	179
6.1 Introductie	179
6.2 Cultuurverandering, geen afvinklijst of oververantwoording	180
6.3 Naslagwerk met onderscheid spannende en minder spannende aspecten	183
6.4 Striktere probleemstellingen en onderzoeksvragen?	186
6.5 Over olifantenpaden en de bredere betekenis van de resultaten	187
Hoofdstuk 7 – Conclusie, discussie en vervolgonderzoek	189
7.1 Conclusies	189
7.2 Discussie	199
7.3 Vervolgonderzoek	210
Appendix I – Systematisch literatuuronderzoek	215
Appendix II – Interviewprotocol	221
Appendix III – Respondenten	229
Appendix IV – Coderen van de interviewdata	232
Appendix V – Expertmeeting, panel & protocol	236
Literatuurlijst	245

Voorwoord

Verwondering, wens en hoop

Als student bestuurskunde én rechtsgeleerdheid ontstond bij mij een *verwondering* over de discrepantie in expliciete aandacht die bestond voor onderzoeksmethodologie in beide opleidingen. Na een aantal vergeefse pogingen tot het schrijven van een *bestuurskundige* masterthesis had ik net ondervonden dat de methodenvakken uit die opleiding toch echt meer om het lijf hadden dan de gebakken lucht waar ik ze in eerste instantie voor had aangezien, toen ik ontdekte dat er in de *rechtenopleiding* (althans destijds) helemaal geen aandacht werd geschonken aan methoden en technieken van (rechts)wetenschappelijk onderzoek. Als kersverse *believer* in nut en noodzaak van onderzoeksmethodologie, zij had mij immers tot overwinnaar van mijn eigen scriptiegevecht gemaakt, begreep ik daar niets van. Ik zag bovendien bevriende rechtenstudenten bij het schrijven van hun scriptie dezelfde valkuilen betreden die ook ik had betreden. Telkens wanneer zij om hulp vroegen bepleitte ik aandacht voor onderzoeksmethodologie. Regelmatig werd ik dan geconfronteerd met de vraag of over de aspecten waarover ik sprak ook literatuur bestond. “Niet specifiek voor juridisch onderzoek”, moest ik dan antwoorden. Dat gaf toen al een onbevredigend gevoel. Een gevoel, dat niet meer is weggegaan. Het leidde uiteindelijk tot de *wens* om tot een tastbaar product te komen dat kan bijdragen aan het creëren van meer methodologisch bewustzijn onder (startende) rechtswetenschappers.

De kans tot het vervaardigen van dat product kwam er. Begin 2013 lukte het mij om onderzoeksgeld los te weken voor een promotieonderzoek naar kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken die betrekking hebben op het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek. Dat promotieonderzoek resulteerde in het proefschrift dat voor u ligt. Ik *hoop* dat (enkele) (jonge) onderzoekers er (uiteindelijk) de inspiratie, het houvast uit kunnen halen dat ook ik nodig had om heen te komen over iets wat ik achteraf als iets dat tussen fobie en afgunst voor wetenschappelijk onderzoek inzit zou classificeren. Bovendien *hoop* ik dat het boek de meer ervaren rechtswetenschapper stimuleert de (inmiddels) reeds ingezette stijgende lijn in expliciete aandacht voor juridische onderzoeksmethodologie in supervisie, onderwijs, onderzoek en (wetenschappelijk) debat voort te zetten. Ik *hoop*

dat zij zich nog meer dan nu al het geval is zullen realiseren dat wat vanzelfsprekend lijkt, niet altijd vanzelfsprekend is. Niet voor hen, en al zeker niet voor de nieuwe generaties van onderzoekers die zij opleiden.

In Tilburg heb ik tot mijn grote plezier tijdens mijn promotieonderzoek zelf de mogelijkheid gekregen de hierboven uitgesproken hoop gedeeltelijk te verwezenlijken. Samen met mijn naaste collega's stond ik aan de bakermat van het (derdejaars)vak MTO/bachelorthesis. Daarvoor ontwikkelden wij onder meer practica gericht op het uitvoeren van een literature review ter inbedding van een onderzoeksvraag, de formulering van die onderzoeksvraag, het opstellen van (theoretische of normatieve) onderzoekskaders, het nadenken over methoden aan de hand waarvan de onderzoeksvraag kan worden beantwoord en ook, mijn eigen paradepaardje, de eisen, valkuilen en technieken die betrekking hebben op het bronnenonderzoek. Dat ging niet altijd zonder slag of stoot. Regelmatig werd pijnlijk duidelijk dat een groot aantal van de studenten die wij onderwezen tot eenzelfde voorlopige conclusie kwam (die van die gebakken lucht) waartoe ik ook ooit was gekomen. Toch ben ik er heilig van overtuigd dat ook zij, althans de meesten, later, wanneer zij wetenschappelijk onderzoek moeten uitvoeren (bijvoorbeeld in het kader van een masterscriptie, of een eventueel promotietraject) nog eens met weemoed op het MTO/bachelorthesis vak zullen terugkijken.

Alhoewel het promotieonderzoek precies aansloot bij mijn eigen verwondering en wens en het mij bovendien is gelukt om het binnen de beschikbare tijd af te ronden, bestond mijn tijd als promovendus zeker niet alleen uit rozengeur en maneschijn. Naast persoonlijke misère van het ergste soort (ik kom daar aan het eind van dit voorwoord nog op terug) heb ook ik moeten ondervinden dat de horrorverhalen over het doen van promotieonderzoek toch op zijn minst een kern van waarheid bevatten. Ga ik het proefschrift wel op tijd afkrijgen? Is het wel diepgaand en vernieuwend genoeg? Had ik niet nog iets anders moeten doen? En zelfs, had ik niet beter een proefschrift over een héél ander onderwerp kunnen schrijven? Het zijn vragen die tijdens de afgelopen vier jaar vaak opdoemden, mij soms slapeloze nachten bezorgden. Ook het moment, na ongeveer tweeëneenhalf jaar studie – ik had toen ruim 300 pagina's Engelstalig proefschrift liggen – waarop ik besloot dat ik hetgeen ik tot dan toe had ontdekt wilde opschrijven in de helft van dat aantal pagina's – in het Nederlands zoals u merkt – heeft mij (extra) grijze haren bezorgd. Desondanks

kan ik echter niet anders dan constateren dat de afgelopen vier jaar voorbij zijn gevlogen. Oké, het was niet altijd eenvoudig mijzelf na het afgaan van de wekker vol goede moed in de richting van de Warandelaan 2 te bewegen, maar eenmaal op mijn stekkie aangekomen heb ik in al die tijd niet één dag de klok hoeven smeken het einde van de dag aan te geven. Je kunt wel zeggen dat ik echt in de ban van mijn eigen onderzoek raakte, elke dag opnieuw. Ik heb er dan ook met veel plezier aan gewerkt.

Dankbetuiging

Een proefschrift schrijven is een solitaire aangelegenheid. Dat wil niet zeggen dat er uiteindelijk niet een groot aantal mensen direct en indirect heeft bijgedragen aan de totstandkoming daarvan. Aan hen ben ik veel dank verschuldigd. Op inhoudelijk gebied zijn dat allereerst de respondenten en panelleden, ik dank hen voor de mogelijkheid die zij mij hebben geboden om de data te verzamelen die voor de uitvoering van dit onderzoek nodig was, en Hester ten Cate, die mij enorm geholpen heeft bij het transcriberen van de interviews. Moest ik dat laatste helemaal alleen hebben gedaan, dan was ik waarschijnlijk halverwege gillend gek geworden. Onmisbaar dus! Mijn dank gaat ook uit naar Hans Sonneveld en Hervé Tijssen voor hun stimulerende en vriend(schapp)elijke woorden voorafgaand aan en tijdens het proefschrifttraject. Zij waren het die mij het vertrouwen gaven dat ik het in me had te promoveren. Ook Gijs van Dijck en Jacques Hagenaars, die bij de opzet van het empirisch onderzoek actief hebben meegedacht, en in het bijzonder Gijs voor zijn voorzitterschap van de ten behoeve van mijn studie uitgevoerde expertmeeting, ben ik dank verschuldigd. Daarnaast maak ik graag van de gelegenheid gebruik om mijn naaste collega's Jurgen Braspenning en Thomas van Golen, die gedurende de vier jaren waaraan ik aan het onderzoek heb gewerkt niet alleen verschillende keren bereid waren om tussenversies van het onderzoek te lezen en becommentariëren maar bovendien ook vaak een welkome afleiding boden (zowel op als buiten de werkvloer), te bedanken. Dat brengt mij bij de twee mensen die het nauwst bij mijn onderzoek betrokken waren. Rob en Jan, ik ben ontzettend dankbaar voor alle tijd die jullie investeerden in het lezen van en praten over de grote hoeveelheid stukken die ik, telkens opnieuw, jullie kant op stuurde. Ik had mij denk ik geen betere promotores kunnen wensen! Van jullie kreeg ik de ruimte om mijn eigen onderzoeksritme te ontdekken en bepalen, de kritische doch rechtvaardige blik die ik (echt) nodig had om tot een hoger niveau te komen en de bemoedigende woorden die mij door tijden van frustratie en twijfel sleepten.

Van de meer inhoudelijke ondersteuning kom ik dan geleidelijk bij de mentale support die ik heb mogen ontvangen. Hoezeer ik ook in de ban van mijn onderzoek ben geweest, ik was de afgelopen vier jaren nooit doorgekomen zonder het leven daarbuiten. De af en toe opkomende heimwee naar het studentenleven heb ik kunnen ondervangen door de vele mooie avonden die ik met mijn vrienden van de Tilburgse Cantus Band Bracchus heb beleefd. Afleiding en een luisterend oor vond ik bij de vriendengroepen die ik heb overgehouden aan mijn tijd als mentor van nieuwe lichten studenten en lid van studievereniging Magister JFT en natuurlijk ook bij de mannen die ik al nagenoeg mijn hele leven ken. Zij allen weten vast wie ik bedoel. Ik noem ook Roderick, mijn kleine broertje die ik niet vaak genoeg zie maar waarvoor ik veel respect heb en ook mijn vader, Jacques, die op de achtergrond een immer optimistische steunpilaar voor mij is geweest en bovendien ook nog eens heeft geholpen met het redigeren van de tekst van dit proefschrift. Wij drieën hebben met elkaar gemeen dat wij niet gemakkelijk onze werkelijke emoties uiten, maar laat ik dan hier, veilig op papier, schrijven dat ik weet dat wij er met of zonder veel woorden altijd voor elkaar zullen zijn. Tenslotte bedank ik hier ook mijn vriendin, Evelien, voor de liefdevolle haven die zij werd en is, waarnaar ik altijd weer terug kon en kan keren.

Mama

Dit proefschrift markeert de start van mijn loopbaan als juridisch wetenschapper, maar zal in mijn herinneringen ook altijd te boek staan als een moment van afscheid. Het afscheid van een van de grootste steunpilaren in mijn leven, Cobi, *mama*. Afscheid nemen van iemand die je zo dierbaar is, doet je beseffen hoe relatief het leven, ook het promoveren, eigenlijk is. Wat had ik godsgruwelijk graag gewild dat zij bij mijn verdediging van dit proefschrift, en natuurlijk ook de overige belangrijke levensgebeurtenissen die nog in het verschiet liggen, aanwezig was geweest. Die tijd is haar echter niet gegund. Voordat zij ons ontvallen is, heeft zij dit voorwoord nog net kunnen lezen. Ik hoop dat zij net zo trots op mij zou zijn, als ik altijd op haar ben geweest. Wat een sterke vrouw was zij. Velen, waaronder ik zelf, kunnen aan haar een voorbeeld nemen. Ik doe dan ook niets liever dan dit boek aan haar opdragen. Mama, ik houd van jou. Wat zal ik je ongelóóflijk veel gaan missen.

Tilburg, 30 juli 2016

mr. drs. M.V.R. Snel

Hoofdstuk 1 – Introductie

1.1 Onderzoeksvragen

Dit proefschrift gaat over normen en spelregels voor het bronnenonderzoek dat plaatsvindt binnen een academisch juridisch-dogmatisch onderzoeksproject. Het betreft een empirisch-descriptief onderzoek, dat zich grotendeels richt op het expliciteren van de op dit terrein tot op heden veelal impliciet gebleven opvattingen die binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap bestaan. De centrale vragen waarop dit dissertatieonderzoek antwoord wenst te geven, luiden:

1. Welke kwaliteitseisen worden door de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap gesteld aan de bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een academisch juridisch-dogmatische onderzoeksvraag?
2. Welke gevaren vormen volgens de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap een (urgente) bedreiging voor het bereiken van die kwaliteitseisen?
3. En, welke onderzoekstechnieken kunnen volgens de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap (met het oog op kwaliteitseisen en gevaren) worden gebruikt ter verzameling en verwerking van bronnen binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek?

Een onderzoek naar eisen, gevaren én technieken dus.¹ Ik beseft dat het stellen van deze vragen op haar beurt allerlei vragen oproept. Tegen welke achtergrond zijn zij ontstaan en waarom zijn zij relevant? Wat wordt er precies verstaan onder ‘bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een onderzoeksvraag’, ‘academisch juridisch-dogmatisch onderzoek’ en ‘de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap’? En, ervan uitgaande dat een empirisch onderzoek naar kwaliteitsstandaarden, valkuilen en (onderzoeks)technieken die betrekking hebben op de ‘bronverzameling en -verwerking’ in ‘academisch juridisch

¹ Whittemore, Chase en Mandle (2001:528) omschreven het verschil daartussen eerder op heldere wijze: “[c]riteria are the standards to be upheld as ideals in (...) research, whereas techniques are the methods employed to diminish identified threats to those standards”.

dogmatisch onderzoek' nut heeft, hoe kunnen zij dan eigenlijk (het beste) achterhaald worden? Alvorens over te gaan tot een beantwoording van de centrale vragen, zal ik dan ook in dit inleidende hoofdstuk op deze aspecten nader ingaan.

1.2 Verantwoording van het onderzoek

Ik zet mij allereerst schrap voor de meest prangende en onvermijdelijke vervolgvraag: waarom een proefschrift wijden aan het systematisch en empirisch zoeken naar kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken die betrekking hebben op de bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een (Nederlandse) academisch juridisch-dogmatische onderzoeksvraag? Ik schets daartoe eerst de achtergronden waartegen dit promotieonderzoek is ontstaan. Daarna volgen enkele (aanvullende) overwegingen met betrekking tot de mogelijke praktische en theoretische relevantie van de met deze studie bereikte onderzoeksresultaten.

1.2.1 Achtergronden

De dogmatische rechtswetenschapper die zoekt naar een (geoperationaliseerd) overzicht van kwaliteitseisen die zij bij de bronverzameling en -verwerking dient na te streven, de valkuilen die zij daarbij moet zien te vermijden en/of aanknopingspunten voor technieken die haar daartoe ter beschikking staan, komt momenteel bedrogen uit.² Instrumenten die gebruik worden bij de beoordeling van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek (denk aan beoordelingsformulieren, promotiereglementen, publicatierichtlijnen en 'rubrics') bevatten zodanig globale termen³ dat weinig duidelijk wordt wat nu precies van de rechtswetenschapper wordt verlangd (vergelijk Rubin, 1992:889; Struiksma, 2014:485; Van Gestel, 2015:247, 279-284; Vranken, 2014a:110).⁴ Ook bestaande literatuur over methodologie en

² Om slechts één voorbeeld te noemen: bij een ten behoeve van onderwijs uitgevoerde zoektocht naar literatuur over het uitvoeren van systematisch jurisprudentieonderzoek (dat toch met regelmaat wordt verricht door rechtswetenschappers) troffen wij geen enkele bron aan die hierop met enige mate van diepgang ingaat.

³ In het formulier aan de hand waarvan dit proefschrift beoordeeld is wordt in verband met het bronnenonderzoek bijvoorbeeld gevraagd naar een beoordeling op "wijze van ordening, analyse en verwerking van het materiaal", zonder verdere uitleg.

⁴ Daar bestaan wel uitzonderingen op. Zo gaf Struiksma (2014:490) recent een kijkje in de keuken van de beoordeling van artikelen in het Tijdschrift voor Bouwrecht. Enkele van de beoordelingscriteria die hij bespreekt hebben directe betrekking op het proces van bronverzameling en -verwerking.

methoden van (academisch) juridisch-dogmatisch onderzoek biedt onvoldoende soelaas. In binnen- en buitenland is die literatuur bekritiseerd vanwege het feit dat zij enkel ófwel zeer theoretische en abstracte methodologische beschouwingen over de (dogmatische) rechtswetenschap bevat ófwel juist alleen ingaat op de meer praktische aspecten van het uitvoeren van juridisch-dogmatisch onderzoek (Hanson, 2016:3; Kestemont, 2016:6; Manderson & Mohr, 2002:159-161; Van Gestel, Micklitz & Maduro, 2012:20-21; Vranken, 2014a:41-42).⁵ Daarmee is de onderzoeker, die zich bij het bronnenonderzoek voor (soms uiterst complexe) methodologische vraagstukken gesteld ziet, niet of slechts zeer beperkt geholpen. Wendt zij zich vervolgens tot het werk van collega's om te bezien hoe die eerder met vergelijkbare vragen hebben geworsteld, dan vindt zij doorgaans ook geen duidelijke antwoorden. De dogmatische rechtswetenschap kent een traditie waarin tot voor kort in publicaties weinig tot geen expliciete aandacht werd geschonken aan methodologische overwegingen die aan het verrichte bronnenonderzoek ten grondslag hebben gelegen.⁶ Dat maakt het lastig, zo niet onmogelijk, direct uit het werk van anderen inspiratie voor het verantwoord inrichten en uitvoeren van het eigen bronnenonderzoek te putten.

⁵ Enerzijds bevat zij bijvoorbeeld wetenschapsfilosofische en rechtstheoretische beschouwingen over de aard van de rechtswetenschap, anderzijds bespreekt zij bijvoorbeeld de brontypen waarop juridisch onderzoek is gebaseerd en waar (niet *hoe*) zij gevonden kunnen worden.

⁶ Met betrekking tot Nederland spreken de onderzoeksresultaten van de door Tijssen (2009:124-126) verdedigde dissertatie boekdelen. Hij trof aan dat methodologische keuzes omtrent het brongebruik in Nederlandse juridische proefschriften gepubliceerd tussen 2003 en 2006, en dan vooral in die proefschriften die overwegend dogmatisch van aard waren, nagenoeg ongeëxpliciteerd bleven (zie voor vergelijkbare constatering Herweijer, 2003:28; Vranken, 2005:79). Dat lijkt op het eerste gezicht in het buitenland niet anders te zijn. In Australië bijvoorbeeld, kwamen Deane en Hutchinson (2010) op basis van een vergelijkbaar onderzoek als dat van Tijssen tot eenzelfde conclusie. De resultaten van dat onderzoek zijn opgenomen in de latere publicatie van Hutchinson en Duncan (2012:99-101). In de Verenigde Staten stelden Epstein en King (2002:45) vast dat “[l]aw scholars may be fastidious about documenting textual sources of information via the omnipresent footnote, but they are not particularly attentive to the need to document their data procedures”. Het is opvallend dat de (dogmatische) rechtswetenschap op dit terrein relatief ver af lijkt te staan van het onderzoek dat in het gros van de andere academische disciplines wordt verricht. Daar wordt soms zelfs gesproken van een ‘verantwoordingsbeginsel’ dat geldt als belangrijk (of zelfs het meest belangrijke) beginsel wanneer er academisch onderzoek wordt uitgevoerd (vergelijk Tijssen, 2009:43-47; Vranken, 2014a:113-116). Om maar enkele onder de vele publicaties te noemen die van een dergelijk beginsel spreken: Akkerman, Admiraal, Brekelmans en Oost (2006:3), Bryman, Becker en Sempik (2008:265), De Groot (1981:27) en Mishler (1990:423).

Het aldus ontbreken van concrete op schrift gestelde spelregels, overwegingen en procedures die betrekking hebben op de bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek kan op zichzelf al een studie waarmee die lacune kan worden opgevuld rechtvaardigen. Dat zou slechts anders kunnen zijn als vast zou komen te staan dat de rechtswetenschapper over een binnen de volledige gemeenschap bekende en gedeelde ‘toolkit’ beschikt waarmee voorafgaand aan of tijdens het onderzoek ontstane (complexe) methodologische vraagstukken kunnen worden opgelost.⁷ In het verleden is wel verdedigd dat van een dergelijke gedeelde ‘toolkit’ sprake is. “Zolang rechtswetenschappers zich bezighouden met het uitvoeren van juridisch-dogmatisch onderzoek weten zij wel wat zij doen”, klonk en klinkt het nog regelmatig in literatuur, op congressen en in de universitaire wandelgangen (ook geconstateerd door Hutchinson & Duncan, 2012:99; Taekema & Van Klink, 2011:3-4; Tijssen, 2009:146-147; Van Gestel et al., 2012:7; Vranken, 2014a:103). In dit verband werd eerder van het bestaan van ‘olifantenpaden’ gesproken (Tijssen, 2009:152). Er is echter reden om te veronderstellen dat die aanname niet geheel juist is. Onomstreden lijkt dat er in ieder geval een discrepantie bestaat tussen de ‘toolkit’ van jonge en ervaren onderzoekers. Maar ook wanneer de onderzoeksgewoonten van de meest ervaren rechtswetenschappers tegen elkaar worden afgezet, lijkt “het begrip ‘olifantenpaden’ op het eerste gezicht wellicht toch wat optimistisch gekozen”, zo concludeerde Tijssen (2009:161) eerder.⁸ Natuurlijk bestaan er binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap wel deels gedeelde ideeën over wat goed bronnenonderzoek inhoudt, maar daarnaast lijken er ook meningsverschillen en nog grotendeels onbeantwoorde vragen te bestaan.⁹

⁷ Zelfs dan lijkt het overigens nuttig onderzoek naar kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken op het gebied van bronverzameling en -verwerking te verrichten. Los van het feit dat het waarheidsgehalte van die aanname daarmee kan worden getoetst, merkt Vranken (2014b:1737) onder verwijzing naar het inmiddels bijna een eeuw oude werk van Paul Scholten (1931) in dit kader terecht op dat ook vanzelfsprekendheden niet altijd gevolgd worden of uiteindelijk moeilijker dan gedacht zijn.

⁸ Dat wordt door recenter empirisch onderzoek onderschreven (Kestemont, 2016:2; Snel, 2014:13).

⁹ Dat geldt zelfs voor de normen voor het gebruik van bronverwijzingen. “We zijn het in abstracto misschien eens over uitgangspunten (...) maar die uitgangspunten leiden naar mijn indruk niet tot een scherpe en gedeelde citatiecultuur”, aldus Van Boom (2015a:13), die daarvoor vervolgens ook het nodige bewijs aandraagt.

In ieder geval een aantal van die meningsverschillen en onbeantwoorde vragen hangt samen met de snelle, soms ingrijpende veranderingen die zowel de rechtswetenschap als het recht zelf in de afgelopen decennia heeft doorgemaakt (Osborne, 2012:11; Snel, 2014:12-13). Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan de Europeanisering, internationalisering en globalisering van recht en rechtswetenschap.¹⁰ Dat brengt onder andere met zich mee dat onderwerpen die voorheen als ‘nationaal’ werden aangemerkt in toenemende mate beheerst worden door bronnen van Europees of internationaal recht. Met alle gevolgen van dien. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat ook het aantal gepubliceerde nationale bronnen (zowel rechtspraak, wetgeving als literatuur) toeneemt. Bovendien brengt een steeds verdergaande focus op de online-omgeving mee dat niet alleen al die bronnen beter toegankelijk worden, maar dat ook daarbuiten nog van alles verschijnt wat pretendeert juridisch relevant te zijn (denk aan blogs – blawgs –, ongepubliceerde papers, rapporten, Wikipedia, enzovoort). Die berg aan informatie is ook nog eens beperkt, soms ronduit slecht geïndexeerd (Germain, 2007:148-151; Hutchinson, 2013:9). Tezamen bezien bemoeilijkt dit het bronnenonderzoek aanzienlijk. De vijver waaruit de rechtswetenschapper kan putten, is groter en troebeler dan ooit tevoren. Een inzicht in de nieuwe, soms complexe vraagstukken van methodologische aard die als gevolg daarvan ontstaan, lijkt meer dan welkom.

Tegen deze achtergronden is een systematisch empirisch onderzoek waarmee op het brongebruik betrekking hebbende eisen, gevaren en technieken (inclusief alle meningsverschillen en onbeantwoorde vragen die daarbij horen) zichtbaar worden gemaakt, gerechtvaardigd.¹¹ Bovendien lijkt de tijd juist nu rijp. De dogmatische rechtswetenschap bevindt zich momenteel (in ieder geval in Nederland en continentaal Europa) immers in een al een aantal jaren geleden ingezette transitie, waarbij impliciete omgang met onderzoeksmethodologie geleidelijk wordt vervangen door een praktijk waarin explicatie van methodische keuzes wordt verlangd (Evaluatiecommissie Rechtswetenschappelijk Onderzoek, 2009:30-50; Stolker, 2011;

¹⁰ Zie ook expliciet en uitgebreid Fisher, Lange, Scotford en Carlarne (2009), Van Gestel en Micklitz (2011:72), Van Gestel et al. (2012:8), Loth (2015:564), Tijssen (2009:33-39) en Tjong Tjin Tai (2013:204-206).

¹¹ Ik merk daarbij nog op dat ook in de literatuur inmiddels verschillende malen de wens is geuit om empirisch onderzoek te verrichten naar de door rechtswetenschappers nagestreefde kwaliteitseisen en gehanteerde onderzoekstechnieken (zie bijvoorbeeld Davidson, 2010:562-563; Kestemont, 2016:4; Tijssen, 2003:1227; Van Boom, 2015b:123, 125).

Van Gestel et al., 2012:12-19). Waar Vranken (2014a:3) recent nog opmerkte dat deze transitie vaak op “heftige tegenstand” stuit en dat zelfs de oproep om openlijk en open na te denken over onderzoeksmethodologie en -methoden al “verzet oproept”, kan ik niet anders dan constateren dat dit verzet – in ieder geval in Nederland – inmiddels grotendeels lijkt te zijn gebroken.¹² Dat biedt de benodigde randvoorwaarde om de rechtswetenschappelijke gemeenschap zelf aan het woord te laten.

1.2.2 Praktische relevantie

Na te zijn ingegaan op een aantal methodologische vraagstukken waarmee de civiele rechtswetenschapper gedurende dogmatische wetenschapsbeoefening wordt geconfronteerd, sprak Bloembergen (1988:80) inmiddels bijna dertig jaar geleden de hoop uit “dat anderen hier en daar wat dieper willen graven”.¹³ Daar voegde hij wel meteen aan toe “dat de betekenis van al dat graafwerk voor de praktijk van de wetenschapsbeoefening waarschijnlijk beperkt is”. De reden die hij daartoe aanvoert is dat goede onderzoekers “hun weg ook zonder dat wel weten te vinden” en dat beginnende onderzoekers “het ambacht beter van een ervaren onderzoeker dan uit een boekje” kunnen leren. Zelf ben ik wat optimistischer over de praktische relevantie van de resultaten die voortvloeien uit een meta-juridische studie als deze.

Alhoewel ik de opmerkingen van Bloembergen onderschrijf, denk ik dat desalniettemin de resultaten van deze studie van belang kunnen zijn voor zowel degenen die (dagelijks) onderzoek bedrijven als ook degenen die willen leren onderzoeken, over het uitvoeren van onderzoek doceren, belast zijn met het oordelen over onderzoek van anderen of onderzoek faciliteren (vergelijk Van Dijck, 2011:2; Van Gestel, 2012:7). Zij bieden de meer ervaren onderzoeker gelegenheid te reflecteren op de eigen onderzoekspraktijk door de eigen onderzoeksgewoonten te benchmarken aan die van collega's. De beginnende onderzoeker kan in de resultaten

¹² Bijval voor die constatering wordt gevonden in de resultaten van een enquête die door Van Boom en Van Gestel (2015:1340) onder de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap is afgenomen. Zo leek een ruime meerderheid van hun respondenten het noodzakelijk te vinden dat de methodologische eisen die aan rechtswetenschappelijke publicaties (zouden moeten) worden gesteld beter worden geëxpliciteerd.

¹³ Daarbij kan in het achterhoofd worden gehouden dat – hoe men hier ook over denkt – het juridisch-dogmatische onderzoek nog steeds feitelijk de dominante juridische onderzoekstraditie is, zowel in Nederland (Smits, 2015:3; Vranken, 2014a:15) als in het buitenland (Chynoweth, 2008:31; Hutchinson & Duncan, 2012:105). Dat beeld is ten aanzien van de Nederlandse rechtswetenschap recent opnieuw (en ditmaal zelfs empirisch) bevestigd door het onderzoek van Van Boom en Van Gestel (2015:1337).

van dit onderzoek inspiratie, houvast of bevestiging vinden, die zo hard nodig kan zijn bij de eerste aanrakingen met het uitvoeren van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek. De onderwijzer, begeleider en beoordelaar kunnen de resultaten gebruiken om onderwijs, begeleiding of beoordelingsinstrumenten (nader) vorm te geven of (verder) aan te scherpen. Faculteitsbesturen, overheid en marktpartijen tenslotte, kunnen uit de onderzoeksresultaten mogelijk ideeën putten om aanpassingen te doen in (het aanbod van) bestaande onderzoeksfaciliteiten.¹⁴

Zodoende dragen de resultaten in ieder geval bij aan een ‘more informed practice’, wat op haar beurt uiteindelijk – zij het toch vooral indirect – zelfs kan leiden tot “better science” (Mouton, 2005:14). Zo kan bewustwording van de op het brongebruik betrekking hebbende eisen, gevaren en technieken leiden tot een attitude die dwingt tot zorgvuldig onderzoeken. Maar het gaat verder. Mochten de onderzoeksresultaten bijvoorbeeld aanzetten tot het voorafgaand aan het uitvoeren van een juridisch-dogmatisch onderzoek explicieter aandacht besteden aan de methodische aspecten van bronverzameling en -verwerking, dan lijkt dit – ook meer direct – een positief effect te kunnen hebben op de effectiviteit en kwaliteit van dat onderzoek. Door educatiewetenschappers is in het verleden immers regelmatig een positief verband vastgesteld tussen de mate waarin (reeds vooraf) sprake is van een goed uitgedacht en uitgewerkt methodologisch onderzoekskader en de uiteindelijk bereikte onderzoeksefficiëntie en -beoordeling (Binns & Potter, 1989; Hockey, 1996; Latona & Browne, 2001; Phillips & Pugh, 1987; Seagram, Gould, & Pyke, 1998; Wright & Cochrane, 2000; Zuber-Skerritt & Knight, 1986).¹⁵

Als praktische relevantie van onderzoek dat zich richt op de explicitering van kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken met betrekking tot academisch juridisch-dogmatisch onderzoek is door anderen nog gesuggereerd dat de resultaten van een dergelijk onderzoek zowel kunnen bijdragen aan het verstevigen van de

¹⁴ Ik denk dan bijvoorbeeld aan mogelijke consequenties van de onderzoeksresultaten voor de wijze waarop aan rechtswetenschappers informatie wordt aangeboden of voor het aanbieden van bijscholingsmogelijkheden (digitalisering, globalisering) aan het wetenschappelijk personeel. Ik kom op een en ander nog uitgebreider terug in hoofdstuk 6 en paragraaf 7.2.

¹⁵ Ontleend aan Tijssen (2009:35), uiteraard wel zelf geraadpleegd. Of dat ook specifiek geldt voor het juridisch-dogmatisch onderzoek is overigens nooit onderzocht en zal ook in deze studie buiten beschouwing blijven. Wel is door rechtswetenschappers in binnen- (bijvoorbeeld Van Gestel, Vranken, Gribnau, & Tijssen, 2007:1452) en buitenland (bijvoorbeeld Epstein & King, 2002:11) eerder het vermoeden uitgesproken dat een dergelijk verband bestaat. Dat vermoeden lijkt inmiddels, zo bleek uit de door Van Boom en Van Gestel (2015:1340) gehouden enquête, zelfs bij het merendeel van de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap te bestaan.

positie van dit onderzoekstype op de markt voor onderzoeksgelden (bijvoorbeeld Cryer, Hervey, Sokhi-Bulley, & Bohm, 2011:10; Hutchinson & Duncan, 2012:84; Kestemont, 2016:3; Smits, 2015:7) als bij het ondervangen van problemen (overschrijding van termijnen en het naar beneden bijstellen van onderzoeksambities) die bestaan bij scriptie- en proefschrifttrajecten (bijvoorbeeld Tijssen, 2009:35).¹⁶ Ik zou echter niet zover willen gaan te stellen dat de resultaten die voortvloeien uit deze studie (directe) invloed (kunnen) hebben op beide aspecten. Het is evenwel wel mogelijk dat zij daaraan een kleine bijdrage kunnen leveren.

1.2.3 Theoretische relevantie

Ter verdediging van de theoretische relevantie van deze studie kan nog worden opgemerkt dat de resultaten van het beantwoorden van de in dit promotieonderzoek centraal staande onderzoeksvraag niet alleen relevant kunnen zijn voor de rechtswetenschapper die zich binnen een concreet juridisch-dogmatisch onderzoeksproject met methodologische vraagstukken geconfronteerd ziet, maar ook voor diegenen die deelnemen aan het (theoretisch) debat over aard, methodologie en methoden van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek (er wordt van een ‘methodendebat’ gesproken). Net als de (hand)boeken die inmiddels zijn verschenen op het terrein van juridisch-dogmatische methodologie en methoden, kenmerken ook de publicaties die het debat óver die methodologie en methoden opzoeken zich doordat zij vaak ver af lijken te staan van de concrete en praktische vragen die spelen bij het daadwerkelijk uitvoeren van onderzoek. Met dit proefschrift, dat zich juist richt op die praktische en concrete vragen (door eisen, gevaren en technieken in hun onderlinge samenhang in kaart te brengen), wordt een stevige impuls gegeven aan het (methoden)debat. Dat dan natuurlijk wel alléén vanuit het perspectief van het bronnenonderzoek.

De onderzoeksresultaten kunnen bovendien tevens van waarde zijn voor het verder brengen van het debat ten aanzien van de meer abstracte, wetenschapsfilosofische en epistemologische denkvluchten die binnen het huidige methodendebat soms (hoog) opspelen. Het gaat dan onder andere om de vraag wat kenmerken van wetenschap zijn en of het juridisch-dogmatisch onderzoek daaraan voldoet of zou kunnen voldoen, de plaats van recht als academische discipline tussen

¹⁶ Zie over die problemen onder meer Oost en Sonneveld (2005), Hutchinson (2013:23) en Van Hoecke (2010:37-38).

de sociale wetenschappen, maatschappijwetenschappen en de geesteswetenschappen en de aard (hermeneutisch, empirisch, logisch, normatief, praktisch, historisch, theoretisch, of combinaties hiervan) van de juridische discipline (Vranken, 2014a:204). Aan die opsomming kan met enige goede wil de kritiek die in de (juridisch en niet-juridische) literatuur en in meer informele kringen op juridisch-dogmatisch onderzoek wordt geleverd (zij zou ‘stoffig’, ‘dood’, ‘af’, ‘achterhaald’, ‘irrelevant’, ‘triviaal’ en ‘oninteressant’ zijn) en de weerlegging daarvan, de discussie over de richtingen waarin het juridisch-dogmatisch onderzoek zich zou moeten bewegen (meer of minder internationaal, praktijkgericht of fundamenteel) en de recent uitdijende discussie over de kwaliteitsbeoordeling (‘visitaties’, ‘rankings’, ‘peer review’, ‘bibliometrie’) worden toegevoegd. Alhoewel op al deze kwesties niet specifiek wordt ingegaan, is het niet ondenkbaar dat de onderzoeksresultaten ook een nuttige voedingsbodem kunnen bieden voor de debatten die daarover worden gevoerd.¹⁷

1.3 Afbakening en conceptualisering

Met het bovenstaande is de relevantie van dit promotieonderzoek aangetoond. Daarmee zijn echter de door mij gemaakte afbakeningskeuzes nog niet afdoende gerechtvaardigd en is bovendien onduidelijk gebleven wat onder de centrale concepten van deze studie (‘bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een onderzoeksvraag’ en ‘academisch juridisch-dogmatisch onderzoek’) meer precies wordt verstaan. Ik zal beide nu verhelderen.

1.3.1 Bronverzameling en -verwerking

Alhoewel de term ‘bronverzameling en -verwerking’ grotendeels tot de verbeelding zal spreken, kan er toch onduidelijkheid bestaan over dat waar ik *precies* wel en niet op doel. In dit onderzoek wordt ‘bronverzameling en -verwerking’ opgevat als een conglomeraat van onderzoeksactiviteiten die betrekking hebben op het *zoeken* en *selecteren* van bronmateriaal, het *waarderen* en *interpreteren* van het bronmateriaal en het vervolgens *generaliseren* en *synthetiseren* op basis van het bronmateriaal. Legal reasoning skills (waaronder argumentatietechnieken en retoriek),

¹⁷ Die suggestie wordt overigens ook in de literatuur gewekt (bijvoorbeeld Bumke, 2014:642; Chynoweth, 2008:37; Hutchinson & Duncan, 2012:100; Kestemont, 2016:7-8; Smits, 2015:7).

schrijfvaardigheden, algemene leesvaardigheden en technische citatie (met dat laatste wordt bedoeld op de stijl – tijdschrift schuin gedrukt of niet? – waarin verwijzingen gegoten worden) vallen – alhoewel er een link gelegd kan worden met bronverzameling en -verwerking – buiten het bestek van dit promotieonderzoek.

In de formulering van de onderzoeksvragen die in dit promotieonderzoek centraal staan, ligt reeds de keuze verscholen om dit promotieonderzoek te richten op het bronnenonderzoek *ter beantwoording* van een academisch juridisch-dogmatische onderzoeksvraag.¹⁸ Niet op (het bronnenonderzoek dat leidt tot) de formulering en inbedding van de onderzoeksvraag en de totstandkoming van de verdere onderzoeksopzet (ik spreek in dit verband hierna van ‘het onderzoeksdesign’, wat behalve de onderzoeksvraag ook een eventueel – descriptief, evaluerend, normatief of theoretisch – onderzoekskader of onderzoeksperspectief, een onderzoeksafbakening en de onderzoeksmethoden omvat).¹⁹ Aan deze afbakeningskeuze liggen verschillende overwegingen ten grondslag. Misschien wel de belangrijkste is dat voor de eisen die worden gesteld aan formulering en inbedding van de onderzoeksvraag binnen de rechtswetenschap zowel in de literatuur (zie hierover uitgebreid Vranken, 2014:54-60; Tijssen, 2009:53-60)²⁰ als ook in de onderzoekspraktijk zelf²¹ al meer en uitgebreider aandacht bestaat. Daar komt bij dat gelijktijdig aan deze studie in België zeer uitgebreid promotieonderzoek is verricht naar de verschillende onderzoeksdoelen die (Nederlandse en Belgische) rechtswetenschappers (kunnen) nastreven en de daarbij passende methoden van onderzoek (Kestemont, 2016). Dat samen maakt dat het ook meenemen van eisen, gevaren en technieken die betrekking hebben op (het bronnenonderzoek bij de

¹⁸ Giard (2013:184) spreekt in dit verband van de ‘technisch-praktische fase’.

¹⁹ Door Giard (2013:184) de ‘conceptuele fase’ genoemd.

²⁰ Tijssen baseert zich bijvoorbeeld op het omvangrijke proefschrift van Oost (1999) over de kwaliteit van de probleemstelling als hij stelt dat de kwaliteit van een probleemstelling in een wetenschappelijke tekst hoger is naarmate de plaats van de probleemstelling in de (inter-) disciplinaire context duidelijker is (inhoudelijke verankering), het theoretisch en/of maatschappelijk belang van een antwoord op de gestelde vraag groter is (relevantie), de uitspraak gegeven het exploratieve of toetsende karakter van de probleemstelling, completer ingevuld is (precisie), de formulering van de probleemstelling duidelijker op een onderzoeksfunctie aansluit (methodologische herkenbaarheid), vraag, discipline, reden, strategie en antwoord beter op elkaar zijn afgestemd (consistentie) en vraag, discipline, reden en antwoord toegankelijker en dus kritischer te beoordelen zijn (expositie).

²¹ Tijssen (2009:120-121) stelde vast dat het reeds in juridische proefschriften gepubliceerd tussen 2003 en 2006 met de (expliciete) verantwoording van (de inbedding van) de probleemstelling fundamenteel beter was gesteld dan met de verantwoording van het bronnenonderzoek.

totstandkoming van) het onderzoeksdesign naar verwachting niet tot geheel nieuwe inzichten zou leiden, doch slechts tot een aanzienlijke uitbreiding van de omvang van het (empirisch) onderzoek.²²

1.3.2 *Academisch juridisch-dogmatisch onderzoek*

De keuze voor ‘academisch juridisch-dogmatisch onderzoek’ als onderzoeksobject en hetgeen daaronder in dit onderzoek wordt verstaan, vergt een wat uitgebreidere beschouwing.²³ Het definiëren van ‘academisch juridisch-dogmatisch onderzoek’ kan langs verschillende lijnen plaatsvinden, die tezamen beschouwd een vrij nauwkeurig beeld opleveren. De belangrijkste zijn het onderzoeksobject, de veronderstellingen waarop het onderzoek is gestoeld, de verschillende doelen die met het onderzoek worden nagestreefd en de bij het onderzoek gehanteerde methoden. In het bijzonder over de eerste drie lijnen is door anderen die daar langer en intensiever over hebben nagedacht uitvoerig geschreven. Een verkorte samenvatting daarvan – waarbij noodzakelijkerwijs allerlei nuanceringen onbesproken blijven – wordt hieronder weergegeven.

Over het onderzoeksobject van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek bestaat weinig onenigheid. Dat is het geldend, positief recht – het recht zoals dat is neergelegd in bronnen van geschreven en ongeschreven nationale, Europese of internationale regels, beginselen, begrippen, leerstukken en rechterlijke uitspraken, en dat van commentaar is voorzien in de literatuur (bijvoorbeeld McCrudden, 2006:634; Vranken, 2014a:6) – én (mogelijk) toekomstig recht (Bloembergen, 1988:68). Belangrijke consequentie van die objectafbakening is dat ‘rechtsvergelijkende’ en ‘rechtshistorische’ onderzoeksactiviteiten strikt genomen *niet* als juridisch-dogmatisch onderzoek kunnen worden aangemerkt. Er wordt dan immers respectievelijk het *elders* en het in het *verleden* geldend recht tot object van onderzoek genomen (vergelijk Bloembergen, 1988:66; Smits, 2015:7). Ook het betrekken van

²² Uiteraard is de precieze formulering van onderzoeksvraag en vormgeving van onderzoeksdesign wel van groot belang voor de wijze waarop het bronnenonderzoek concreet gestalte krijgt. Op de vraag hoe hiermee binnen dit promotieonderzoek wordt omgegaan, ga ik in de volgende paragraaf in.

²³ In navolging van Vranken (2014a) hanteer ik in dit proefschrift de term juridisch-dogmatisch onderzoek, ondanks dat daaraan de connotatie van dogmatiek in de slechte zin van het woord kan kleven (dat laatste is eerder opgemerkt door Bloembergen, 1988:64). Ik realiseer mij dat wat ik daaronder versta door anderen ook wel ‘klassiek’, ‘traditioneel’, ‘standaard’, ‘gewoon’ of ‘doctrinair’ juridisch onderzoek wordt genoemd.

andere gegevens (ik denk dan aan feitelijk gegevens of inzichten uit andere disciplines) levert geen juridisch-dogmatisch onderzoek op. Dat neemt natuurlijk niet weg dat rechtsvergelijking, rechtsgeschiedenis en het gebruik van niet-juridische bronnen vaak binnen een onderzoeksproject met juridisch-dogmatisch onderzoek worden *gecombineerd* (Van Gestel & Micklitz, 2014:309-310; Vranken, 2014a:15-32).²⁴

Juridisch-dogmatisch onderzoek kan bovendien onderscheiden worden van ‘rechtstheoretisch’ onderzoek (ook wel als ‘jurisprudence’ aangeduid). Belangrijkste verschil tussen beide disciplines is gelegen in het feit dat de ‘rechtstheorie’ zich bezighoudt met de grondslagen van recht en rechtswetenschap (het wel of niet bestaan van universele rechtsbeginselen en de functies van recht en rechtssystemen bijvoorbeeld), terwijl het juridisch-dogmatisch onderzoek wordt uitgevoerd op basis van een (al dan niet tijdelijke) gedeelde opvatting daarover. Anders gezegd zijn het de antwoorden op verschillende rechtstheoretische vragen die tezamen de veronderstellingen – tweede lijn – vormen die ten grondslag liggen aan het juridisch-dogmatisch onderzoek. Veruit de belangrijkste – en om die reden meest benadrukte (vergelijk Van Gestel & Micklitz, 2011:65) – veronderstelling is dat het recht binnen het juridisch-dogmatisch onderzoek wordt gezien als een min of meer coherent en consistent systeem. Of – wellicht beter geformuleerd – een in meer of mindere mate samenhangend geheel van *verschillende* systemen die bestaan op verschillende abstractieniveaus (vergelijk Vranken, 2014a:62-64).²⁵

De verschillende doelen die met juridisch-dogmatisch onderzoek worden nagestreefd – de derde lijn – vloeien logisch voort uit die systeemgedachte. Zonder de pretentie volledig te zijn noem ik (a) beschrijving en uitleg van (een aspect van) een systeem binnen het geldend recht, (b) het verhelderen, verklaren en kritisch

²⁴ Vaak worden binnen één onderzoeksproject zodoende meerdere methoden (juridisch-dogmatisch, rechtsvergelijking, rechtshistorisch, empirisch) impliciet of expliciet gecombineerd. Voor iedere methode gelden dan (in ieder geval deels) eigen methodologische spelregels (zie ook expliciet Bloembergen, 1988:66). Het gaat mij in dit boek uitdrukkelijk *niet* om het achterhalen van de spelregels die gelden wanneer rechtsvergelijkende, rechtshistorische of juridisch-empirische onderzoeksactiviteiten worden ontplooid. Ook moet men erop bedacht zijn dat een onderscheid tussen juridisch-dogmatisch onderzoek en rechtsvergelijking en -geschiedenis geenszins betekent dat in ‘puur’ juridisch-dogmatisch onderzoek nooit naar oudere of buitenlandse bronnen wordt gekeken. Voor zover zij een uitleg geven aan het in Nederland geldend recht kunnen die bronnen binnen het juridisch-dogmatisch onderzoek immers ook een zelfstandige rol vervullen.

²⁵ Bijvoorbeeld het privaatrecht, contractenrecht en Europees consumentenrecht.

reflecteren op mogelijke imperfecties, ambiguïteiten en inconsistenties van (een deel van) een systeem, (c) het plaatsen van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen of ontwikkelingen in nationale, Europese of internationale rechtspraak en wetgeving in het systeem, (d) het voorspellen van toekomstige ontwikkelingen op grond van het reeds bestaande systeem, (e) het bevorderen van coherentie en consistentie in het systeem en het tot stand brengen, verfijnen, verder ontwikkelen en verbeteren van het recht op basis van criteria die aan het (rechts)systeem zelf zijn ontleend, en – zoals vaak het geval is in de onderzoekspraktijk²⁶ – een combinatie daarvan (afgeleid van onder meer Chynoweth, 2008; Kunneman, 1991:7; Rubin, 1997:111; Scordato, 2008:368; Stürner, 2012:11; Vranken, 2014a:6-7).²⁷ Verklaringen, reflecties, voorspellingen of verbetervoorstellen kunnen natuurlijk ook (deels) gegrond worden op persoonlijke vermoedens of criteria die niet aan het eigen rechtssysteem zijn ontleend, bijvoorbeeld een rechtsvergelijkend of rechtseconomisch argument (Kestemont, 2015:376-377; Mackor, 2012:24; Westerman, 2011:94). In een strikte opvatting is (het gedeelte van) het onderzoek dat op die wijze wordt uitgevoerd niet als *academisch* respectievelijk *juridisch-dogmatisch* aan te merken.²⁸

Over de methode (vierde lijn) gaat dit proefschrift. Ik merk daarbij op dat precieze methoden en technieken die de rechtswetenschapper hanteert wanneer zij juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoert deels zullen afhangen van de doelen die zij nastreeft (zo concludeert ook Kestemont, 2016). Daarin zou aanleiding kunnen worden gevonden om deze studie zo op te zetten dat per onderzoeksdoel of zelfs per (type) onderzoeksvraag naar eisen, gevaren en technieken die betrekking hebben op het brongebruik kan worden gezocht. Daar is uiteindelijk echter niet voor gekozen.

²⁶ Dat verschillende doelen vaak in één juridisch onderzoeksproject worden gecombineerd is recent ook empirisch vastgesteld door Kestemont (2016:118-120).

²⁷ Vergelijk ook het proefschrift van Kestemont (2016:23-92) naar de verschillende doelen van juridisch-dogmatisch onderzoek, waarin het hier geschetste overzicht uitgebreider wordt besproken. Zie voor een iets andere, verhelderende benadering Van Boom (2013:18). Hij spreekt van beschrijvende, definiërende, verklarende, voorspellende, vergelijkende en evaluerende doelen van juridisch-dogmatisch onderzoek, en noemt bovendien per doel een eenvoudige voorbeeldonderzoeksvraag. Hij laat tevens het contrast zien met empirisch-juridische vragen die per doel gesteld kunnen worden.

²⁸ Ook hier geldt natuurlijk dat bijvoorbeeld in één onderzoeksproject dat is gericht op verbetering vaak aanbevelingen worden gedaan op grond van argumenten van consistentie en coherentie van het systeem én argumenten die samenhangen met aan het recht externe aspecten (Vranken, 2014a:15-18). Er wordt dan strikt genomen opnieuw verschillend onderzoek gecombineerd, ieder met zijn eigen methodologische spelregels.

Belangrijkste reden hiervoor was dat oriënterend onderzoek had uitgewezen dat veel van de normen voor het brongebruik juist een bredere gelding hebben (onder andere Snel, 2014). Een bespreking per onderzoeksdoel zou dan tot teveel herhaling leiden. Ik heb daarom de voorkeur gegeven aan een algemene bespreking met waar nodig aandacht voor de met een of enkele onderzoeksdoelen samenhangende specifieke (uitwerking van) eisen, gevaren of technieken.

Ik realiseer mij dat de in dit promotieonderzoek gehanteerde opvatting van ‘academisch juridisch-dogmatisch onderzoek’ een enge is. Dat leidt ertoe dat bijvoorbeeld het rechtsvergelijkend en meer interdisciplinaire of empirisch-juridisch onderzoek buiten de reikwijdte van het onderzoek vallen. Laat ik vooropstellen dat ik vermoed dat ook daar (enorme) winst kan worden behaald met het empirisch in kaart brengen van de eisen waaraan dergelijk onderzoek moet voldoen, omstandigheden die het bereiken van die eisen bemoeilijken en de technieken die de onderzoeker daarbij ter beschikking staan. Toch is voor deze afbakening bewust gekozen. Daaraan lagen twee overwegingen ten grondslag. Op de eerste plaats veronderstel ik dat er onder rechtswetenschappers van nature meer expliciete aandacht bestaat voor onderzoeksmethodologie wanneer rechtsvergelijkend, empirisch-juridisch of interdisciplinair onderzoek wordt uitgevoerd.²⁹ Dat leverde een belangrijk motief op om nu juist het juridisch-dogmatisch onderzoek tot onderzoeksobject te kiezen. Op de tweede plaats verschilt het juridisch-dogmatisch onderzoek zodanig van rechtsvergelijkend, empirisch-juridisch of interdisciplinair onderzoek dat het in een onderzoeksproject behandelen van deze verschillende onderzoekstypen teveel afbreuk zou doen aan de beoogde diepgang van dit promotieonderzoek.

1.3.3 Beperking tot twee soorten publicaties

Het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek als hierboven beschreven wordt met het oog op verschillende publicatievormen uitgevoerd. Vranken (2014a:44) noemt in een adem hand- en studieboeken, dissertaties, monografieën, artikelen in tijdschriften of bundels, preadviezen, annotaties, commentaren, kronieken, opinies, essays,

²⁹ Ik wijs slechts op het enorme verschil in het aantal treffers wanneer in databases gezocht wordt op ‘methoden’ of ‘methodologie’ van juridisch-dogmatisch of klassiek-juridisch onderzoek en ‘methoden’ of ‘methodologie’ van rechtsvergelijkend onderzoek. Zie ook Tijssen (2009:122-128), die empirisch vaststelde dat de door hem onderzochte juridische proefschriften met een empirische component over het algemeen duidelijk meer expliciete uitleg over het bronnenonderzoek bevatten dan de meer klassiek-juridische proefschriften.

verzuchtingen, redactionele voorafjes, en het bijhouden van wetgeving, rechtspraak en literatuur in losbladige uitgaven. Terecht merkt hij vervolgens op dat de eisen en spelregels per type publicatie – soms in aanzienlijke mate – uiteen kunnen lopen.³⁰ Bovendien, en wellicht mede daardoor, is er discussie over de mate waarin het onderzoek dat ten behoeve van elke publicatievorm wordt verricht als ‘academisch’ of ‘wetenschappelijk’ kan worden aangemerkt.

Het moge duidelijk zijn dat het binnen een onderzoeksproject naar eisen, gevaren en onderzoekstechnieken onhaalbaar is om met die enorme diversiteit in publicatievormen rekening te houden. Er is daarom gekozen deze studie te beperken tot het juridisch-dogmatisch onderzoek dat ten behoeve van twee publicatievormen wordt verricht: de (doctoraats en in minder mate master) ‘thesis’ en het ‘wetenschappelijke tijdschriftartikel’. Reden voor deze specifieke keuze is dat juist het onderzoek ten behoeve van deze publicatievormen, althans in Nederland, bij uitstek en zonder twijfel als ‘academisch’ wordt aangemerkt (Tijssen, 2009:39; Van Gestel et al., 2007:1450-1451). Overigens moet men er daarbij wel op bedacht zijn dat (de precieze uitwerking van) eisen, gevaren en technieken ook tussen die publicatievormen nog kunnen verschillen (vergelijk Vranken, 2014a:214). Of, en zo ja in welke mate dit het geval is, kon niet vooraf worden vastgesteld en zal daarom uit deze studie moeten blijken.

1.3.4 Beperking tot de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap

Behalve per publicatievorm, kunnen eisen, gevaren en technieken ook per jurisdictie waarbinnen academisch juridisch-dogmatisch onderzoek wordt uitgevoerd verschillen. Er is herhaaldelijk op gewezen dat ondanks dat binnen het juridisch-dogmatisch onderzoek overal ter wereld belangrijke gemene delers bestaan, ook zeker nationale verschillen waarneembaar zijn in de manier waarop dit onderzoek wordt uitgevoerd en gepresenteerd (Kestemont, 2015:363; Van Gestel & Micklitz, 2011:65; Vick, 2004:178). Men hoeft de wijze van citeren in Amerikaanse en Nederlandse tijdschriftartikelen maar met elkaar te vergelijken om die verschillen waar te nemen. Juist daarom is gekozen om het onderzoek enkel te richten op de Nederlandse academisch juridisch-dogmatische onderzoekspraktijk. Het hanteren van een Europese of zelfs wereldwijde benadering zou, juist vanwege de bestaande verschillen in zowel rechts- als onderzoeksculturen, het komen tot valide generalisering en

³⁰ Zie ook expliciet Struiksma (2014:485).

synthesen problematisch maken. Bovendien zou de bereikte bredere reikwijdte met het verkiezen van de Europese of wereldwijze juridisch-dogmatische wetenschapspraktijk tot onderzoeksobject (opnieuw) ten koste gaan van de diepgang die ik juist beoog te bereiken.

1.3.5 Ondanks afbakening toch een breder bereik?

Consequentie van de gemaakte keuzes is dat de onderzoeksresultaten alleen gelding hebben met betrekking tot het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek dat in Nederland binnen proefschrifttrajecten en ten behoeve van wetenschappelijke tijdschriftartikelen wordt verricht. Wel merk ik op dat de bevindingen wel relevant *kunnen* zijn voor ander onderzoek dan juridisch-dogmatisch onderzoek, voor juridisch-dogmatisch onderzoek dat buiten de academie (in de rechtspraak bijvoorbeeld) of ten behoeve van een andere publicatievorm geschiedt en/of voor het juridisch-dogmatisch onderzoek dat in andere landen plaatsvindt. Ook in andere disciplines en in buitenlands academisch juridisch-dogmatisch onderzoek spelen immers vragen omtrent het proces van bronverzameling en -verwerking die (weliswaar afhankelijk van het type onderzoek dat wordt uitgevoerd maar toch) tot op zekere hoogte gelijkenis kunnen vertonen met de vragen die binnen de Nederlandse praktijk van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek spelen. Welke precieze waarde de onderzoeksresultaten hebben voor al dat andere onderzoek, is echter niet onderzocht. Desondanks zal ik in het laatste hoofdstuk van dit proefschrift daaromtrent overgaan tot enige mate van ‘educated speculation’.

1.4 Eerder onderzoek naar eisen, gevaren en technieken als analytisch kader

Dat brengt mij bij de vraag *hoe* de in dit proefschrift centraal staande onderzoeksvragen zijn beantwoord. Ter beantwoording daarvan schets ik in deze paragraaf allereerst het aan de hand van de schaarse literatuur gevormde analytisch kader dat ik daartoe heb gebruikt. In de volgende paragraaf leg ik uit op welke wijze van dat kader gebruik is gemaakt. Dan zullen overigens ook de overige belangrijke ten behoeve van deze studie gemaakte methodologische keuzes aan bod komen.

1.4.1 Voorgestelde kwaliteitseisen

Tot voor kort bestond er zowel in Nederland als in het buitenland geen *empirisch* onderzoek dat zich richt op het achterhalen van de kwaliteitseisen die rechtswetenschappers nastreven bij het schrijven respectievelijk hanteren bij het beoordelen van academisch juridisch-dogmatische publicaties (vergelijk Van Boom & Van Gestel, 2015:1337).³¹ Dat neemt niet weg dat aan de kwaliteit van academisch (juridisch-dogmatisch) onderzoek regelmatig aandacht is besteed, met name door van overheidswege in het leven geroepen onderzoekscommissies. In 2011 hebben Van Gestel en Vranken de verschillende rapporten die dat opleverde aan een analyse onderworpen. Zij troffen aan dat daarin relatief veel aandacht wordt besteed aan *kwaliteitsmeting* (door middel van bijvoorbeeld ‘ranking’, ‘bibliometrie’ en ‘peer review’). Desondanks ontwaarden zij ook drie *inhoudelijke* kwaliteitscriteria: ‘originaliteit’, ‘thoroughness’ en ‘profundity’. Uit de beschrijving die volgt, blijkt dat eigenlijk alleen ‘profundity’ enig inzicht geeft in wat van de rechtswetenschapper wordt verwacht bij het bronnenonderzoek. “Profundity”, namelijk, “describes the extent to which the publication should provide a comprehensive answer to the research question through reliance on relevant sources” (Van Gestel & Vranken, 2011:910). Dat biedt nog maar weinig houvast. In de Nederlandse en buitenlandse literatuur vond ik slechts twee studies die een meer diepgaande beschouwing bevatten over inhoudelijke kwaliteitseisen die (mogelijk) aan het *brongebruik* binnen het juridisch(-dogmatisch) onderzoek worden gesteld.

Voornameijk geïnspireerd door ‘codes of conduct’ van het wetenschappelijk bedrijf maar ook op grond van eigen uitgebreide (onderzoeks)ervaring, verkent Vranken (2014a:43, 109-160) welke normen, eisen en spelregels er gelden ten aanzien van het brongebruik dat ten behoeve van juridisch-dogmatisch onderzoek plaatsvindt.

³¹ Tijdens de uitvoering van dit dissertatieonderzoek hebben zich verschillende initiatieven ontpopt tot het empirisch in kaart brengen van kwaliteitseisen die gelden voor juridisch (-dogmatisch) onderzoek. Alhoewel het gros van deze initiatieven zich richt op het empirisch achterhalen van informatie over de (mogelijkheden tot) *kwaliteitsmeting* met behulp van ‘bibliometrie’, ‘rankings’ en ‘peer review’, richt in ieder geval één van die initiatieven zich mede op het in kaart brengen van inhoudelijke kwaliteitscriteria die mogelijk enig zicht geven op de eisen die aan het proces van bronverzameling en -verwerking gesteld worden. Het gaat om een Zwitsers onderzoek van Hug en Oschner (geesteswetenschappers die eerder al empirisch onderzoek hebben verricht naar kwaliteitsstandaarden in andere disciplines).

Hij komt daarbij tot vijf kwaliteitseisen: het bronnenonderzoek moet (i) nauwkeurig worden verantwoord door middel van bronverwijzingen; (ii) volledig zijn (ook in de vorm van actualiteit) of waar dat niet kan – wat meestal het geval is volgens Vranken – voorzien zijn van een verantwoording van gemaakte keuzes (waarbij overigens wel wordt opgemerkt dat niet duidelijk is hoever die plicht precies reikt); (iii) betrouwbaar zijn (het steeds nagaan of het betrouwbaar is wat de onderzoeker doet of leest of, negatief geformuleerd, het voorkomen van ongeoorloofde datamassage); (iv) navolgbaar zijn (het verantwoorden – uitleggen, concretiseren, toetsbaar maken – van waarden en perspectieven die het brongebruik beïnvloed zouden kunnen hebben); en, (v) de bereikte conclusies kunnen dragen (zodat ook de beperkingen eerlijk moeten worden aangegeven). Die eisen, zo stelt Vranken, staan wel tot op zekere hoogte op gespannen voet met eisen als ‘leesbaarheid’ en ‘overtuigingskracht’, en kunnen mede daarom in sommige gevallen minder strikt worden gevolgd. De wijze waarop Vranken tot deze inzichten is gekomen is niet zonder kritiek gebleven. Alhoewel overwegend lovend, merkt recensent Van Boom (2015b:123, 125) op dat vanwege het feit dat niet voor een empirische invalshoek is gekozen onduidelijkheid bestaat over de vraag in hoeverre het hier nu gaat om binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap gedeelde ideeën of om eigen opvattingen van de auteur.

Eerder deed Tijssen (2009:60-64) al een poging om te concretiseren wat “profundity” nu precies betekent voor de eisen die aan de bronverzameling en -verwerking worden gesteld wanneer academisch juridisch(-dogmatisch) onderzoek wordt uitgevoerd. Hij zocht zijn antwoord in een andere hoek. Geïnspireerd door het al geruime tijd tot standaardwerk verheven boek van educatie- en sociale wetenschappers Lincoln en Guba (1985) en het mede daarop gebaseerde werk van Oost en Markenhof (2007), Mouton (2005:276-278) en Swanborn (2006) kwam hij tot de volgende eisen: (i) geloofwaardigheid – heeft de onderzoeker het juiste onderzoek gedaan om uitspraken te kunnen doen over het door hem gepresenteerde probleem? –; (ii) generaliseerbaarheid – de mate waarin onderzoeksresultaten niet alleen gelden voor die ene onderzochte groep of dat ene onderzochte verschijnsel, maar ook voor soortgelijke andere groepen en verschijnselen waarover de onderzoeker heeft aangegeven conclusies te willen trekken –; (iii) betrouwbaarheid – het zodanig navolgbaar maken van het onderzoek dat vakgenoten het onderzoek desgewenst kunnen overdoen; en (iv), neutraliteit – het onderzoek moet zodanig navolgbaar zijn dat de getrokken conclusies, interpretaties en aanbevelingen uit het

onderzoek ook daadwerkelijk het resultaat zijn van de gebruikte bronnen en toegepaste methoden in het verrichte onderzoek, en niet alleen of grotendeels het resultaat zijn van vooroordelen van de onderzoeker. Opnieuw is het onduidelijk of het hier eigenlijk wel gaat om binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap breed gedragen eisen. De door Tijssen geformuleerde eisen zijn immers ontleend aan literatuur uit andere disciplines, die bovendien inmiddels behoorlijk gedateerd is.

De kritiek ten spijt bieden de werken van Vranken en Tijssen wel welkome aanknopingspunten voor een nader onderzoek naar de kwaliteitseisen die door de rechtswetenschappelijke gemeenschap aan het bronnenonderzoek worden gesteld. De gecombineerde inzichten die uit deze studies voortvloeien vormen het eerste deel van het voor dit onderzoek gebruikte analytisch kader (zie tabel 1.1).

Tabel 1.1 Analytisch kader deel I: kwaliteitseisen	
Vranken 2014; Codes of Conduct	Tijssen 2009; Lincoln & Guba 1985, 1986
Verantwoording middels bronverwijzing	Geloofwaardigheid
Volledig, of verantwoord onvolledig	Generaliseerbaarheid
Betrouwbaar	Betrouwbaarheid
Navolgbaar	Neutraliteit
Dragen van conclusies	

1.4.2 Geconstateerde gevaren

Evenals het onderzoek dat ziet op kwaliteitseisen is ook het onderzoek naar urgente gevaren die spelen bij de bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek schaars. In Nederland is er voorafgaand aan dit project slechts een empirische studie verschenen die enig inzicht verschaft. Het betreft een onderzoek uit 2007, uitgevoerd door Van Gestel et al. Op basis van een analyse van (slechts) acht tijdschriftartikelen die in de wetenschapsrubriek van (slechts) een tijdschrift (*Nederlandse Juristenblad*) gepubliceerd waren, constateerden zij dat de rechtswetenschapper bloot staat aan het (reële) gevaar dat (i) bewust of onbewust op onverantwoorde wijze selectief wordt omgegaan met het bronmateriaal, (ii) er te veel en te gemakkelijk naar eigen werk wordt verwezen, (iii) bronnen die verschillende standpunten vertegenwoordigen geen eerlijke plaats in het onderzoek krijgen en (iv) conclusies niet of onvoldoende voortvloeien uit het gehanteerde bronmateriaal.

In mijn eigen voorbereidend onderzoek (Snel, 2014), waar naast een systematische literatuurstudie (binnen- en buitenlandse literatuur) ook voor een zeer bescheiden empirische invalshoek is gekozen, voegde ik daar een aantal gevaren aan

toe. Zo concludeerde ik dat de rechtswetenschapper bij de *bronverzameling* er ook voor moet waken dat zij (v) verdrinkt in de enorme hoeveelheid mogelijk relevante informatie, (vi) specifieke informatie mist die zeer relevant is voor het beantwoorden van de door haar opgestelde onderzoeksvraag, (vii) van bijzaken hoofdzaken maakt en andersom, (viii) recht uit Europese of internationale bron over het hoofd ziet, (ix) teveel op Nederlandse bronnen leunt als er ook internationale bronnen relevant (kunnen) zijn en (x) het digitaal zoekproces te ad-hoc en/of ondoordacht uitvoert. Bij de *bronverwerking*, zo trof ik aan, bestaat naast de door Van Gestel et al. onderscheiden gevaren ook het gevaar dat (xi) er bij het interpreteren meer uit een juridische bron wordt afgeleid dan dat er uit had mogen worden afgeleid en (xii) dat teveel op ‘literatuur’ van povere kwaliteit wordt geleund.

In het (dus niet-empirische) na mijn voorbereidend onderzoek verschenen werk van Vranken (2014a:220) trof ik nog een opsomming aan van lastige vragen waarmee de onderzoeker gedurende een dogmatisch onderzoeksproject wordt geconfronteerd: “[h]oe worden de leading cases bepaald, kan daarmee worden volstaan, mag worden voortgebouwd op het werk van anderen zonder dit tot op de bodem te controleren, hoe diepgaand en grondig moet het onderzoek zijn, hoe geeft men opvattingen of gedachten van anderen waar de onderzoeker bij aansluit of zich tegen afzet het volle pond, wat mag gelet op de onderzoeksvraag buiten beschouwing blijven, hoe kan tunnelvisie of eenzijdigheid van argumentatie voorkomen worden en wat moet de onderzoeker daarvoor doen (tegendenken) en verantwoorden, hoe kan de betrouwbaarheid van het materiaal en van de interpretatie ervan vastgesteld worden, wat is de verhouding tussen leesbaarheid en zorgvuldigheid, welke conclusies volgen uit het onderzoek en welke niet, en zo meer”. Onduidelijkheid over hoe met deze en andere kwesties moet worden omgesprongen kan in de onderzoekspraktijk natuurlijk ook problemen opleveren.

Tezamen beschouwd levert dat een hele waslijst aan gevaren op. Problematisch aan die waslijst is echter dat het grotendeels aan rangschikking op urgentie, nuancering en achtergrond ontbreekt. Wel biedt zij de noodzakelijke ruggensteun voor nader empirisch onderzoek waarin nu juist daarnaar op zoek kan worden gegaan. De vragen en gevaren zijn nogmaals, schematisch en enigszins gebundeld, hieronder weergegeven in tabel 1.2.

Tabel 1.2 Analytisch kader deel II: gevaren	
Bronverzameling	Bronverwerking
(On)bewust, onverantwoord selectief of subjectief gedrag	(On)bewust, onverantwoord selectief of subjectief gedrag
Verdrinken in grote hoeveelheden beschikbare informatie	Te gemakkelijk verwijzen naar en voortbouwen op eigen werk
Missen van specifiek relevante informatie	Verkeerd inschatten van autoriteit en waarde van elkaar tegensprekend bronmateriaal
Bijzaken en hoofdzaken vermengen	Teveel in een bron lezen
Recht uit Europese of internationale bron over het hoofd zien	Er wordt onterecht op literatuur van povere kwaliteit voortgebouwd
Teveel leunen op Nederlandse bronnen terwijl ook buitenlandse bronnen relevant zijn	De verkeerde bronnen worden als leading aangemerkt
Het digitaal zoekproces wordt te ad-hoc en/of ondoordacht uitvoert	Conclusies vloeien niet voort uit het bronmateriaal

1.4.3 Onderzoek naar technieken van bronverzameling en -verwerking

Empirisch onderzoek naar door de (Nederlandse) rechtswetenschappelijke gemeenschap gebruikte en aanvaarde technieken van bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek ontbreekt tot op heden nagenoeg volledig. Behalve de in 1974 gepubliceerde studie van Crombag en Cohen naar het totstandkomingsproces van een annotatie van annotator Bloembergen, een meer recente (zeer exploratieve) vignetstudie die door Tijssen (2009:151-162) werd uitgevoerd waarin ook zijdelings het brongebruik in juridisch-dogmatisch onderzoek ter sprake kwam, en enkele door (buitenlandse) bibliotheekwetenschappers uitgevoerde experimenten naar het zoekgedrag van juristen (zie bijvoorbeeld Lihosit, 2009:170-174), – de resultaten van al deze onderzoeken zijn bovendien nagenoeg onbruikbaar gebleken om iets te zeggen over mogelijk door rechtswetenschappers gebruikte en aanvaarde technieken van brongebruik – is er nooit een poging ondernomen om tot een empirisch gefundeerd beeld van door rechtswetenschappers gehanteerde technieken van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek te komen.

In de (niet empirisch gefundeerde) literatuur die wel voorhanden is werd tot voor kort steevast aangenomen dat de onderzoekstechnieken die de rechtswetenschapper hanteert niet wezenlijk verschillen van de technieken waarvan de rechter gebruikmaakt om tot een uitspraak te komen. Inmiddels is echter voldoende duidelijk geworden dat er naast overeenkomsten ook grote verschillen bestaan tussen rechtswetenschappelijk en rechterlijk onderzoek (Barendrecht et al., 2004:1420;

Degenkamp, 2004:2246; Schlag, 2008:819; Smits, 2008:45; Van Gestel et al., 2012:4). Aan het blootleggen van die verschillen wijdde Vranken (2014a) recent zelfs een ruim tweehonderd pagina's tellend boek. Daarin concludeert hij evenwel dat waar het aankomt op de interpretatie van rechtsregels, de juridisch-dogmatische onderzoeker en rechter *grosso modo wel* gebruikmaken van dezelfde interpretatiemethoden en redeneerwijzen (Vranken, 2014a:135-136).³² Daarom, zo stelt hij, is in zoverre “wat daarover is geschreven in de omvangrijke rechtsvindingliteratuur onverminderd van toepassing voor juridisch dogmatisch onderzoek”.³³ De rechtswetenschapper die aan rechtsvinding doet, lijkt derhalve ruim bedeed te zijn. Maar schijn bedriegt. Literatuur die enige concrete handreikingen biedt over de afwegingen die gemaakt moeten worden wanneer bijvoorbeeld van de wetshistorische interpretatietechniek gebruik wordt gemaakt, is er namelijk weer niet.

De rechtswetenschapper zal zich natuurlijk lang niet altijd beperken tot onderzoek dat gericht is op rechtsvinding door interpretatie van rechtsregels. De (rechtsvindings)literatuur biedt geen of slechts indirecte aanknopingspunten voor de technieken die de onderzoeker kan gebruiken als zij andere bronnen (dan rechtsregels) interpreteert en/of met het interpreteren een ander doel dan rechtsvinding nastreeft. Ook ontbreekt het de rechtswetenschap aan uitgebreide literatuur over het vinden, selecteren en synthetiseren van bronmateriaal. Toch is er op dat gebied wel wat voorhanden. Ik wijs dan met name op handboeken waarin juridische onderzoeksvaardigheden besproken worden. Een aantal daarvan heeft geprobeerd geaccepteerde technieken van bronverzameling op schrift te stellen. De strekking van die literatuur (onder andere Cohen & Olson, 2007; Coolsma & Schuiling, 1995:62-65; Curry-Sumner et al., 2010:26-34; Hanson, 2016:117-221; Parise, 2010:7-12) is

³² Het gaat (in een nationale context) dan om tekstanalytische technieken, waaronder de wetshistorische, wetssystematische, grammaticale en teleologische interpretatie, maar ook de recenter opgekomen figuur van Europese of internationale interpretatie, of, zoals Vranken het noemt, technieken van ‘praktisch argumenteren’. Bij internationale en Europese regels gaat het om licht aangepaste varianten daarvan. Een vergelijkbare benadering wordt aangetroffen in zowel oude als recente handboeken over juridische onderzoeksvaardigheden (zie bijvoorbeeld Curry-Sumner, Kirsten, Van der Linden-Smith, & Tigchelaar, 2010; Finch & Fafinski, 2015:59-72; Hanson, 2016:223-360; Holland & Webb, 2013:257-304).

³³ Binnen de overweldigende literatuur op dit gebied kunnen bijvoorbeeld de Nederlandse werken van Paul Scholten (1931), Asser en Vranken (1995) en Wiarda (1988) genoemd worden. Vranken (2014a:135) wijst wel op één verschil: het doel dat met de interpretatie wordt nagestreefd. Voor de rechtswetenschapper is de onderzoeksvraag bepalend, waar voor de rechter het bereiken van een maatschappelijk aanvaardbare beslissing centraal staat.

goed vergelijkbaar, bruikbaar voor zowel het verzamelen van literatuur als rechtspraak (en in mindere mate wetgeving en andere juridische bronnen) en laat zich als volgt samenvatten: benadrukt wordt het belang van “first readings” bij de bronverzameling. Die ‘first readings’ kunnen op zichzelf al leiden tot de identificatie van relevante rechtspraak, wetgeving en literatuur (‘sneeuwballen’ wordt dat genoemd), en bieden bovendien aanknopingspunten voor het formuleren van zoektermen die gebruikt kunnen worden voor het verder zoeken naar relevante informatie. Die zoektermen kunnen dan worden gebruikt om digitale bibliotheekcatalogi en andere (tijdschrift)databases door te spitten. Tevens wordt dan voorgesteld het zoekproces nog aan te vullen met een bezoek aan een of meerdere fysieke bibliotheken en een zoekopdracht op het open internet (Google).

Het zal de lezer opvallen dat, ik voerde dat al aan ter verantwoording van deze studie, het inderdaad magertjes gesteld is met de inzichten in de binnen de rechtswetenschap aanvaarde technieken van bronnenonderzoek, behalve op het gebied van de interpretatie van rechtsregels dan misschien. Uit het bovenstaande kunnen we nog maar heel beperkt afleiden wat van de rechtswetenschapper wordt verwacht op het gebied van bronverzameling en -verwerking. De hier gevonden inzichten (weergegeven in tabel 1.3), hoe globaal ook, bieden wel een startpunt voor het nadere onderzoek naar door de rechtswetenschappelijke gemeenschap gebruikte en aanvaarde technieken dat in dit promotieonderzoek wordt uitgevoerd.

Tabel 1.3 Analytisch kader deel III: technieken	
Bronverzameling	Bronverwerking
Zoektechnieken, waaronder de sneeuwbalmethode, elektronisch zoeken, en het hanteren van selectiecriteria wanneer de zoekresultaten worden gefilterd	Rechtsvindingstechnieken, waaronder de wetshistorische, wetssystematische, grammaticale, teleologische en Europese of internationale interpretatie

1.5 Methoden en leeswijzer

De presentatie van het analytisch kader geeft nog allesbehalve uitsluitend op de vraag hoe de onderzoeksvragen nu precies beantwoord gaan worden. Daarvoor is aanvullende informatie over de gehanteerde methoden en technieken van onderzoek nodig. Voordat ik die bespreek, merk ik allereerst op dat in deze studie bewust voor een kwalitatieve benadering is gekozen. Voornaamste reden daarvoor is gelegen in het feit dat juist een kwalitatieve benadering de mogelijkheid biedt om tot een

genuanceerd en diepgaand beeld van in de onderzoekspraktijk bestaande ideeën over kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken te komen (vergelijk Davidson, 2010:570; Van Boom & Van Gestel, 2015:1347; Wren & Wren, 1990:466). Bovendien is uit onderzoek verricht binnen andere disciplines gebleken dat zo'n benadering inderdaad kan leiden tot rijke en bruikbare informatie (Blummer, Watulak, & Kenton, 2012; Earp, 2008; Green & Macauley, 2007). Ik heb binnen die kwalitatieve benadering van drie methoden gebruikgemaakt. Het gaat om semigestructureerde interviews, een expertmeeting en literatuuronderzoek. Ik zal de keuze voor deze methoden en de wijze waarop zij gebruikt zijn om tot een antwoord op de gestelde onderzoeksvragen te komen, hieronder toelichten.

1.5.1 Semigestructureerde interviews

De in dit proefschrift centraal staande onderzoeksvragen zijn grotendeels beantwoord aan de hand van data die door middel van semigestructureerde interviews met rechtswetenschappers zijn verkregen. Aan de keuze voor het gebruikmaken van deze methode kunnen twee complementaire redenen ten grondslag worden gelegd. Op de eerste plaats merk ik op dat het onderzoek zich richt op het achterhalen van de binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap bestaande *ideeën*. Niet op de bestaande *praktijken* dus. Daarom lag het bevragen van die gemeenschap eerder voor de hand dan bijvoorbeeld het bestuderen van wetenschappelijke publicaties.³⁴ Op de tweede plaats stel ik vast dat in het verleden gebleken is (de methodologische literatuur geeft dit duidelijk aan) dat de variant van het semigestructureerde interview bij uitstek geschikt is om beter zicht te krijgen op de complexiteit en diepte van een relatief onontgonnen onderzoeksterrein. De methode biedt immers de potentie om op een open, exploratieve wijze data te verzamelen, terwijl zij ook gelegenheid geeft tot het aan respondenten voorleggen van de wel bestaande inzichten die hierboven in het analytisch kader zijn opgenomen.³⁵

³⁴ Bovendien levert het bestuderen van door rechtswetenschappers gepubliceerde stukken naar verwachting minder op, juist vanwege het feit dat onderzoekstechnieken veelal impliciet blijven. U kunt daarover overigens zelf oordelen nu gelijktijdig met dit proefschrift door Kestemont (2016) naar methodologische inzichten is gezocht op basis van gepubliceerde stukken.

³⁵ Dit sluit aan bij de suggestie die Hug en Ochsner (2015:361-362) doen ten aanzien van de wijze waarop kwaliteitseisen voor (rechts)wetenschappelijk onderzoek achterhaald kunnen worden. Daarnaast laat zij toe dat aspecten die *tijdens* een interview (of tijdens een reeks van interviews) komen bovendien óók besproken en verhelderd kunnen worden (Gillman, 2000:11). In bijlage II kan het gehanteerde interviewprotocol worden teruggevonden.

Natuurlijk kon niet de volledige ‘Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap’ geïnterviewd worden. Er is gekozen om de interviews te houden met *rechtenprofessoren* werkzaam binnen de vier juridisch-dogmatische kerndisciplines (privaatrecht, strafrecht, staats- en bestuursrecht, en internationaal en Europees recht) die als begeleider betrokken zijn geweest bij een in de afgelopen drie jaar verdedigd proefschrift.³⁶ Alhoewel er allerlei haken en ogen zitten aan deze keuze, kan zij verdedigd worden op grond van het gegeven dat juist deze groep over het algemeen de meest uitgebreide onderzoekservaring bezit, vaak betrokken is bij het beoordelen van onderzoekskwaliteit (als ‘peer reviewer’, ‘editor’ of lid van een promotiecommissie) en vanwege haar rol bij de begeleiding van jonge onderzoekers in ieder geval tot op zekere hoogte kan overzien welke vragen en gevaren er onder de jongere generatie rechtswetenschappers bestaan. Niet alleen heeft deze groep daarom potentieel het beste beeld van de huidige onderzoekspraktijk, ook bepaalt zij vanwege haar positie als beoordelaar, begeleider en ‘exemplar’ voor een belangrijk deel de methodologische conventies binnen haar discipline (vergelijk Kuhn, 1996:187; Pimont, 2006:707). Overigens was die groep (bestaande uit 124 professoren) nog te groot waardoor ‘sampling’ noodzakelijk was. Daarbij werd gezocht naar maximale variatie. Van elk kennisgebied is daartoe per universiteit een respondent geselecteerd, waarbij bovendien aandacht is besteed aan het creëren van variatie in sociaal-demografische kenmerken (met name geslacht en leeftijd). Dat leverde een onderzoekbaar sample op van 36 rechtenprofessoren, waarvan er uiteindelijk 34 daadwerkelijk geïnterviewd zijn.³⁷

De interviews hebben rond de zomer van 2014 plaatsgevonden en resulteerden in totaal in ongeveer 1200 getranscribeerde pagina’s. Ik heb dat getranscribeerde materiaal vervolgens aan een uitvoerige analyse onderworpen. Daartoe is het materiaal (op iteratieve wijze) gecategoriseerd, gecodeerd en geordend (de wijze waarop dat proces is vormgegeven is voornamelijk gebaseerd op het werk van Akerlind, 2005:323-324; Burgess, 1982:235; Marton, 1986:42). Ondanks dat het hier niet om een mechanisch proces ging, heb ik toch geprobeerd om de analyse zo gestructureerd mogelijk vorm te geven. Daartoe is een protocol ontworpen. In dit

³⁶ Aan rechtenfaculteiten van de Universiteit van Groningen, de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit Amsterdam, Leiden University, de Erasmus Universiteit Rotterdam, Utrecht University, de Radboud Universiteit Nijmegen, Tilburg University en Maastricht University.

³⁷ In bijlage III wordt in detail uitgelegd wie de participanten waren en hoe zij zijn geselecteerd.

protocol werden vijf fasen onderscheiden. Kort samengevat kwamen zij op het volgende neer.³⁸ Allereerst (*fase 1*) is ongeveer tweederde van het getranscribeerde materiaal aan een eerste analyse onderworpen. Binnen dat materiaal werd op een open wijze gezocht naar mogelijke codes en categorieën aan de hand waarvan de data konden worden geordend. Vervolgens (*fase 2*) is meer gefocust – dat wil zeggen op grond van de resultaten van de eerste analysefase en het in de vorige paragraaf gepresenteerd analytisch kader – gezocht naar verder gespecificeerde codes en categorieën en is aan de hand daarvan gewerkt aan de ordening van de data. Daarbij zijn bovendien passages uit de data daadwerkelijk aan de verschillende op dat moment geformuleerde codes en categorieën gekoppeld. Daarna (*fase 3*) zijn de codes en de daarbinnen geplaatste passages uit de data nogmaals nauwkeurig bestudeerd. Zodoende kon enerzijds de bereikte nauwkeurigheid van categorieën, codes en daaraan gekoppelde passages/quotes heroverwogen worden, en anderzijds tegelijkertijd een verdiepend beeld worden verkregen van de patronen, variaties en nuanceringen die verscholen lagen in de data die bij de geformuleerde categorieën en codes hoorden. Toen (*fase 4*) zijn de overige transcripten in de analyse verwerkt. Doel hiervan was (a) te bezien of ontwikkelde categorieën en codes de nieuwe data konden dragen, (b) eventuele nieuwe inzichten en/of nuanceringen die in de nieuwe data werden aangetroffen op te nemen, en (c) illustratieve quotes en voorbeelden aan de reeds ontwikkelde categorieën en codes toe te voegen. Op basis hiervan is vervolgens een eerste antwoord op de in deze studie gestelde onderzoeksvragen geformuleerd. Ten slotte (*fase 5*) heb ik tijd ingelast om zowel de data als de eerste analyse daarvan nader op mij te laten inwerken. Dat was nodig om echt boven de data te kunnen staan. Daarna zijn de voorlopige hoofdstukken waarin fase 4 resulteerde volledig herschreven. Ter afronding ben ik bovendien opnieuw teruggekeerd naar de ruwe data om ervoor te waken dat ik daar te ver van verwijderd zou raken.

1.5.2 Expertmeeting

Dit dissertatieonderzoek zou incompleet zijn als niet in ieder geval ook een eerste brainstormmoment zou worden gefaciliteerd gericht op het beantwoorden van (eventuele) *nieuwe vragen* die na analyse van de aan de hand van de semigestructureerde interviews vergaarde data zijn ontstaan. Bovendien ligt het binnen de grenzen van dit promotieonderzoek voor de hand dat ook aandacht wordt

³⁸ Een uitgebreidere versie van het codeerprotocol is in bijlage IV opgenomen.

besteed aan de mogelijke waarde, betekenis en implicaties van de bereikte onderzoeksresultaten voor het uitvoeren van, debatteren over, oordelen over, faciliteren van en onderwijzen over academisch juridisch-dogmatisch onderzoek.

Daartoe is gebruik gemaakt van opvattingen/kennis van experts uit het forum van wetenschappers (expertmeeting).³⁹ In het aan dit onderzoek verwante onderzoek van Tijssen (2009:144-151) bleek dit reeds een uitstekend middel om de mogelijke implicaties van verkregen onderzoeksresultaten nader te duiden. Daarnaast lijkt de expertmeeting ook bij uitstek gelegenheid te bieden tot het verkrijgen van een verdiepend antwoord op vragen omtrent de meer precieze betekenis van nog enigszins abstract gebleven kwaliteitscriteria en onderzoekstechnieken (zie bijvoorbeeld Lovitts, 2007). Desondanks is het wel goed te beseffen dat de resultaten van slechts een expertmeeting natuurlijk betrekkelijk beperkt zijn. Daaraan kan dan ook niet teveel gewicht worden toegekend.

Bij de samenstelling van het panel is ervoor gekozen om zo veel mogelijk de in de sociaalwetenschappelijke literatuur daartoe opgeworpen richtlijnen te volgen (afgeleid uit Bloor, Frankland, Thomas, & Robson, 2001; Bryman, 2008:391-392, 473-491; Frey & Fontana, 1993; Morgan, 1993; Morgan & Bottorff, 2010). Er is naar gestreefd een panel te vormen bestaande uit 10 rechtenprofessoren waarbinnen (a) tenminste een professor van elke universiteit is vertegenwoordigd en (b) een gelijkelijke verdeling over alle vier de kennisgebieden (privaatrecht, strafrecht, staats- en bestuursrecht, en internationaal en Europees recht) bestaat. Dat is om praktische redenen niet helemaal gelukt. Uiteindelijk heeft het panel uit 8 rechtenprofessoren bestaan, waarbinnen alle rechtsgebieden (zij het niet gelijkelijk verdeeld) en 6 verschillende universiteiten vertegenwoordigd waren.

De expertmeeting heeft ruim een halve dag in beslag genomen en leverde uiteindelijk 37 getranscribeerde pagina's op. Die zijn vervolgens aan een nauwkeurige bestudering onderworpen. Nu het hier ging om data van slechts één bijeenkomst was de analyse eenvoudiger uit te voeren dan de analyse die ten aanzien van de uit de interviews verkregen data heeft plaatsgevonden. Ik ben daarover dan ook korter: ik volsta met de vermelding dat de informatie per besproken vraag en/of thema geordend

³⁹ De samenstelling van het expertpanel en de tijdens de expertmeeting gestelde vragen worden in bijlage V weergegeven. Daar wordt bovendien aangegeven welke specifieke informatie de panelleden is toegestuurd ter voorbereiding op de expertmeeting en welke concrete instructies aan de voorzitter van de expertmeeting zijn meegegeven.

is in een afzonderlijk document, dat vervolgens die documenten verschillende malen nauwkeurig zijn bestudeerd, en dat op basis hiervan de informatie per document logisch is gerangschikt en uiteindelijk tot de tekst van de hoofdstukken 6 en 7 is verwerkt.

1.5.3 Literatuuronderzoek

Vanaf het prille begin van het onderzoek (februari 2013) tot en met juni 2016 heeft er een constant, systematisch literatuuronderzoek plaatsgevonden. Dat literatuuronderzoek is met name uitgevoerd met het oog op de formulering en inbedding van de probleemstelling van dit onderzoek en het in de vorige paragraaf ontwikkelde analytisch kader dat als basis heeft gediend voor de formulering van de interviewvragen. Het literatuuronderzoek leverde echter ook informatie op die associaties oproep met de bevindingen van de interviews en expertmeeting. Zo werd soms in de literatuur een met de uit het empirisch onderzoek voortvloeiende informatie vergelijkbaar, (deels) afwijkend of nader uitgewerkt standpunt aangetroffen en stuitte ik zo nu en dan op interessante achtergronddiscussies of noviteiten. In die gevallen is in de tekst van de hoofdstukken 2 tot en met 7 dan een verwijzing, soms voorzien van een (kort) commentaar, opgenomen. Anders dan als een commentaar *achteraf* mogen de literatuurverwijzingen in die hoofdstukken echter niet begrepen worden.⁴⁰

1.5.4 Outline

De bespreking van de verschillende gehanteerde methoden brengt mij tot een overzicht van hetgeen op dit hoofdstuk zal volgen. In de hoofdstukken 2 tot en met 4 beantwoord ik de onderzoeksvragen één tot en met drie aan de hand van de informatie die op basis van de semigestructureerde interviews met rechtswetenschappers is verkregen. In hoofdstuk 5 ga ik – kort – in op de meest prangende nieuwe vragen die de eerste beantwoording van de onderzoeksvragen oproep. In hoofdstuk 6 bespreek ik de (mogelijke) implicaties van de onderzoeksresultaten. Zowel hoofdstuk 5 als 6 zijn geconstrueerd aan de hand van de data die uit de expertmeeting zijn voortgekomen. In hoofdstuk 7 kom ik tot een eindconclusie, waarna ik enkele discussiepunten zal aansnijden en suggesties voor vervolgonderzoek zal doen.

⁴⁰ Een uitweiding over de precieze technieken die gehanteerd zijn in het kader van het systematische literatuuronderzoek is in bijlage I opgenomen.

Tabel 1.4 Outline van de dissertatie			
Hfdst	Inhoud	Antwoord op	Methode
1	Introductie onderzoek	Wat, waarom, hoe?	Systematisch literatuuronderzoek
2	Kwaliteitseisen	Onderzoeksvraag 1	Semigestructureerde interviews
3	Gevaren	Onderzoeksvraag 2	Semigestructureerde interviews
4	Technieken	Onderzoeksvraag 3	Semigestructureerde interviews
5	Antwoord nieuwe vragen	Onderzoeksvragen 1-3	Expertmeeting
6	Implicaties resultaten	Waarde, betekenis?	Expertmeeting
7	Conclusies	Centrale vraag	

1.6 Over de onderzoeksresultaten

Tot besluit wil ik in dit introducerend hoofdstuk nog enkele opmerkingen maken over hoe de hierna gepresenteerde onderzoeksresultaten wel en niet begrepen mogen of kunnen worden. Laat ik wellicht ten overvloede allereerst nog maar een keer herhalen dat gezien de geformuleerde onderzoeksvraag en de daarbij gepresenteerde methoden van onderzoek de resultaten de *ideeën* van in totaal ongeveer veertig rechtswetenschappers over kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken zullen weergeven. Dat heeft twee consequenties. In de eerste plaats betekent het dat de onderzoeksresultaten gaan over eisen, gevaren en technieken die intrinsiek onderdeel zijn van de rechtswetenschap en dus niet ingegeven of zelfs opgelegd zijn door de sociale (of andere) wetenschappen. Ten tweede betekent het dat uit de onderzoeksresultaten niet kan worden afgeleid of de hierna door de respondenten uitgedrukte ideeën ook daadwerkelijk exact aansluiten bij de wijze waarop zijzelf, degenen die zij begeleiden of anderen juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoeren. Dat kan evenwel zo zijn, maar het is niet onderzocht.

Wat hopelijk ook al duidelijk is geworden op basis van het bovenstaande is dat de resultaten van dit onderzoek (een opsomming van kwaliteitseisen, gevaren en technieken) *géén* ‘how-to’ gids of ‘methodologisch spoorboekje’ zullen kunnen opleveren. Zowel door de respondenten en panelleden zelf als in de literatuur (vergelijk Barbour, 2001:1115; Fisher et al., 2009:227; Fleuren, 2008:41; Vranken, 2005; 2014b:1731) is opgemerkt dat het reduceren van onderzoek (inclusief academisch juridisch-dogmatisch onderzoek dus) tot een lijst van technische procedures of regels een situatie oplevert waarin het paard achter de wagen wordt gespannen. Bovendien is het onmogelijk om een ‘methodologisch spoorboekje’ te ontwerpen dat binnen elk individueel onderzoeksproject toepasbaar is en dat

bovendien door iedere individuele onderzoeker wordt aanvaard. Terecht is regelmatig opgemerkt dat precieze methodologische vragen die zich voordoen altijd sterk afhangen van de eigenaardigheden van een onderzoeksproject en dat elke onderzoeker deels haar eigen (legitieme) ideeën heeft over wat goed onderzoek inhoudt (Cryer et al., 2011:14; Korrel & Kamstra, 1991:9; Van Dijck, 2011:12-16, 22-24; Van Hoecke, 2011b:vii). Zoals Vranken (2014b:1731) het uitdrukt: in elk individueel onderzoeksproject moet er “gewogen, gekozen en gedifferentieerd worden, met alle verschil van mening dat daarbij hoort”.

Het is vooral daarom dat de uit deze studie voortvloeiende onderzoeksresultaten, zoals ook al eerder opgemerkt, enkel zullen kunnen dienen ter *reflectie*, *inspiratie*, *bevestiging* of *houvast* voor de onderzoeker bij het ontwikkelen van een eigen benadering of ter *vergelijking* daarvan met de benaderingen die door de collega's worden gehanteerd. Ik hoop in dit kader dan ook dat de lezer van dit boek de achter de verschillende te bespreken eisen, gevaren en technieken liggende principes probeert te begrijpen in plaats van dat zij deze alle afzonderlijk precies probeert te onthouden of nastreven (vergelijk Epstein & King, 2002; Strauss & Corbin, 1998:14).

Aansluitend merk ik op dat deze studie ook niet is uitgevoerd met het idee dat het simpelweg opvolgen van eisen, gevaren en technieken zodra zij eenmaal zijn geëxpliciteerd (of een aangepaste versie daarvan) op zichzelf automatisch resulteert in een hoge kwaliteit van brongebruik.⁴¹ Het enkel bewust zijn van eisen, gevaren en technieken is nooit genoeg. Het gaat er ook altijd om hoe daar door de individuele onderzoeker mee wordt omgegaan. Talent, ervaring, intuïtie en zelfs toevalligheden of geluk spelen daarbij een niet te onderschatten rol (Cook & Campbell, 1979; Poincare, 1913; Van Gestel et al., 2007:1448; Vranken, 2012:54). Bovendien is het bereiken van een hoge kwaliteit van *brongebruik* nog iets heel anders dan het bereiken van een hoge kwaliteit van *onderzoek*. Daarvoor zijn naast uitstekend bronnenonderzoek ook nog een groot aantal andere factoren relevant. Denk bijvoorbeeld aan originaliteit, leesbaarheid en overtuigingskracht.

Ten slotte noem ik nog dat deze studie niet meer dan een momentopname kan bevatten. In andere disciplines is opgemerkt dat eisen, gevaren en onderzoekstechnieken met de tijd kunnen veranderen (vergelijk Howe & Eisenhart,

⁴¹ Die gedachte wordt door de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap gedeeld, zo blijkt uit het onderzoek van Van Boom en Van Gestel (2015:1340) waar de expliciete aanwezigheid van een goed uitgewerkte methode op zichzelf als de minst bruikbare indicator om de *kwaliteit* van het juridisch onderzoek te bepalen wordt gezien.

1990:4). Dat betekent noodzakelijkerwijs dat de inzichten die uit deze studie voortvloeien (op termijn) vervangen kunnen worden door andere inzichten. In dat opzicht zal dit boek dus niet als een afgerond product kunnen worden gezien. Beter is het om het op te vatten als “a snapshot in time of a set of emergent ideas” (vergelijk Lincoln & Guba, 1985:9). De bereikte onderzoeksresultaten kunnen dan ook op zijn best aanvechtbaar, bewistbaar en niet-absoluut zijn.

Hoofdstuk 2 – Kwaliteitseisen

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste resultaten van het onderzoek gerapporteerd die samen een antwoord vormen op de eerste deelvraag. Die deelvraag luidde: ‘Welke kwaliteitseisen worden door de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap gesteld aan de bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een academisch juridisch-dogmatische onderzoeksvraag?’ De benodigde data om die vraag te beantwoorden zijn verkregen door in de semigestructureerde interviews aan de respondenten eerst de open vraag te stellen de karakteristieken van goed brongebruik te omschrijven en vervolgens de in het analytisch kader geformuleerde kwaliteitseisen ter becommentariëring voor te leggen. In beide gevallen is telkens doorgevraagd naar preciezere operationalisering (‘wat betekent dat precies?’) van door hen genoemde of onderschreven kwaliteitseisen.

Hoewel een meerderheid van de respondenten in eerste instantie aangaf het moeilijk te vinden kwaliteitseisen te definiëren die specifiek betrekking hebben op de bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek, kwamen zij uiteindelijk allemaal tot een min of meer uitgewerkt ‘lijstje’ van eisen. In samenhang bezien leverde dat drie algemene indrukken op. Allereerst (*i*) dat er geen algemeen gedeeld vocabulaire lijkt te bestaan bij de respondenten. Begrippen als ‘controleerbaar’, ‘navolgbaar’ en ‘verantwoording’ bijvoorbeeld, werden door elkaar heen gebruikt. Opmerkelijk is wel dat de door respondenten aangedragen omschrijvingen van die verschillende begrippen toch weer wel een vrij consistent beeld opleverden.⁴² Met alle uitzonderingen van dien, natuurlijk. Ten tweede (*ii*) dat kwaliteitseisen, in ieder geval op onderdelen, nauw met elkaar samenhangen. Dit betekent dat zij dan ook alleen in hun onderlinge samenhang begrepen mogen en kunnen worden. Op de derde plaats (*iii*) dat de respondenten toch nog vaak algemene in plaats van specifiek op het bronnenonderzoek betrekking hebbende kwaliteitseisen aandroegen.

⁴² Dat is overigens niet verrassend nu dit aansluit bij de bevindingen van Lovitts (2007:35-38) in haar onderzoek naar eisen die in andere disciplines aan proefschriften worden gesteld.

Dat laatste betekent in ieder geval dat de verzamelde data ook betrekking hebben op kwaliteitseisen die niet direct met het brongebruik samenhangen. Ondanks dat die data niet bijdragen aan de beantwoording van de door mij gestelde onderzoeksvraag heb ik toch besloten deze beknopt weer te geven in de voorlaatste paragraaf (2.6) van dit hoofdstuk. Ik zal echter beginnen met een bespreking van de vier uit de data voortvloeiende kwaliteitseisen die wel direct betrekking hebben op de bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek (paragrafen 2.2 tot en met 2.5). Hoewel aan de respondenten telkens is doorgevraagd naar (nadere) operationalisering moet ik vooraf toch opmerken dat de hierna besproken kwaliteitseisen nog een behoorlijke mate van abstractie bezitten, bovendien soms zelfs erg vanzelfsprekend of triviaal zijn of lijken. Vragen als ‘ja maar hóé dan?’, ‘wat betekent dit dan concreet?’ en ‘wat is daar dan uitdagend aan?’ zullen bij het lezen regelmatig kunnen ontstaan. In de hoofdstukken die op dit hoofdstuk volgen, wordt aan die vragen meer aandacht besteed waardoor de kwaliteitseisen nog behoorlijk aan diepte, nuance en reliëf zullen winnen.⁴³ Wel waarschuw ik hier alvast: soms riepen de onderzoeksresultaten meer vragen op dan dat zij antwoorden gaven. Wie verwacht enkel antwoorden te vinden, zal dus (helaas?) bedrogen uitkomen.

2.2 Controleerbaarheid

Volgens de respondenten moet de bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek in eerste instantie “controleerbaar” zijn. Zowel uit de data als ook uit de (juridische en niet-juridische) literatuur leid ik af dat de ‘controleerbaarheidseis’ ten opzichte van de overige hierna te behandelen kwaliteitseisen een enigszins bijzondere status heeft: zij “ligt aan de basis van alle overige conventies, informele praktijken, eisen en spelregels van (rechts)wetenschappelijk onderzoek” (Vranken, 2014a:113). Is de bronverzameling en -verwerking ‘oncontroleerbaar’, dan is het immers lastig beoordelen of tussen onderzoeksvraag en gehanteerde bronnen een ‘nauwkeurige én accurate fit’ bestaat (behandeld in paragraaf 2.3), of er voldoende ‘balans’ in het bronmateriaal is bereikt (behandeld in paragraaf 2.4) en of beweringen die zijn gebaseerd op het

⁴³ In dit opzicht wordt de lezer die bij het lezen van de kwaliteitseisen direct op zoek is naar diepte en reliëf geadviseerd of geduld te hebben, of om na het lezen van de paragraaf waarin een specifieke kwaliteitseis besproken wordt direct door te bladeren naar de daarmee corresponderende paragrafen in hoofdstukken 3 en 4.

bronmateriaal, ‘geloofwaardig’ zijn (behandeld in paragraaf 2.5). Vanwege die samenhang worden elementen van ‘controleerbaarheid’ niet alleen in deze paragraaf, maar ook bij de behandeling van de andere kwaliteitseisen besproken. Hier begin ik echter met een meer algemene bespreking van wat volgens de respondenten in het kader van ‘controleerbaarheid’ van de onderzoeker wordt verlangd.

2.2.1 Controleerbaar werken door precies en correct te verwijzen

Onomstreden lijkt dat ‘controleerbaar’ brongebruik in ieder geval betekent dat de lezer in staat moet worden gesteld te achterhalen waarop de door de rechtswetenschapper geuite beweringen (interpretaties, argumenten of andere inzichten) zijn gebaseerd. Daartoe wordt van de onderzoeker verlangd dat zij “precieze, correcte bronvermeldingen” hanteert. Wanneer de rechtswetenschapper interpretaties, argumenten of andere inzichten ontleent aan het verzamelde bronmateriaal, om welke reden dan ook, dient zij in haar werk een verwijzing op te nemen.⁴⁴ Stel dat de onderzoeker ten behoeve van de beantwoording van een onderzoeksvraag bron X (bijvoorbeeld een Memorie van Toelichting, rechterlijke uitspraak of tijdschriftartikel) leest waarin bijvoorbeeld een interpretatie van de in artikel 3:3 lid 1 Burgerlijk Wetboek opgenomen zinsnede ‘*die duurzaam met de grond zijn verenigd*’ is opgenomen die zij voor het lezen van bron X niet kende. Als die onderzoeker vervolgens in haar eigen werk de door bron X beschreven interpretatie opneemt, is een verwijzing naar bron X noodzakelijk. Wordt een dergelijke verwijzing vervolgens niet of verkeerd opgenomen, dan resulteert dat op zijn minst in ‘slordig’ brongebruik, in ernstige gevallen zelfs in ‘plagiaat’.

Aan het vereiste van ‘precieze, correcte bronvermelding’ zitten in ieder geval drie aspecten. Op de eerste plaats (*i*) is het van belang dat er “ook daadwerkelijk een verwijzing wordt opgenomen” wanneer de onderzoeker een interpretatie, argument of inzicht ontleent aan bronmateriaal. Ten tweede (*ii*) is het van belang dat die verwijzing zo “precies” mogelijk is. Voor het gebruik van literatuur betekent dat volgens de

⁴⁴ Het gaat hier om wat men in de literatuur de *legitimerende* en *controleerende* functie van bronvermelding noemt (Fajans & Falk, 2011:99; Pieterse, 2011:29; Van Gestel et al., 2007:1456; Vranken, 2014a:113-115). Daarnaast is in diezelfde literatuur ook nog een *positionerende* functie onderscheiden. Het gaat dan kort gezegd om bronvermeldingen die zien op het plaatsen van het onderzoek in zijn context (zie ook paragraaf 2.3.2). Vanuit een praktijkperspectief hanteert Coale (2001:733) een wat andere benadering. Doelend op *logos*, *ethos* en *pathos* suggereert hij dat “writers can improve their use of specialized language of citation by recalling Aristotle’s classical rules for effective advocacy”.

respondenten bijvoorbeeld dat, waar mogelijk, de “exacte pagina of pagina’s” waar de interpretatie, het argument of het inzicht uit is afgeleid, moet(en) worden opgegeven. Een verwijzing naar ‘Snel, 2016’ lijkt daarmee onvoldoende wanneer aan het werk van Snel een specifiek argument ontleend wordt dat op bladzijde twaalf wordt gevonden.⁴⁵ Dat is alleen anders wanneer een door de rechtswetenschapper gebruikt inzicht is ontleend aan de strekking van een volledig boek of tijdschriftartikel. Een algemene verwijzing lijkt dan wel geoorloofd.⁴⁶ Ten slotte (iii) moet de verwijzing ook “correct” zijn. Dat houdt in dat het aangehaalde werk ook werkelijk die informatie bevat waaraan de juridisch-dogmatische onderzoeker claimt een interpretatie, argument of inzicht te hebben ontleend.⁴⁷

Het lijkt allemaal erg voor de hand te liggen. Natuurlijk moeten er bronvermeldingen worden opgenomen, natuurlijk moeten zij ‘precies’ zijn, natuurlijk moeten zij ‘kloppen’, en mochten daarin (grove) fouten worden gemaakt, dan tast dat natuurlijk de kwaliteit van het brongebruik aan. In de praktijk gaat er echter blijkens de data toch nog wel het een en ander mis en lijken er bovendien nog behoorlijk wat onduidelijkheden te bestaan.⁴⁸ Hoe zit het bijvoorbeeld wanneer de onderzoeker wel, al voor het lezen van bron X, bekend was met de in bron X verwoorde interpretatie van artikel Y? Het lezen van bron X biedt dan hooguit een bevestiging, maar levert op zichzelf geen nieuw inzicht op. Is een verwijzing naar bron X ook dan nodig, kan (of zelfs moet) zij dan achterwege blijven, of moet zij een andere vorm aannemen? Hoe zit het met interpretaties, argumenten of inzichten die vanzelfsprekend en/of niet-controversieel zijn? Mogen (of moeten) zij, ondanks dat zij in het bronmateriaal vertegenwoordigd zijn, als een soort ‘common sense’ of onderdeel van een ‘publiek kennisdomein’ tóch zonder bronvermelding gepresenteerd worden?⁴⁹ En, gelden er nog bijzondere normen bij het verwijzen naar eigen werk (vergelijk Van Gestel, 2015:329)? Over dergelijke kwesties is in de interviewdata geen uitsluitsel gevonden.

⁴⁵ Datzelfde geldt voor het gebruik van bijvoorbeeld de Parlementaire Geschiedenis. Bij rechtspraak gaat het om rechtsoverwegingsnummers (in plaats van pagina’s).

⁴⁶ Men zou daarbij de vraag kunnen stellen of het in die gevallen niet verstandig is hier melding van te maken om zodoende onduidelijkheden te voorkomen (dit wordt bijvoorbeeld vanzelfsprekend geacht door Hanson, 2016:533). Dit lijkt door de respondenten tot op heden echter niet verlangd te worden.

⁴⁷ Zie in dit kader ook paragraaf 2.5 inzake de ‘geloofwaardigheid’ van beweringen.

⁴⁸ Zo blijken veel verwijzingen volgens de respondenten uiteindelijk helemaal niet zo goed te “kloppen”. Daarop kom ik uitgebreider terug in paragraaf 3.2.1.

⁴⁹ Stolker (2014:238) noemt als extreem voorbeeld het aandragen van bewijs voor de stelling dat Plato een invloedrijk filosoof was. Maar hoe zit het met minder extreme voorbeelden?

2.2.2 Controleerbaar werken door aanvullende verantwoording

Alhoewel belangrijk leveren bronvermeldingen alleen, hoe ‘precies’ en ‘correct’ zij ook mogen zijn, nog niet automatisch ‘controleerbaar’ brongebruik op. Van de rechtswetenschapper wordt ook verlangd dat zij “afdoende verantwoording” aflegt over bepaalde belangrijke, niet direct (voor de lezer) uit bronvermeldingen voortvloeiende of voor de hand liggende keuzes die de onderzoeker bij de bronverzameling en -verwerking maakt. Die ‘verantwoording’ houdt dan in dat niet alleen duidelijk wordt gemaakt (i) *dát* er een keuze is gemaakt (“expliciteren”), maar dat ook (ii) wordt uitgelegd *waarom* juist die keuze is gemaakt (“motiveren”) en (iii) bovendien wordt verhelderd welke *implicaties* de gemaakte keuze voor de onderzoeksresultaten heeft (“doorrekenen”).⁵⁰ In dat laatste ligt tevens de door de respondenten uitgedrukte gedachte verscholen dat niet bij *alle* keuzes steeds voor de in theorie optimale optie kan en hoeft te worden gekozen (bijvoorbeeld vanwege tijdgebrek), zolang maar (eerlijk) wordt aangegeven wat dit voor de bereikte resultaten betekent.⁵¹

Laat ik ter verheldering de bereikte inzichten naar een voorbeeld vertalen. Wanneer bijvoorbeeld in een staatsrechtelijk onderzoek dat zich richt op een bepaald dogmatisch probleem met betrekking tot de *trias politica* keurig verwezen wordt naar Montesquieu en Rousseau (als eerste denkers over de *trias politica*), Conte (als aankaarter van het dogmatisch probleem) en vervolgens naar twee Nederlandse staatsrechtgeleerden die een moderne visie op dat probleem hebben geuit, kunnen bij de lezer kritische vragen ontstaan. Kloppen de beweringen die de onderzoeker in dit onderzoek poneert wel? Zou de onderzoeker niet tot heel andere inzichten zijn gekomen als zij haar beweringen had gestoeld op een breder bronnenarsenaal dan de door haar gebruikte twee (Nederlandse) staatsrechtgeleerden? Bestaat er geen ander bronmateriaal dat de beweringen van de onderzoeker ondermijnt en zo ja, had dat dan

⁵⁰ De data sluit in dit opzicht aan bij de groeiende literatuur waarin wordt gepleit voor een verdergaande verantwoordingsplicht van gemaakte keuzes bij de bronverzameling en -verwerking. Ik wijs in dit kader, zonder de pretentie volledig te zijn, onder meer op Barendrecht et al. (2004:1422-1423), Cryer et al. (2011:9), Curry-Sumner et al. (2010:59), Herweijer (2003:27-28), Hutchinson en Duncan (2012:98-99), Kestemont (2016:228-232) Tjissen (2009:60), Tjong Tjin Tai (2013:206-207) en Verbeke, Vanhove en Hoekx (2009:1786).

⁵¹ Dat sluit aan bij de door Epstein en King (2002:208) uitgedrukte gedachte dat: “[t]he sign of good research is not that every problem be fixed in every project, since that is impossible and trying to do so would mean we would not accomplish much of anything, but rather, that the problems be noted and the uncertainty in substantive conclusions be responsibly and honestly reported”.

niet ook betrokken moeten worden? Als ik de respondenten goed heb begrepen, zou de onderzoeker er hier met het oog op het ‘controleerbaarheidsvereiste’ verstandig aan doen om behalve bronverwijzingen ook aanvullende verantwoording af te leggen. Dat betekent dan dat de onderzoeker uitlegt dat alleen twee Nederlandse moderne staatsrechtgeleerden aan het woord worden gelaten omdat bijvoorbeeld na een systematische zoektocht door de literatuur is gebleken dat er simpelweg niemand anders over het specifieke probleem waarop het onderzoek zich richt heeft geschreven, omdat zij de meest recente auteurs zijn die daarover hebben geschreven en reeds een voldoende helder en betrouwbaar overzicht geven van andere eerder gepubliceerde literatuur of dat er een ander motief aan de keuze ten grondslag ligt.

Het voorbeeld maakt een aantal dingen duidelijk. Behalve dat het laat zien dat het enkel vermelden van gebruikte bronnen soms te mager kan zijn, biedt zij tevens een mooie illustratie van de nauwe samenhang tussen verschillende eisen en het bijzondere karakter van de ‘controleerbaarheidseis’ waaraan ik in de inleiding van deze paragraaf refereerde. In het voorbeeld zijn namelijk vooral andere kwaliteitseisen in het geding: de vragen die in eerste instantie rijzen, zijn natuurlijk in hoeverre het enkel bespreken van de materie aan de hand van slechts twee (ook nog eens Nederlandse) bronnen resulteert in ‘gebalanceerd’ brongebruik en of op basis daarvan nog wel tot ‘geloofwaardige’ beweringen kan worden gekomen. Pas daarna komt de ‘controleerbaarheid’ in beeld. Ook maakt het voorbeeld duidelijk dat niet alle keuzes (evenveel) verantwoording vergen. Men zal het immers al gauw met mij eens zijn dat de keuze voor het gebruik van het werk van de twee Nederlandse staatsrechtgeleerden eerder (kritische) vragen oproept dan de keuze om Montesquieu en Rousseau aan het woord te laten. Blijkbaar is de ene keuze logischer, meer vanzelfsprekend dan de andere en vergt zij om die reden minder verantwoording.

Ik realiseer mij dat de lezer zich op dit punt waarschijnlijk zal afvragen of er in de data meer specifieke ideeën zijn aangetroffen over keuzes die in ieder geval wel en in ieder geval niet verantwoord hoeven te worden. Het antwoord daarop is ‘ja’: ze zijn, weliswaar verre van volledig uitgekristalliseerd maar toch, aangetroffen. Vanwege de samenhang met de overige kwaliteitseisen komen zij echter pas aan bod bij de afzonderlijke bespreking daarvan.⁵² Wel noem ik hier vast dat uit de data in meer algemene zin wel duidelijk is geworden dat de keuzes die voor verantwoording

⁵² Tabel 2.5 (opgenomen in de conclusie van dit hoofdstuk) bevat een overzicht. Ten aanzien van dit thema is ook in de expertmeeting naar verdieping gezocht, zie paragraaf 5.2.

in aanmerking komen, per (type) onderzoeksproject sterk kunnen verschillen.⁵³ Ook werd duidelijk dat keuzes bij de bronverzameling en -verwerking van niet direct voor de onderzoeksvraag relevant materiaal (achtergrond of contextinformatie bijvoorbeeld) minder (uitgebreide) verantwoording vergen dan vergelijkbare keuzes ten aanzien van direct relevant bronmateriaal. Bovendien viel op dat de respondenten over het algemeen in proefschriften meer ruimte lijken te zien voor verantwoording dan in (wetenschappelijke) tijdschriftartikelen. Dat lijkt in ieder geval verband te houden met het leerdoel dat met een proefschrifttraject wordt nagestreefd (leren zelfstandig wetenschappelijk onderzoek uit te voeren) en het ruimere aantal pagina's dat een proefschrift mag tellen. Alhoewel die gedachte begrijpelijk is, roept zij toch vragen op. Is het immers niet zo dat het principe achter de verantwoordingseis, namelijk dat beweringen 'controleerbaar' behoren te zijn, evenzeer zou moeten gelden voor ál het onderzoek dat claimt wetenschappelijk te zijn?

Tot slot merk ik hier nog op dat uit de data is gebleken dat over de plek in een proefschrift of tijdschriftartikel waar verantwoording zou moeten plaatsvinden in ieder geval geen gedeelde ideeën binnen de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap lijken te bestaan. Een paar respondenten noemden de mogelijkheid om in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek in de toekomst een "aparte methodenparagraaf" op te nemen waarin ook aandacht kan worden geschonken aan de gemaakte keuzes bij het bronnenonderzoek, terwijl anderen juist stelden hier weinig heil in te zien. Liever zien zij dat belangrijke door de onderzoeker gemaakte keuzes "op subtiele wijze in de tekst zelf of in een voetnoot" worden verwerkt. Ook de mogelijkheden om gemaakte keuzes in een (al dan niet afzonderlijk gepubliceerde) bijlage of uitgebreidere digitale versie op te nemen, dan wel bij de auteur opvraagbaar te maken, zijn genoemd. In dit opzicht lijkt de slogan dus nog 'anything goes'.

2.2.3 *Resumé*

Een eerste kwaliteitseis die wordt gesteld aan de bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek houdt in dat het brongebruik 'controleerbaar' moet zijn. Hier vloeien twee meer specifieke kwaliteitseisen uit voort. In ieder geval moet sprake zijn van 'precieze' en 'correcte' bronvermeldingen

⁵³ Wanneer bijvoorbeeld een systematisch jurisprudentieonderzoek wordt uitgevoerd om lijnen uit de rechtspraak te destilleren zullen andere keuzes gemaakt moeten worden dan wanneer een onderzoek zich richt op het inpassen van een nieuwe uitspraak in een bestaand leerstuk. Zie daarover uitgebreid paragraaf 5.2.

wanneer interpretaties, argumenten of inzichten aan bronmateriaal worden ontleend. Dat alleen is echter onvoldoende. Ook de eis dat belangrijke, niet direct voor de hand liggende keuzes die bij de bronverzameling en -verwerking zijn gemaakt verantwoord worden, wordt door de respondenten breed gedragen. Verantwoord betekent dan ‘expliciteren’, ‘motiveren’, en ‘doorrekenen van de implicaties van een gemaakte keuze voor de onderzoeksresultaten’. Beide aspecten van ‘controleerbaarheid’ kennen een bijzonder karakter: zij gaan aan de andere hierna behandelde kwaliteitseisen vooraf of hangen daarmee in ieder geval nauw samen. Meer specifieke aspecten van ‘controleerbaarheid’, onder meer de vraag welke keuzes in ieder geval wel en welke keuzes in ieder geval niet verantwoord hoeven te worden, komen zodoende pas in de overige paragrafen van dit hoofdstuk aan bod.

Tabel 2.1 Controleerbaar	
Precieze en correcte bronvermelding	Verantwoording van belangrijke keuzes
Daadwerkelijk verwijzing als een interpretatie, argument of inzicht aan bronmateriaal is ontleend	Expliciteren van belangrijke keuzes
Precieze, nauwkeurige verwijzingen	Motiveren van gemaakte keuzes
Correcte, kloppende verwijzingen	Doorrekenen van implicaties van keuzes

2.3 Nauwkeurig, accuraat brongebruik én begrip van de onderzoekscontext

In het vorige hoofdstuk bakende ik deze studie af door te stellen dat zij zich richt op de eisen die gelden ten aanzien van het brongebruik ter uitwerking, beantwoording of toetsing van respectievelijk een aangetroffen probleem, geformuleerde onderzoeksvraag of opgestelde hypothese. Een voor de hand liggende tweede kwaliteitseis, expliciet genoemd door alle respondenten, is dan dat het verzamelde en verwerkte bronmateriaal ook “daadwerkelijk moet bijdragen” aan die uitwerking, beantwoording of toetsing. Tegelijkertijd wint volgens diezelfde respondenten een publicatie ook aan kwaliteit wanneer daaruit blijkt dat de onderzoeker een “diepgaand begrip van de onderzoekscontext bezit”.

2.3.1 Nauwkeurigheid én accuratesse

Van de juridisch-dogmatische onderzoeker wordt allereerst verlangd dat zij ervoor zorgt dat onderzoeksvraag en bronnenonderzoek voldoende op elkaar zijn afgestemd. Voor de bronverzameling en -verwerking betekent dit dat de onderzoeker daar ‘nauwkeurig én accuraat’ te werk moet gaan. “Nauwkeurigheid” en “accuratesse”

worden welbewust in een adem genoemd. Alleen gecombineerd leveren zij namelijk de benodigde ‘fit’ tussen onderzoeksvraag en brongebruik op. Dat vraagt om toelichting. Deze is het meest duidelijk te geven aan de hand van de door een van de respondenten gebruikte metafoor van een *schietschijf*. Hierbij moet men de onderzoeksvraag voorstellen als de *roos* van die *schietschijf*, en de gehanteerde bronnen als de *kogelgaten* die na het *schieten* op die *schietschijf* verschijnen. Men bereikt een hoge mate van ‘nauwkeurigheid’ als de *kogelgaten* dicht bij elkaar liggen, maar dat is nog onvoldoende om een ‘fit’ tussen onderzoeksvraag en brongebruik te kunnen aannemen. De *kogelgaten* kunnen zich immers ver uit de *roos* bevinden. Vandaar dat er naast ‘nauwkeurigheid’ ook ‘accuratesse’ wordt verlangd. Dat heeft namelijk te maken met de positie van de *kogelgaten* ten opzichte van de *roos*. Zeer ‘accuraat’ is de onderzoeker wanneer zij alle *kogelgaten* in de *roos* weet te krijgen.

Alhoewel verhelderend, maakt de metafoor nog niet geheel duidelijk wat dit nu concreet betekent voor de uitvoering van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek. Laat ik daarom een voorbeeld geven. Stel dat een onderzoek zich (deels) richt op het beantwoorden van de (deel)vraag ‘onder welke condities een overheidsinstelling civielrechtelijk aansprakelijk is voor schade die is ontstaan door het onvoldoende houden van toezicht’ en dat er met betrekking tot dat onderwerp relevante wetgeving, rechtspraak en/of literatuur bestaat. Een op systematisering van het bestaand materiaal gericht onderzoek dus. De onderzoeker gaat dan ‘nauwkeurig’ te werk als de door haar bestudeerde bronnen daadwerkelijk nauw met elkaar samenhangen, betrekking hebben op hetzelfde onderwerp. Dat is bijvoorbeeld het geval als verschillende rechterlijke uitspraken worden bestudeerd die allen betrekking hebben op de civielrechtelijke aansprakelijkheid van *particuliere bedrijven*. ‘Accuraat’ is het brongebruik dan in beginsel echter niet. De bronnen hebben immers niet direct betrekking op de civielrechtelijke aansprakelijkheid van *overheidsinstanties* en zijn bovendien niet toegespitst op situaties waarin er schade is ontstaan als gevolg van het houden van onvoldoende toezicht.

Bij een dergelijk onderzoek (gericht op systematisering van bestaand materiaal of het identificeren van daarin bestaande inconsistenties en ambiguïteiten) is vaak vrij duidelijk welk bronmateriaal bijdraagt aan de ‘nauwkeurigheid’ en ‘accuratesse’ van het onderzoek. De rechtswetenschapper richt zich echter ook vaak (zelfs meestal) op bijvoorbeeld het plaatsen van nieuwe ontwikkelingen en het voorspellen of verbeteren van recht (*oplossen*). Ik denk bijvoorbeeld aan een vraag naar de betekenis van

digitalisering voor de regels omtrent de remedies in het contractenrecht.⁵⁴ Kenmerk van dergelijk onderzoek is dat er juist weinig materiaal voorhanden is dat precies gaat over hetgeen waarin de onderzoeker is geïnteresseerd. Dat maakt het natuurlijk lastiger te bepalen hoe de onderzoeker dan ‘nauwkeurig’ en ‘accuraat’ te werk kan gaan. Het lijkt erop dat dit type onderzoek vooral steunt op de associaties die de onderzoeker kan leggen; associaties met (rechts)beginselen of hoger recht (dogmatisch), andere domeinen, (sub)systemen of leerstukken binnen het rechtssysteem (een soort interne rechtsvergelijking, in de literatuur vaak ook nog geschaard onder het dogmatisch onderzoek), constructies uit of gebaseerd op andere rechtsstelsels (externe rechtsvergelijking), inzichten die buiten de rechtswetenschap bestaan (interdisciplinair onderzoek) of een combinatie daarvan.⁵⁵ De onderzoeker zal vervolgens bronmateriaal raadplegen dat op basis van die associaties in beeld komt. Het brongebruik zal dan al snel vragen kunnen oproepen: in hoeverre kunnen uit het door de onderzoeker gebruikte bronmateriaal nog consequenties worden afgeleid voor de betekenis die digitalisering kan hebben voor de regels over de remedies in het contractenrecht? Het zal dan niet (voor iedereen) gelijk vanzelfsprekend zijn dat het brongebruik ‘accuraat’ is. Dat betekent dat de onderzoeker verantwoording zal moeten afleggen. Van haar wordt verlangd dat zij uitlegt waarom uit niet direct op de onderzoeksvraag betrekking hebbend bronmateriaal is geput en vervolgens aangeeft waarom zij vindt dat daarmee de ‘accuratesse’ van haar brongebruik niet in het geding komt.⁵⁶

⁵⁴ Hier begint, zo bleek ook heel duidelijk gedurende de interviews en later ook tijdens de expertmeeting, de discussie over hetgeen nog wel en hetgeen niet meer als juridisch-dogmatisch onderzoek kan worden beschouwd (zie paragraaf 1.3.2). Het betreft een discussie die ik uitdrukkelijk niet in dit proefschrift wil voeren. Ik probeer mij zo veel mogelijk te beperken tot de mogelijke consequenties voor het brongebruik wanneer dit type onderzoek wordt verricht.

⁵⁵ Wordt in een onderzoeksproject met verschillende type associaties gewerkt dan impliceert dit volgens mij dat er meerdere onderzoekstypen worden gecombineerd (niet langer enkel de juridisch-dogmatisch onderzoek). Ik beseef evenwel dat daarover discussie mogelijk is.

⁵⁶ Een mogelijk voorbeeld trof ik aan in het proefschrift van Kestemont (2016:151). Zij haalt de volgende passage uit een promotieonderzoek naar sanctierecht in de belastingen en sociale zekerheid aan: “Verzelfstandiging van het administratieve sanctiestelsel legt problemen bloot en roept vragen op die in het strafrecht in wezen ook spelen. Voor de oplossing kan in eerste instantie dan ook te rade worden gegaan bij het strafrecht, dat immers al langer met bepaalde problemen kampt”. Of met het opnemen van een dergelijke passage meteen voldoende is verantwoord dat de onderzoeker put uit strafrechtelijk bronmateriaal is echter twijfelachtig. Zou er niet meer informatie moeten worden gegeven over bijvoorbeeld de gelijkenis van de vragen die in het strafrecht en socialezekerheidsrecht spelen?

Bij de lezer zou de indruk kunnen bestaan dat het, zeker zolang het onderzoek zich richt op systematisering van bestaand bronmateriaal, vrij eenvoudig moet zijn om aan dit kwaliteitsvereiste te voldoen. Ik waarschuw alvast: dat lijkt niet het geval! Zowel in de literatuur als door een aantal respondenten is aangegeven dat het in publicaties waarin (ook) academisch juridisch-dogmatisch onderzoek is verricht, nogal eens ontbreekt aan de hier bedoelde ‘nauwkeurigheid én accuratesse’.⁵⁷ Alhoewel ik hierop in de volgende hoofdstukken dieper inga, merk ik wel vast op dat op dit gebied geconstateerde problemen volgens de respondenten veelal samenhangen met onduidelijkheden in het gehanteerde *onderzoeksdesign*. Dat roept de vraag op of het niet verstandig zou zijn juist daaraan meer en vooral ook explicieter aandacht te besteden. Wanneer onderzoeksvraag, onderzoekskader, afbakeningen en methodologische keuzes goed doordacht en helder zijn, wordt het immers gemakkelijker te bepalen met welke bronnen de onderzoeker wel en niet ‘nauwkeurigheid én accuratesse’ kan bereiken. Nu het hier meer gaat om een *techniek* die gehanteerd kan worden voor het bereiken van ‘nauwkeurigheid én accuratesse’ of om een kwaliteitseis die mogelijk aan het *onderzoeksdesign* (en dus niet aan het brongebruik ter beantwoording daarvan) kan worden gesteld, laat ik het door de respondenten gegeven antwoord nog even in het midden.⁵⁸

2.3.2 Begrip van de onderzoekscontext

Soms zal indirect relevant bronmateriaal (de enige of belangrijke aanvullende) aanknopingspunten bieden voor het beantwoorden van de door de onderzoeker gestelde onderzoeksvraag. Altijd zal dergelijk materiaal van belang zijn voor het verkrijgen van een begrip van de onderzoekscontext. De respondenten gaven unaniem aan dat een academisch juridisch-dogmatische publicatie over het algemeen beter wordt beoordeeld indien daaruit ook blijkt dat de onderzoeker (een diepgaand) begrip bezit van het bredere (rechts)systeem en debat. In algemene zin stelden de respondenten “absoluut geen fan” te zijn van onderzoek dat heel ‘nauwkeurig én accuraat’ een bepaalde juridisch-dogmatische (deel)vraag uitwerkt “zonder uit te leggen hoe het uitgewerkte zich verhoudt tot dat bredere debat en (rechts)systeem”.

⁵⁷ Van Gestel et al. (2007:1459) troffen in hun onderzoek naar acht wetenschappelijke tijdschriftartikelen bijvoorbeeld aan dat het verband tussen onderzoeksvraag, brongebruik en conclusies slechts in twee van die artikelen ‘sterk’ te noemen is.

⁵⁸ Als techniek wordt dit thema besproken in hoofdstuk 4. Als eis aan het onderzoeksdesign (dat valt buiten de reikwijdte van dit onderzoek) kom ik hier kort in paragraaf 2.6.1 op terug.

Door hen lijkt het in die zin ten behoeve van een onderzoek isoleren van een juridische doctrine niet getolereerd te worden, zeker niet in de academische variant van het juridisch-dogmatisch onderzoek.⁵⁹ Een nadere analyse van de data toonde dat het laten zien van een (diep) begrip van de onderzoekscontext vooral van belang is ter *inbedding* van een onderzoeksprobleem, -vraag of -hypothese.⁶⁰

Vooraf, maar niet alleen. Ook uit het brongebruik ter beantwoording van een onderzoeksvraag mag natuurlijk niet blijken dat de onderzoeker het bredere (rechts)systeem en/of debat onvoldoende beheerst. Het gaat er op deze plek vooral om dat de onderzoeker geen fouten maakt.⁶¹ De onderzoeker zal daartoe dus ook het contextueel bronmateriaal goed bestudeerd moeten hebben. Maar betekent dit dat de onderzoeker er ook verstandig aan doet indirect relevant bronmateriaal daadwerkelijk in haar publicatie te betrekken? Dat lijkt genuanceerder te liggen. In ieder geval uit den boze is dat het betrekken van contextueel materiaal afleidt van de beantwoording van de gestelde onderzoeksvraag of zelfs de overhand krijgt (zie ook paragraaf 2.6.2). Niet lukraak betrekken dus.⁶² Wanneer indirect relevant bronmateriaal echter op goed doordachte en meer subtiële wijze in een publicatie wordt verweven, lijkt dat wel een positieve uitwerking op de kwaliteit van het onderzoek te kunnen hebben. Door bronnen (en de daaruit afgeleide interpretaties, argumenten en inzichten) die direct relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag te relateren aan of associëren met bronnen die onderdeel uitmaken van de onderzoekscontext, kan bij de lezer immers het vertrouwen worden gewekt dat de onderzoeker goed is ingevoerd in het onderwerp waarover zij schrijft.⁶³

⁵⁹ Het geeft nog maar eens aan hoe diepgeworteld de systeembenadering van het recht is binnen de juridisch-dogmatisch onderzoeksdiscipline.

⁶⁰ Eisen die te dien aanzien gelden vallen dus weer buiten het bereik van deze studie.

⁶¹ Dat zij bijvoorbeeld bronmateriaal dat gaat over de toerekening van onrechtmatig gedrag (6:162 lid 3 BW) niet zonder meer verwart met bronnen die betrekking hebben op de toerekening van een tekortkoming aan de schuldenaar (6:75 BW). Dat tast immers de 'accuratesse' aan.

⁶² Zo mag in het onderzoek naar de condities voor civielrechtelijke aansprakelijkheid van overheidsinstellingen voor falend toezicht geen ellenlang betoog volgen over de historische ontwikkeling van dat leerstuk. Dat zou bijvoorbeeld anders liggen als naar een (historische) verklaring voor het bestaan van bepaalde condities wordt gezocht.

⁶³ Zo kan het bijvoorbeeld nuttig zijn om bij de op basis van het in de vorige voetnoot bedoelde onderzoek geïdentificeerde condities ook beknopte informatie op te nemen waaruit blijkt dat zij ook of juist niet in andere jurisdicties een rol spelen, dat er debat bestaat over de houdbaarheid van de conditie in het licht van bijvoorbeeld het rechtszekerheidsbeginsel of dat de praktische toepassing van een van die condities kan leiden tot de feitelijke onmogelijkheid van aansprakelijkheid.

Waar de scheidslijn tussen afleiden en vertrouwen wekken precies ligt, is lastig in te schatten. Het is in ieder geval op basis van de semigestructureerde interviews niet duidelijk geworden. Ook bijvoorbeeld de vraag hoe breed het net eigenlijk moet worden uitgeworpen wanneer het betrekken van de context wel een positief effect kan hebben, is onbeantwoord gebleven. Als het al mogelijk zou zijn om ten aanzien van deze en andere vragen meer duidelijkheid te scheppen, dan lijkt daarover toekomstig debat nodig.

2.3.3 *Resumé*

Als tweede kwaliteitseis geldt dat het brongebruik ‘nauwkeurig én accuraat’ moet zijn. Er moet een duidelijke ‘fit’ bestaan tussen onderzoeksvraag en het gehanteerde bronmateriaal. Op plaatsen waar die ‘fit’ niet (voor iedereen) vanzelfsprekend is, ligt verantwoording in de rede. Die eis betekent echter niet dat er, daarnaast, geen bronnen kunnen, mogen of zelfs moeten worden gebruikt die niet direct bijdragen aan de ‘nauwkeurigheid én accuratesse’. Natuurlijk moet de onderzoeker wel ‘nauwkeurig én accuraat’ zijn in het bronmateriaal dat zij ten grondslag legt aan de verschillende bouwstenen aan de hand waarvan een onderzoeksprobleem, -vraag of -hypothese wordt uitgewerkt, beantwoord of getoetst. Maar daarnaast wordt van de rechtswetenschapper ook verlangd dat zij, waar nuttig, op goed doordachte en subtiële wijze bronnen betreft waarmee zij duidelijk maakt dat zij goed thuis is in de context waarbinnen zij onderzoek verricht.

Tabel 2.2 Nauwkeurig, accuraat brongebruik én oog voor de onderzoekscontext	
Nauwkeurig & accuraat	Diep begrip onderzoekscontext
De ter beantwoording van een onderzoeksvraag gehanteerde bronnen moeten zo veel mogelijk direct aansluiten bij het gehanteerde <i>onderzoeksdesign</i> (accuratesse)	Uit de publicatie moet blijken dat de onderzoeker goed thuis is in de context waarbinnen zij onderzoek verricht
De ter beantwoording van een onderzoeksvraag gehanteerde bronnen moeten daadwerkelijk op hetzelfde betrekking hebben (nauwkeurigheid)	Eventueel gebruik van indirect relevant materiaal mag niet afleiden van de beantwoording van de onderzoeksvraag en/of de overhand krijgen in de publicatie
Over het gebruik van bronnen die niet vanzelfsprekend accuraat zijn (wat vaak het geval is indien het onderzoek <i>normatief</i> is), moet verantwoording worden afgelegd	Contextueel materiaal zal (dus) op goed doordachte en subtiële wijze in het onderzoek moeten worden verweven

2.4 Gebalanceerd brongebruik

Als het brongebruik ‘nauwkeurig én accuraat’ is, maar bijvoorbeeld geconstateerd moet worden dat de onderzoeker onvolledig en/of eenzijdig is geweest of tot beweringen komt die niet op het gebruikte bronmateriaal zijn terug te voeren, kan nog niet van ‘goed brongebruik’ worden gesproken. Er is dus meer nodig. Dat zit hem ten eerste in het bereiken van “balans” in het bronmateriaal, ten tweede in het komen tot “geloofwaardige” beweringen. Hier wordt eerst besproken wat van de onderzoeker meer precies wordt verlangd om te komen tot ‘gebalanceerd brongebruik’.

2.4.1 Een zekere mate van compleetheid

Om te kunnen spreken van ‘gebalanceerd’ brongebruik zal de onderzoeker op de eerste plaats zo veel mogelijk ‘nauwkeurig én accuraat’ materiaal moeten achterhalen en gebruiken.⁶⁴ Alle respondenten benadrukten dat het hierbij gaat om het nastreven van een “zekere mate van compleetheid”. Dat doet de vraag rijzen wat ‘een zekere mate’ dan precies betekent. Vooropgesteld moet worden dat als uitgangspunt geldt dat idealiter ál het voor de onderzoeksvraag *direct* relevante bronmateriaal wordt gebruikt.⁶⁵ Van een absoluut en algemeen vereiste van ‘compleetheid’ of ‘volledigheid’ is echter geen sprake, simpelweg vanwege het feit dat het bereiken hiervan vanwege de omvang van dat materiaal “meestal praktisch onhaalbaar is”.⁶⁶ Meestal, niet altijd. De situatie waarin ‘compleetheid’ wél bereikt kan worden moet in ieder geval worden onderscheiden van de situatie waarin zij níét kan worden bereikt.

Allereerst (i) wanneer ‘compleetheid’ wel kan. Bijvoorbeeld wanneer het *onderzoeksdesign* gefocust en scherp afgebakend of het onderzoeksthema gewoonweg beperkt is, en er bovendien ook nog voldoende onderzoekstijd

⁶⁴ Het Tijdschrift voor Bouwrecht hanteert in dit verband de criteria “is de gegevensverzameling volledig in het licht van de onderzoeksvraag?” en “is de verzameling van literatuur en overige bronnen volledig in het licht van de onderzoeksvraag?” (Struiksma, 2014:490).

⁶⁵ Voor contextueel materiaal geldt dit niet. Zo stelde een van de respondenten illustratief: “Als iets in het hart van het onderzoek ligt, dan moet de onderzoeker te dien aanzien zo volledig mogelijk zijn. Als het om een randverschijnsel gaat, dan kan de onderzoeker zichzelf bijvoorbeeld alleen op de meest gezaghebbende auteur baseren”.

⁶⁶ Zo ook Tijssen (2009:186): “[d]oor de schier oneindige ontsluiting van informatie (...) is het onmogelijk om overzicht te hebben over alle op een thema betrekking hebbende bronnen, laat staan dat het fysiek mogelijk is om alles te bestuderen”.

beschikbaar is. In die gevallen is het achterhalen en daadwerkelijk gebruiken van al het direct relevante materiaal (wetgeving, rechtspraak én literatuur) behalve mogelijk ook vereist. Het betreft volgens de respondenten echter eerder uitzondering dan regel. Eén respondent noemde als voorbeeld een studie naar de wijze waarop de Hoge Raad invulling geeft aan een heel specifiek artikellid in het Wetboek van Strafvordering. Het is dan vaak (niet altijd!) goed mogelijk om alle relevante bronnen (rechtspraak van de Hoge Raad en becommentariëring in de literatuur) te achterhalen. Ook op grotere onderzoeksterreinen is het overigens goed mogelijk een zodanig gefocust *onderzoeksdesign* te gebruiken dat het mogelijk wordt ‘compleet’ te zijn bij het achterhalen en gebruiken van direct relevant bronmateriaal. Ik denk bijvoorbeeld aan een proefschriftonderzoek naar de vereisten voor de strafbaarstelling van een genocidepleger die door het Internationaal Strafhof lijken te worden gehanteerd. Als de onderzoeker dan in het *onderzoeksdesign* bijvoorbeeld duidelijk aangeeft dat zij zich beperkt tot het systematiseren van de hierop betrekking hebbende rechtspraak, dan lijkt het, vanwege het overzichtelijke aantal uitspraken op dit terrein, goed mogelijk daadwerkelijk ‘volledigheid’ te bereiken.⁶⁷

De praktijk laat echter zien dat het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek zich meestal richt op een groter onderwerp en/of bedient van een minder strikt afgebakend *onderzoeksdesign*. Er is dan (ii) al snel te veel relevant materiaal beschikbaar om dat vervolgens allemaal te achterhalen en gebruiken. Wat er dan precies van de onderzoeker wordt verlangd, is een stuk schimmiger. De sleutel lijkt te liggen in het begrip “representativiteit”. Criterium dat volgens de respondenten geldt, is dat van de juridisch-dogmatische onderzoeker wordt verlangd dat zij in ieder geval dat bronmateriaal achterhaalt en gebruikt waarmee een “representatief beeld” kan worden verkregen van de binnen het totale bronmateriaal bestaande “direct voor de onderzoeksvraag relevante variëteit aan serieuze interpretaties, argumenten en inzichten”.⁶⁸ Geen ‘compleetheid’ in die zin dat alle individuele bronnen worden achterhaald en gebruikt dus, maar wel in die zin dat alle relevante interpretaties, argumenten en inzichten “die er toe doen” in het gevonden en gehanteerde

⁶⁷ Dat roept de vraag op of het niet raadzaam zou zijn om meer dan tot op heden gebeurt te kiezen voor een kleiner onderzoeksthema en/of beter afgebakend *onderzoeksdesign* zodat men wel compleet kan zijn. Terwijl een aantal respondenten dat inderdaad leek aan te bevelen (zeker aan de jonge onderzoeker), benadrukten anderen juist de onwenselijkheid daarvan. Die laatste groep vreest onder meer dat kleinere vragen tot minder spannend en/of creatief onderzoek leiden.

⁶⁸ Illustratief is het volgende citaat: “Als er verschillende denkrichtingen of argumenten zijn dan moet de onderzoeker de belangrijkste publicaties daarbinnen te pakken zien te krijgen”.

bronmateriaal vertegenwoordigd zijn. Voor de lezer is het niet altijd gemakkelijk oordelen of de onderzoeker daarin daadwerkelijk is geslaagd. Komt de ‘representativiteit’ op een bepaald punt (al is het maar vanuit een lezersperspectief) mogelijk in het geding, dan doet de onderzoeker er verstandig aan uit te leggen waarom (en/of hoe) er wel een ‘representatief beeld’ is bereikt.⁶⁹

Met de toevoegingen ‘serieus’ en ‘die er toe doen’ leken de respondenten in verband met de primaire bronnen te doelen op het idee dat vanwege de institutionele, hiërarchische ordening van rechtspraak en wetgeving de onderzoeker *vaak* mag volstaan met het komen tot een ‘representatief beeld’ van in rechtspraak van de hoogste rechters en/of belangrijkste wetgevingsdocumenten vertegenwoordigde standpunten. Dat gaat echter niet altijd op. In ieder geval hoeft volgens de respondenten de keuze om het onderzoek te beperken tot het gebruik van rechtspraak van de hoogste rechtscolleges of de belangrijkste wetgevingsdocumenten in beginsel niet te worden verantwoord.⁷⁰ Andersom lijkt verantwoording van de keuze om (ook) in lagere rechtspraak of andere wetgevingsdocumenten (systematisch) naar relevante interpretaties, argumenten of inzichten te zoeken in beginsel wel voor de hand te liggen. Een dergelijke algemene regel bestaat niet waar het gaat om het bepalen welke in de literatuur gebezigde interpretaties, argumenten of inzichten ‘er toe doen’ of als ‘serieus’ worden bestempeld. Daar speelt volgens de respondenten het lastig grijpbare criterium ‘gezaghebbendheid’ een rol.⁷¹

Wanneer het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek uitsluitend nationaalrechtelijk georiënteerd is, zijn volgens de respondenten de bronnen waarmee een ‘representatief beeld’ kan worden bereikt, vaak nog wel te overzien. Wanneer de onderzoeksvraag echter betrekking heeft op een leerstuk dat mede wordt vormgegeven door recht uit Europese of internationale bron, wordt dat lastiger.⁷² Er rijst dan direct een belangrijke aanvullende vraag. Uitgangspunt is – natuurlijk – dat ook dan de binnen het bronmateriaal bestaande variëteit aan belangrijke interpretaties, argumenten en inzichten moet worden achterhaald en gebruikt. Maar gaat het dan alleen om interpretaties, argumenten en inzichten die in Nederlandse, internationale en/of Europese bronnen worden aangetroffen, of moet de onderzoeker in dergelijke gevallen breder kijken en ook bronnen uit andere staten gebruiken? Het internationaal

⁶⁹ Vergelijk het in paragraaf 2.2.2 besproken voorbeeld (dogmatisch probleem ‘trias politica’).

⁷⁰ Dat bleek gedurende de expertmeeting soms toch genuanceerder te liggen, zie paragraaf 5.2.2.

⁷¹ In paragrafen 4.4.1, 4.4.2 en 5.2.5 ga ik daarop nader in.

⁷² De monografie van Westrik (2016) bevat een diepgaande behandeling van deze problematiek.

of Europees recht dat in Nederland geldt, wordt immers ook in een groot aantal andere landen toegepast en becommentarieerd. In recente literatuur is inmiddels verschillende malen bepleit dat een bredere, internationale benadering in die gevallen vereist is (Hondius, 2011; Rühl, 2009; Van Gestel et al., 2007:1453). In dit kader schreef bijvoorbeeld Hondius (2011:738) dat het, zowel in onderzoek naar Europese of internationale rechtsbronnen als in onderzoek naar Nederlands recht dat verband houdt met internationaal of Europees recht, niet langer getuigt van “goed vakmanschap” als “het onderzoek tot de eigen nationale rechtsbronnen beperkt” wordt. In de data trof ik over het algemeen een ietwat genuanceerder beeld aan. Van een standaardvereiste dat ook gestreefd moet worden naar het achterhalen en gebruiken van rechtsbronnen en bijbehorende literatuur waarmee een ‘representatief beeld’ van in andere lidstaten bestaande inzichten ten aanzien van toepasselijke Europees recht kan worden verkregen, bleek geen sprake. Is het toepasselijke internationale of Europese recht bijvoorbeeld reeds volledig uitgekristalliseerd of richt het onderzoek zich specifiek op de uitwerking van internationaal of Europees recht in Nederland, dan lijkt het in het kader van ‘compleetheid’ niet noodzakelijk te worden gevonden nog verder te zoeken naar relevant bronmateriaal dat in andere lidstaten is verschenen. Gaat het echter om een thema waarover in verschillende landen (volop) wordt gedebatteerd, dan lijkt het bekijken van bronnen uit andere jurisdicties al snel wel nodig te worden bevonden. Hoeveer de onderzoeker dan precies kan en moet gaan (hoeveel en welke landen en bronnen bijvoorbeeld), is verder onduidelijk gebleven. In ieder geval hangt dat sterk af van de onderzoeksvraag. Wel werd zichtbaar dat keuzes die gemaakt worden met betrekking tot het betrekking van buitenlandse rechtsbronnen en literatuur in beginsel verantwoording vergen.⁷³

Tot slot merk ik op dat het hier besproken kwaliteitsvereiste in geen geval meebrengt dat van de onderzoeker wordt verlangd dat naar ál het achterhaalde en gebruikte materiaal ook daadwerkelijk wordt verwezen. Dat werd expliciet benadrukt door nagenoeg alle respondenten. Tijdens het raadplegen kan men immers op materiaal stuiten dat uiteindelijk toch irrelevant, oninteressant, kwalitatief niet aan de maat of niet meer dan een herhaling van ander bronmateriaal blijkt te zijn. De respondenten gaven duidelijk (en unaniem) aan dat het brongebruik er niet beter op

⁷³ Waarom worden nou juist die bronnen uit die andere rechtssystemen betrokken en gaat het daarin vertegenwoordigde standpunt wel op voor de Nederlandse situatie? Zie ook paragraaf 4.4.

wordt als vervolgens toch naar al dat bronmateriaal wordt verwezen.⁷⁴ Dat betekent dat er normaliter een (groot) verschil kan bestaan tussen geraadpleegd en daadwerkelijk opgenomen materiaal. In dit kader zou de vraag opgeworpen kunnen worden of het niet nuttig is naast een literatuurlijst die betrekking heeft op het *verwerkte* bronmateriaal ook een lijst bij te sluiten van het *geraadpleegde* maar niet verwerkte materiaal. Dat lijkt zeker ook met het oog op de hiervoor besproken controleerbaarheidseis geen extreme gedachte. Hoewel een paar respondenten kort aan deze mogelijkheid refereerden, is dit momenteel geen gangbare praktijk.

2.4.2 Eerlijke omgang met bronmateriaal

Het bereiken van ‘een zekere mate van compleetheid’ in het achterhaalde en gebruikte bronmateriaal is op zichzelf nog onvoldoende om van ‘gebalanceerd’ brongebruik te kunnen spreken. Daarvoor is bovendien vereist dat al de verschillende interpretaties, argumenten en inzichten die in de achterhaalde bronnen zijn vertegenwoordigd, ook een “eerlijke” plaats krijgen binnen het onderzoek. In die zin zijn ‘eerlijkheid’ en ‘compleetheid’ complementair aan elkaar. ‘Compleetheid’ verplicht de onderzoeker de bronnen die de bestaande variëteit aan relevante interpretaties, argumenten en inzichten vertegenwoordigen te achterhalen en gebruiken terwijl ‘eerlijkheid’ haar vervolgens verplicht daaraan daadwerkelijk een ‘verdedigbaar’ gewicht toe te kennen. Dat is geen exacte wetenschap. “Waarom argument A beter is dan argument B of interpretatie C sterker dan D is vooral een kwestie van overtuigingskracht die op geen andere manier geëvalueerd kan worden dan door ‘op de hand wegen’, waarbij het forum van wetenschappers uiteindelijk beslist welke uitleg, althans voorlopig, de meest acceptabele is”, stelde Van Gestel (2015:283) eerder.

Dat werd, natuurlijk, ook door de respondenten onderschreven. Het betekent echter niet dat de onderzoeker in dit opzicht onbeperkte vrijheid geniet. Eerlijke omgang met bronmateriaal betekent dat in de achterhaalde bronnen aanwezige relevante interpretaties, argumenten of inzichten niet (bewust danwel onbewust) zonder nadere verantwoording mogen worden weggeschreven of zelfs weggelaten,⁷⁵ bijvoorbeeld vanwege het feit dat zij de gedachten of het betoog van de onderzoeker

⁷⁴ Op dit punt wordt wellicht het meest duidelijk dat er inderdaad verschillen in methodologische eisen tussen jurisdicties bestaan. In Amerika, België, Frankrijk en Italië lijkt, in ieder geval in tijdschriftartikelen, uitgebreidere verwijzing te worden verlangd dan in Nederland.

⁷⁵ Dat bijvoorbeeld niet bron X die een bepaalde interpretatie van bron A bevat *zomaar* een prominenter plaats krijgt dan bron Y die een andere interpretatie van bron A bevat.

frustreren. Bovendien werd duidelijk dat bij het toekennen van waarde aan verschillende bronnen volgens de respondenten in ieder geval rekening moet worden gehouden met het binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap bestaande “draagvlak” voor de in de bronnen vertegenwoordigde interpretaties en de “kwaliteit” en “autoriteit” van de bronnen. Is de in een bron gehanteerde interpretatie bijvoorbeeld aan te merken als heersende leer en kan die bron bovendien als kwalitatief hoogwaardig en autoritair worden aangemerkt, dan ligt het eerder in de rede om juist daaraan veel waarde toe te kennen.⁷⁶ Dat geldt dus ook wanneer die bron het betoog van de onderzoeker tegenspreekt.⁷⁷ Het toekennen van waarde wordt lastiger wanneer de indicatoren verschillende kanten uitwijzen (een gezaghebbende auteur, die een standpunt verkondigt dat indruist tegen de heersende leer). Wat er dan van de onderzoeker wordt verlangd, lijkt niet in algemene regels of richtlijnen te kunnen worden vervat.

Draagvlak, kwaliteit en autoriteit zijn echter niet altijd doorslaggevend voor de plaatsbepaling van het bronmateriaal. Ook de eigen onderzoeksvraag (“relevantie”) speelt natuurlijk een belangrijke rol. Het effect van die onderzoeksvraag wordt (specifiek?) in het juridisch-dogmatisch onderzoek nog versterkt vanwege het *interpretatieve* en *argumentatieve* karakter van de discipline. Dat maakt dat het soms onvermijdelijk is dat aan bepaalde interpretaties, argumenten of inzichten meer waarde wordt gehecht vanwege het feit dat zij aansluiten bij de ideeën en wensen van de onderzoeker (vergelijk Goldsmith & Vermeule, 2002:155-156). Dat is volgens de respondenten op zichzelf ook helemaal niet erg zolang dan aan de bronnen die alternatieve interpretaties, argumenten of inzichten bevatten maar óók voldoende aandacht wordt besteed.⁷⁸ Verheldering werd door een van de respondenten aan de hand van een hypothetisch voorbeeld gegeven: “Stel dat er in de literatuur of rechtspraak twee tegenstrijdige standpunten, X en Y, worden aangetroffen. Bij het opzetten van een onderzoeksproject kan men er voor kiezen te achterhalen welke standpunten er bestaan ten aanzien van een bepaald onderzoeksthema. Het is dan zaak

⁷⁶ Hoe de ‘kwaliteit’ en ‘autoriteit’ van bronmateriaal bepaald kan worden is een ongelooflijk ingewikkelde vraag, waarop een pasklaar antwoord waarschijnlijk niet bestaat. Toch zijn er een aantal technieken en gezichtspunten in de data ontdekt waaraan de onderzoeker zich kan vastklampen (zie ook paragraaf 4.4.2).

⁷⁷ Wijkt de onderzoeker daarvan af dan zal die keuze verantwoord moeten worden.

⁷⁸ Eén van de respondenten stelde illustratief dat de onderzoeker “eerst moet proberen het argument van haar tegenstander zo groot mogelijk te maken om haar pas daarna te weerleggen”.

dat die verschillende standpunten op gelijke voet benaderd en besproken worden”. Hij vervolgde: “Het is evenwel ook goed mogelijk om het onderzoeksproject zo op te zetten dat een bepaalde positie, bijvoorbeeld standpunt X verdedigd wordt. Bij een dergelijke benadering wordt aan standpunt X vanzelfsprekend meer waarde gehecht. Dat mag, maar wel zal de onderzoeker dan ook standpunt Y moeten bespreken en daarbij inhoudelijk motiveren waarom dat standpunt het aflegt tegen standpunt X”.⁷⁹

‘Eerlijkheid’ betekent in dit verband dus niet dat de rechtswetenschapper niet één bepaalde positie mag verdedigen, dat geen betogende stijl mag worden gehanteerd. Dat mag wel. Wel lijkt ook, of zelfs juist wanneer er voor een betogende stijl wordt gekozen, de kwaliteit van het brongebruik toe te nemen naarmate de onderzoeker erin slaagt om naast de door haar geprefereerde interpretaties, argumenten en inzichten ook expliciet aandacht te besteden aan alternatieve of tegengestelde interpretaties, argumenten en inzichten die in het relevante bronmateriaal zijn aangetroffen. Een verwijzing in de trant van ‘anders Snel, 2016’ lijkt dan, zeker ten aanzien van de belangrijkste bouwstenen van het betoog, onvoldoende te worden geacht.

2.4.3 *Resumé*

Het brongebruik moet dus ook ‘gebalanceerd’ zijn. Daarvoor is het allereerst noodzakelijk dat de onderzoeker ‘zo compleet mogelijk’ is bij het achterhalen en gebruiken van het direct voor de gestelde onderzoeksvraag relevante bronmateriaal.

Tabel 2.3 Balans en evenwichtigheid	
Compleetheid of representativiteit	Eerlijkheid
Wanneer het mogelijk is compleet te zijn, is het ook vereist dat de onderzoeker compleet is	Bronnen die alternatieve interpretaties, argumenten of inzichten bevatten, mogen niet worden weggeschreven (of zelfs weggelaten)
Is compleet zijn niet mogelijk, dan is het bereiken van een representatief beeld van interpretaties, argumenten en inzichten vereist	Aan bronnen die de heersende leer weergeven, van hoge kwaliteit en/of gezaghebbend zijn, moet voldoende waarde worden toegekend
Wanneer de tekst kritische vragen kan oproepen over de bereikte representativiteit, dan is het raadzaam uit te leggen waarom wel een representatief beeld is bereikt	Wanneer een niet voor de hand liggende waarderingskeuze wordt gemaakt, dan moet die keuze in beginsel worden gemotiveerd

⁷⁹ Waarbij wel is opgemerkt dat de leesbaarheid van het stuk niet uit het oog moet worden verloren.

Dat betekent dat in het achterhaalde bronmateriaal in ieder geval een ‘representatief beeld’ van de bestaande variëteit aan verschillende voor haar onderzoeksvraag relevante belangrijke interpretaties, argumenten en inzichten moet worden achterhaald. Daarnaast is het óók noodzakelijk dat al dat materiaal daadwerkelijk een ‘eerlijke plek’ in het onderzoek krijgt. Dat houdt in dat aan alle belangrijke (dus ook tegenstrijdige of alternatieve) interpretaties, argumenten en inzichten aandacht moet worden besteed en dat gemaakte niet vanzelfsprekende waarderings- en selectiekeuzes verantwoord moeten worden.

2.5 Geloofwaardige beweringen

Zelfs als de onderzoeker bij haar brongebruik aandacht besteedt aan de ‘controleerbaarheid’, ‘nauwkeurig én ‘accuraat’ te werk gaat en bovendien ‘balans’ bereikt in het geraadpleegde en verwerkte bronmateriaal, wil dit nog niet zeggen dat er sprake is van goed brongebruik. Ook de beweringen waartoe de onderzoeker op grond van het bronmateriaal komt (en uiteraard ook andere beweringen) moeten immers ‘geloofwaardig’ zijn. Alhoewel de beweringen die in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek worden aangetroffen veel verschillende hoedanigheden aan kunnen nemen, onderscheid ik daarin in ieder geval vier globale categorieën: (i) beweringen die weergeven wat er min of meer *letterlijk* in een bron staat (beschrijvingen), (ii) beweringen die de *strekking* van een individuele bron weergeven (interpretaties), (iii) beweringen die de *strekking* van een groep met elkaar vergelijkbare bronnen weerspiegelen (generaliserings) en (iv) beweringen in de vorm van (tussen)conclusies die op een grote hoeveelheid verschillende bronmateriaal zijn gegrond (synthesen). Al die beweringen moeten ‘geloofwaardig’ zijn. In andere disciplines spreekt men in dit verband doorgaans van ‘validiteit’, dat dan in het kader van kwalitatief, interpretatief onderzoek wel is onderverdeeld in ‘descriptieve validiteit’, ‘interpretatieve validiteit’ en ‘generaliseerbaarheid’ (bijvoorbeeld Maxwell, 1992:285-297).⁸⁰ Op een enkeling na bleken de respondenten er echter de voorkeur aan te geven dergelijke terminologie niet te gebruiken.

⁸⁰ Die termen zijn overigens ook, zij het sporadisch, in de juridische literatuur aangetroffen (Hutchinson & Duncan, 2012:110; Tremper, Thomas, & Wagenaar, 2010:110). Maxwell (1992) onderscheidt daarnaast overigens ook nog ‘theoretische’ en ‘evaluatieve’ validiteit. Beide begrippen kunnen relevant zijn voor het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek, maar hebben geen directe betrekking op het brongebruik en zijn bovendien ook niet door de respondenten genoemd.

2.5.1 *Geloofwaardige beschrijvingen en interpretaties*

Ik ga allereerst in op dat wat van de onderzoeker wordt verlangd wanneer zij beweringen grondt op individueel bronmateriaal. Het gaat dan op de eerste plaats om beschrijvingen. In de strikte zin van het woord wel te verstaan. Zo kan ik bijvoorbeeld opnemen dat de Hoge Raad in het Kelderluikarrest in rechtsoverweging ‘O aangaande onderdeel b’ heeft gesteld dat “alleen in het licht van de omstandigheden van het gegeven geval kan worden beoordeeld of en in hoever aan iemand die een situatie in het leven roept welke voor anderen bij niet-inachtneming van de vereiste oplettendheid en voorzichtigheid gevaarlijk is”, of dat Snel op pagina 5 van dit proefschrift vermeldt dat hij in tegenstelling tot Vranken constateert dat “het verzet” tegen de oproep om over onderzoeksmethodologie na te denken “– in ieder geval in Nederland – inmiddels grotendeels lijkt te zijn gebroken”. Alhoewel in deze voorbeelden beschrijvingen zijn vormgegeven als parafraseringen kan beschrijven ook zonder te parafraseren plaatsvinden. Zo kunnen bijvoorbeeld bepaalde overwegingen van de wetgever die ten grondslag hebben gelegen aan nieuwe wetgeving, worden samengevat. Van de rechtswetenschapper wordt, uiteraard, verlangd dat dergelijke beschrijvingen ‘geloofwaardig’ zijn. Daartoe moeten zij ‘juist’ zijn. Er mogen in een parafrasering “geen fouten” zijn gemaakt, in een samenvatting mogen “geen elementen over het hoofd worden gezien”, en in ieder geval mag de tekst van de originele bron “niet uit haar verband worden gerukt”. Ook merkten de respondenten op dat de onderzoeker ervoor moet waken dat zij niet iets als een beschrijving presenteert wanneer er “stiekem toch sprake is van een verholde interpretatie” of “een verdekt normatief standpunt” (vergelijk De Geest, 2004:63; Smits, 2012:19; Wendel, 2011:105).⁸¹

Overstijgt men het beschrijvende niveau, er wordt bijvoorbeeld beweerd dat ‘het Kelderluikarrest vier maatstaven bevat aan de hand waarvan kan worden beoordeeld of er strijd is met hetgeen het ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt in het kader van gevallen die als gevaarzetting aangemerkt kunnen worden’, dan komt men in de wondere wereld van het ‘interpreteren’ terecht. Wie enig zicht

⁸¹ In de rechtstheoretische literatuur wordt gedebatteerd over de kwestie of het überhaupt mogelijk is te onderscheiden tussen beschrijven en interpreteren wanneer men met (tekstuele) juridische bronnen werkt. Zijn beschrijvingen immers niet altijd interpretaties? Zie bijvoorbeeld Mazzarese (1991) voor de claim dat in juridisch-dogmatisch onderzoek geen beschrijvingen worden gegeven, aangezien alle beschrijvingen in essentie interpretaties zijn. Zie Niiniluoto (1991) voor een ontkrachting van die claim. Beide bronnen zijn ontleend aan Mackor (2012).

heeft op het rechtstheoretisch discours zal zich realiseren dat ‘interpreteren’ een precare kwestie is. Zo wordt daar bijvoorbeeld discussie gevoerd over de vraag of men eigenlijk wel tot een min of meer ‘cleane’ interpretatie van een bron kan komen of dat elke interpretatie in feite een normatieve invulling inhoudt van diegene die de bron interpreteert.⁸² Ook bestaat er discussie over wat nu precies wordt nagestreefd met het interpreteren van (met name de primaire) juridische bronnen. Gaat het in essentie om het achterhalen van de bedoeling van diegene die als auteur(s) van de bron is (of zijn) aan te merken of gaat het toch meer om het achterhalen van de betekenis van de bron in haar huidige context? Tot in de *Supreme Court* van de Verenigde Staten bestaat er verdeeldheid over deze kwestie. Volledige consensus zal wel nooit bereikt worden. Gelukkig, zou ik bijna zeggen, hanteerden de respondenten – ondanks dat zij af en toe wel aan deze aspecten refereerden – over het algemeen een meer pragmatische benadering. Wel werd daarbij unaniem benadrukt dat er vaak, niet altijd, meerdere interpretaties van eenzelfde bron mogelijk zijn. Daarom is de ‘geloofwaardigheid’ van een interpretatieve bewering volgens de respondenten niet per se gelegen in de ‘juistheid’ van die bewering, maar veel meer in de ‘verdedigbaarheid’ daarvan.⁸³

Een nader inzicht van wat er in dit verband precies wel en niet van de onderzoeker wordt verlangd, kan verkregen worden door verschillende situaties die zich kunnen voordoen van elkaar te onderscheiden. In een aantal gevallen (*i*) bestaat er een grote mate van consensus over de ‘juiste’ interpretatie van een juridische bron. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de hierboven reeds opgenomen interpretatie van het Kelderluikarrest. Daarover is de rechtswetenschappelijke gemeenschap het al jaren eens. Van de onderzoeker wordt in beginsel verlangd dat zij in die gevallen deze niet controversiële interpretatie overneemt. Komt zij toch met een andere interpretatie op de proppen, dan levert dat een mogelijke aantasting van de ‘geloofwaardigheid’ op. Dat kan dan nog “gerepareerd” worden door de gemaakte keuze voor die andere interpretatie te “verdedigen”. Daarvoor is dan dus verantwoording nodig.

Ten aanzien van veel juridisch relevante bronnen bestaat er echter geen algemene consensus over dé ‘juiste’ interpretatie. Dat is in ieder geval zo (*ii*) wanneer de bron (of het onderdeel daarvan dat voor de rechtswetenschapper in het kader van zijn

⁸² Zie bijvoorbeeld opnieuw Mackor (2012) met verdere verwijzingen.

⁸³ In het Tijdschrift voor Bouwrecht wordt in dit verband van het beoordelingscriterium is “de interpretatie plausibel” gesproken (Struiksmä, 2014:490).

specifieke onderzoek van belang is) nooit eerder, althans niet uitvoerig, is geïnterpreteerd. Bijvoorbeeld een nieuwe uitspraak van de Hoge Raad, nieuwe wetgeving of een nieuw verschenen tijdschriftartikel. Nu een algemeen geaccepteerde ('juiste') interpretatie waarbij kan worden aangesloten ontbreekt, is het zaak dat de onderzoeker zelf tot een "verdedigbare" interpretatie komt. Daartoe mag in ieder geval de strekking van dat wat is bedoeld door de auteur(s) van de bron die wordt geïnterpreteerd, niet worden verlaten. Iemand die zowel de interpretatie als de geïnterpreteerde bron grondig leest, mag niet het gevoel krijgen dat er geen of onvoldoende samenhang tussen beide bestaat.⁸⁴ Los daarvan heeft de onderzoeker vrij veel vrijheid bij het interpreteren. Er staan haar meerdere door de respondenten geaccepteerde interpretatietechnieken ter beschikking (zie paragraaf 4.5.1) die ieder afzonderlijk in, soms zelfs behoorlijk, uiteenlopende interpretaties kunnen resulteren. Die vrijheid komt echter wel met een prijs. Van de onderzoeker wordt verlangd dat duidelijk blijkt van welke interpretatietechniek(en) gebruik is gemaakt en dat "eventuele onzekerheden met betrekking tot de bereikte interpretatie worden geëxpliciteerd".⁸⁵

Ten slotte kan zich de situatie (*iii*) voordoen dat de bron wel eerder, ook uitvoerig, is geïnterpreteerd maar dat consensus over de 'juiste' interpretatie afwezig is. Bijvoorbeeld wanneer auteur A, B en D in een arrest van de Hoge Raad het een lezen terwijl auteur C en E daaruit iets anders afleiden. Of wanneer rechtelijke uitspraken X en Y wetsartikel Q op de ene manier lijken uit te leggen terwijl uitspraak Z daaraan een andere uitleg geeft. Opnieuw geldt natuurlijk dat ook nu de strekking van wat is bedoeld door de auteur(s) van de bron die wordt geïnterpreteerd, niet mag worden verlaten. In dergelijke situaties lijkt in ieder geval van de onderzoeker te worden verlangd dat zij eerst zelf de bron interpreteert. Daarop is het hiervoor behandelde regime van toepassing. De interpretatie zal in dergelijke gevallen vervolgens eerder 'verdedigbaar' en zodoende 'geloofwaardig' zijn wanneer zij aansluit bij door anderen bereikte interpretaties van die bron of wanneer duidelijk wordt uitgelegd (verantwoord) waarom zij daarvan afwijkt.⁸⁶

⁸⁴ Eén respondent stelde in dit verband: "Het gaat er dan volgens mij om of mensen die kijk hebben op het onderwerp de interpretatie kunnen volgen. (...) Een soort intersubjectiviteit dus".

⁸⁵ Wat niet wil zeggen dat daar enorme uitweidingen voor nodig zijn. Zo blijkt vaak uit de gekozen bewoordingen of een bron bijvoorbeeld naar haar strekking is geïnterpreteerd (teleologisch).

⁸⁶ Overigens moet er in die gevallen vanwege de vereiste 'balans' in het bronmateriaal natuurlijk wel aandacht worden besteed aan alle bestaande (alternatieve) interpretaties.

2.5.2 *Geloofwaardige syntheses en generaliseringen*

In academisch juridisch-dogmatisch onderzoek worden ook regelmatig beweringen aangetroffen met betrekking tot ‘lijnen in de jurisprudentie’, ‘dé jurisprudentiële invulling van een bepaald stukje regelgeving of ‘de heersende leer’. Het gaat hier in feite om generaliseringen. Ook die moeten natuurlijk zo veel mogelijk ‘kloppen’, op zijn minst ‘geloofwaardig’ zijn. Generaliseringen moeten daartoe daadwerkelijk een grondslag vinden in het bronmateriaal waaruit zij zijn afgeleid. Allereerst (*i*) kunnen bepaalde generaliseringen niet controversieel zijn. Bijvoorbeeld wanneer er binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap consensus bestaat over de inhoud van een bepaalde jurisprudentielijn, over dé jurisprudentiële invulling van wet- of regelgeving of over wat de heersende leer op een bepaald terrein inhoudt. Of wanneer bijvoorbeeld een rechterlijk college zelf aangeeft hoe zijn eigen eerdere jurisprudentie in samenhang moet worden gezien. ‘Geloofwaardigheid’ wordt dan in principe bereikt door die niet controversiële generalisering over te nemen. Wijkt de onderzoeker daarvan af, dan zal zij ook hier expliciet moeten ‘verdedigen’ waarom de door haar bereikte generalisering toch ‘geloofwaardig’ is.

Vaak zullen er echter geen niet controversiële generaliseringen bestaan waarop kan worden teruggevallen.⁸⁷ In die gevallen zal de onderzoeker zelf aan het generaliseren moeten slaan. Verschillende situaties zijn denkbaar. Zo (*ii*) kan men komen tot een generalisering op grond van een uitputtende bestudering van het bronmateriaal waarop de generalisering betrekking heeft. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de onderzoeker de lijnen in de rechtspraak van een rechterlijk college op een bepaald terrein weergeeft aan de hand van ál de uitspraken van dat rechterlijk college die op dit terrein zijn gewezen. Een andere situatie (*iii*) doet zich voor wanneer een generalisering wordt gebaseerd op een *sample* van relevante bronnen. Denk bijvoorbeeld aan het geval dat er niet vier, maar tien uitspraken van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State relevant zijn, en de onderzoeker de lijnen in dé rechtspraak van de Afdeling weergeeft op grond van slechts vier uitspraken. Ten slotte (*iv*) kan zich ook een situatie voordoen waarbij de onderzoeker generaliseert op grond van een aantal uitspraken van een rechterlijk college ten aanzien van onderwerp A (bijvoorbeeld rechtspraak over de rol die draagkracht kan spelen bij het bepalen van de hoogte van een bestuurlijke boete) en vervolgens stelt dat de bereikte bewering

⁸⁷ Soms is juist het komen tot bepaalde generaliseringen een belangrijk doel dat met een academisch juridisch-dogmatisch onderzoeksproject wordt nagestreefd.

geldt voor onderwerp A én B (dat de bevindingen niet alleen gelden voor de hoogte van de bestuurlijke boete maar ook voor de hoogte van de dwangsom bij toepassing van de figuur van de last onder dwangsom). Afgezien van het feit dat het komen tot generaliseringen als bedoeld in de derde en vierde situatie door de respondenten over het algemeen wordt ontraden, geldt in beginsel voor de situaties twee tot en met vier dat een ‘geloofwaardige’ generalisering wordt bereikt indien in géén van de (andere) relevante bronnen (niet bestudeerde uitspraken over de bestuurlijk boete of uitspraken over de last onder dwangsom bijvoorbeeld) informatie kan worden ontdekt die van de gepresenteerde generalisering afwijkt of daarmee zelfs strijdig is. Van de onderzoeker wordt bovendien verlangd dat afdoende wordt gemotiveerd hoe de generalisering is bereikt. Daarbij moet in ieder geval ook enige aandacht worden besteed aan “de maatregelen die zijn genomen om de eventuele onjuistheid van de generalisering tegen te gaan”.

Naast de hierboven bedoelde generaliseringen bevat academisch juridisch-dogmatisch onderzoek ook beweringen die zich meer als een synthese laten kenmerken. Het gaat dan om beweringen die op basis van het bronnenonderzoek als geheel worden bereikt en daarmee als (tussen)conclusies van het onderzoek gelden. Zij vertonen vaak veel, soms zelfs volledig, overlap met generaliseringen. Over het algemeen geldt voor de ‘geloofwaardigheid’ van syntheses dan ook hetzelfde als wat ik hierboven opmerkte: dat er geen informatie in (ander) bronmateriaal wordt aangetroffen die de bereikte synthese ondermijnt. Wat wel nog opviel in de data is dat het door de respondenten belangrijk wordt gevonden dát de onderzoeker synthetiseert. Onderzoek dat enkel of overwegend bestaand bronmateriaal samenvat en/of interpreteert en opsomt, wordt door de respondenten niet tot het academisch onderzoek gerekend. Van de onderzoeker wordt verlangd dat zij het relevante bronmateriaal analytisch bewerkt. Enkele respondenten gebruikten in dit verband de term “analytische diepgang”.⁸⁸ Ik begrijp uit de data dat dit bijvoorbeeld betekent dat wanneer het bronmateriaal bestaat uit het werk van auteurs A, B, C, en D en uitspraak X en Y, van de onderzoeker wordt verlangd dat zij deze bronnen niet één voor één bespreekt, maar komt tot constatering als ‘in de literatuur bestaan twee globale stromingen’ en ‘alle auteurs belichten telkens dezelfde drie elementen van het probleem waarover ook de rechtspraak onduidelijk is’.

⁸⁸ Dat doet denken aan het criterium van ‘normatieve diepgang’ dat Van Dijk (2011:95-97) ontdekte in zijn empirisch onderzoek naar de kwaliteit van de juridische annotatie.

2.5.3 Resumé

Een laatste kwaliteitseis die in de data is aangetroffen, houdt in dat beweringen die op basis van het bronmateriaal worden gedaan, ‘geloofwaardig’ moeten zijn. Beschrijvingen moeten ‘juist’ zijn, mogen geen ‘fouten’ bevatten. Interpretaties moeten indien mogelijk zo veel mogelijk aansluiten bij bestaande niet controversiële interpretaties. Wordt daarvan afgeweken, dan moet over die keuze verantwoording afgelegd worden. Bestaan er geen (niet controversiële) interpretaties, dan wordt van de onderzoeker verwacht dat de bereikte interpretatie in ieder geval ‘verdedigbaar’ is. Dat betekent dat zij niet af mag wijken van de strekking van de bron die wordt geïnterpreteerd en dat wordt ‘gemotiveerd’ hoe men tot de betreffende interpretatie is gekomen. Generaliseringsen worden ‘geloofwaardig’ geacht wanneer zij niet worden ondermijnd door informatie uit een of meerdere bronnen ten aanzien waarvan zij gelding hebben. Bij voorkeur baseert de onderzoeker haar generalisering op uitputtend bronmateriaal. Dat kan echter niet altijd. In die gevallen zal de onderzoeker ‘verantwoording’ moeten afleggen over de maatregelen die zijn genomen om de ‘geloofwaardigheid’ van de generalisering te ‘verdedigen’. Datzelfde geldt ook voor de ‘geloofwaardigheid’ van de door de onderzoeker bereikte syntheses.

Tabel 2.4 Geloofwaardigheid	
Geloofwaardige beschrijvingen en interpretaties	Geloofwaardige generaliseringsen en syntheses
Wanneer beschrijvingen worden gegeven, moeten deze juist zijn	Er moet daadwerkelijk analytische diepgang worden bereikt door te generaliseren en synthetiseren
Interpretaties waarover consensus bestaat, moeten worden overgenomen, of, afwijking daarvan moet verantwoord worden	Generaliseringsen waarover consensus bestaat, moeten worden overgenomen of afwijking daarvan moet verantwoord worden
Wanneer een bron niet eerder is geïnterpreteerd, of waarvan bestaande interpretaties controversieel zijn, moet de gehanteerde interpretatie overeenkomen met de strekking van de bron die wordt geïnterpreteerd. Motivering is daarbij noodzakelijk	Een generalisering (gebaseerd op al het bronmateriaal waarop zij betrekking heeft, een sample daarvan, of gebaseerd op slechts één juridische figuur) mag niet worden ondermijnd door een van de bronnen waar de generalisering betrekking op heeft

2.6 Kwaliteitseisen die geen directe betrekking hebben op brongebruik

Zoals beloofd kom ik in deze voorlaatste paragraaf van dit hoofdstuk nog kort terug op de door respondenten genoemde kwaliteitseisen die géén directe betrekking hebben op de bronverzameling en -verwerking.⁸⁹ De hiervoor besproken kwaliteitseisen die aan het brongebruik worden gesteld, beslaan, ook wanneer zij in samenhang worden gezien, slechts één onderdeel van de onderzoekskwaliteit. Die onderzoekskwaliteit is in ieder geval óók afhankelijk van de wijze waarop het *onderzoeksdesign* is vormgegeven. Dat *onderzoeksdesign* moet volgens de respondenten in ieder geval een “helder omschreven probleem met bijbehorende onderzoeksvraag” bevatten, “origineel” zijn en bovendien kunnen leiden tot “relevante” inzichten. Daarnaast is volgens de respondenten de bereikte onderzoekskwaliteit ook afhankelijk van de “wijze waarop het onderzoek verwoord en gestructureerd” is. Daarbij spelen aspecten als “leesbaarheid” en “overtuigingskracht” een belangrijke rol.

2.6.1 Eisen die aan het onderzoeksdesign gesteld worden

Een academisch juridisch-dogmatisch onderzoek moet volgens de respondenten worden voorzien van een “heldere probleembeschrijving”. De onderzoeker moet duidelijk maken “of er daadwerkelijk een probleem is” en zo ja, “wat dit probleem dan precies inhoudt”. Dat probleem kan wel zeer uiteenlopende hoedanigheden hebben. Het kan bijvoorbeeld gaan om een juridisch-maatschappelijk probleem, om een geconstateerde inconsistentie in het (rechts)systeem of om een discrepantie in de wijze waarop een bepaalde wettelijke bepaling in de rechtspraak of literatuur geïnterpreteerd wordt. Op één enkele respondent na waren de respondenten het erover eens dat vervolgens van de onderzoeker wordt verlangd dat zij op basis van die probleembeschrijving een “concrete en duidelijke onderzoeksvraag of -hypothese” formuleert. Met die onderzoeksvraag of -hypothese moet “zo precies mogelijk worden aangegeven wat er wordt onderzocht”. Een onderzoeksvraag als ‘wat is de invloed van de technologie op de privacy?’⁹⁰ is in dat kader bijvoorbeeld onvoldoende

⁸⁹ De in deze paragraaf gepresenteerde informatie draagt zodoende niet bij aan het beantwoorden van de gestelde onderzoeksvraag. Toch denk ik dat zij interessant kan zijn voor de lezer. Om die reden is zij dan ook opgenomen.

⁹⁰ Zie voor andere voorbeelden met uitleg Vranken (2014a:56-57).

helder. Bovendien wordt van de onderzoeker verlangd dat met of rondom de onderzoeksvraag of -hypothese wordt duidelijk gemaakt waarom het voorgestelde onderzoek “origineel” en “relevant” is.

Net als in alle academische disciplines (zie in dit verband Lovitts, 2007:31-33) is ‘originaliteit’ ook in het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek van belang. Uit de data bleek dat ‘originaliteit’ verband houdt met “nieuwheid” en “iets toevoegen aan bestaande kennis”. In dat kader wordt van de onderzoeker ook verlangd dat zij haar onderzoeksvraag inbedt in de ‘state of the art’. Voordat men kan uitleggen wat voor ‘nieuws’ er aan de bestaande kennis wordt ‘toegevoegd’, zal die kennis immers eerst in kaart moeten worden gebracht. ‘Originaliteit’ kan volgens de respondenten zowel worden bereikt in het juridisch-dogmatisch onderzoek dat zich richt op het in kaart brengen van (problemen met betrekking tot) het geldend recht, als in het onderzoek dat zich richt op het evalueren en/of ontwikkelen van dat geldend recht. Zij benadrukten wel dat het met het laatste type onderzoek vaak eenvoudiger is ‘origineel’ te zijn. De wijzen waarop de onderzoeker vervolgens ‘originaliteit’ kan nastreven, zijn divers. De respondenten noemden bijvoorbeeld, niet limitatief overigens, de mogelijkheid om de onderzoeksvraag te richten op ‘de identificatie van een nieuw probleem’, ‘een nieuwe systematisering van bestaand bronmateriaal’, ‘de hantering van een nieuw onderzoeksperspectief of -kader’, en ‘het uitwerken van een nieuwe oplossingsrichting voor een bestaand probleem’. Meest ‘origineel’ is dan het onderzoek dat “een volledig nieuw idee, perspectief of gedachte” introduceert met een “potentieel om het denken over een doctrine of (sub)systeem te veranderen”.⁹¹

Naast ‘origineel’ wordt van de onderzoeker ook verwacht dat het onderzoek dat zij uitvoert, ‘relevant’ is (ook dit vereiste lijkt overigens voor alle academische disciplines te gelden, zie Lovitts, 2007:33). Het kan daarbij gaan om ‘theoretische’ (ook wel ‘wetenschappelijke’) relevantie en/of ‘maatschappelijke’ (ook wel ‘praktische’) relevantie. De eerste variant houdt een nauw verband met de vereiste ‘originaliteit’. Het onderzoek moet het “academisch debat verder kunnen brengen” en/of “bruikbaar zijn voor toekomstig academisch onderzoek”. ‘Maatschappelijke’ of ‘praktische’ relevantie gaat dan over de mate waarin het onderzoek “bijdraagt aan een

⁹¹ Er werd opgemerkt dat ‘originaliteit’, zeker in die zin dat zij het denken over een doctrine of systeem verandert, “niet eenvoudig bereikt wordt”. Onderzoekers kunnen nu eenmaal niet op een dagelijkse basis tot nieuwe ideeën komen. Verschillende respondenten merkten dan ook op dat zij ook in wetenschapsrubrieken van tijdschriften en proefschriften nog veel materiaal tegenkomen dat zij toch als ‘niet-origineel’ terzijde moeten schuiven.

betere maatschappij door een daadwerkelijk bestaand sociaal probleem op te lossen”, “bruikbare inzichten bevat voor de rechtspraktijk” of zelfs “beslissingen beïnvloedt die door nationale, Europese of internationale wetgevers of rechtscolleges gemaakt worden”.

Dat in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek sprake moet zijn van een heldere probleemstelling die bovendien ingebed in de ‘state of the art’, ‘origineel’ en ‘relevant’ is, lijkt inmiddels niet meer zo verrassend. In 2009 toonde Tijssen (2009:120-121) al aan dat destijds het gros van de Nederlandse proefschriften reeds een geëxpliciteerde, verantwoorde probleemstelling (inclusief aandacht voor de ‘state of the art’, ‘originaliteit’ en ‘relevantie’) bevatte.⁹² Bovendien bleek recent, uit de resultaten van de door Van Boom en Van Gestel (2015:15) afgenomen enquête, dat de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap de ‘aanwezigheid van een heldere en precieze probleemstelling’, ‘originaliteit’ en ‘relevantie’ inmiddels bijna unaniem als belangrijke kwaliteitsaspecten ziet.⁹³ Uit de data vloeide echter nog twee andere breed gedragen kwaliteitseisen voort die (inmiddels) ook aan het *onderzoeksdesign* lijken te worden gesteld.

Zo kan volgens de respondenten het verschil tussen een uitstekend juridisch-dogmatisch onderzoek en een onderzoek van mindere kwaliteit ook gelegen zijn in de mate waarin “belangen, veronderstellingen en assumpties die het onderzoek beïnvloed zouden kunnen hebben actief opgespoord, geëxpliciteerd en doorgerekend zijn”.⁹⁴ Dat betekent bijvoorbeeld dat wanneer een activistische rechtswetenschapper die veel waarde hecht aan de bescherming van een specifiek mensenrecht, onderzoek doet naar dat specifieke mensenrecht, van haar wordt verlangd dat zij hier expliciet melding van maakt. Haar positie kan dan immers de contouren van het uitgevoerde onderzoek hebben beïnvloed. Zoals Epstein en King (2002:42) al stelden, kan elk onderzoek echter door honderden factoren worden verstoord. Natuurlijk gaat het er niet om al

⁹² In 70 procent van de door hem onderzochte proefschriften bestond “geen twijfel over de aanwezigheid van een probleemstelling”, in ruim 52 procent kon “met de grootst mogelijke zekerheid worden gesteld dat in de tekst van het proefschrift de nieuwswaarde van de probleemstelling wordt aangegeven”, in 60 procent van de juridische proefschriften was “het vrijwel zeker dat de uitleg van het maatschappelijk nut van de probleemstelling wordt aangetroffen” en “het theoretisch belang werd door iets meer dan de helft van de onderzoekers verantwoord”.

⁹³ Ook Vranken (2014a:47-71, 127-129) komt tot deze eisen die aan de probleemstelling worden gesteld. Daar wordt nog enige achtergrond gegeven ten aanzien van deze vereisten.

⁹⁴ Dit is ook in de literatuur verschillende malen voorgesteld (zie Pendleton, 2007:164-165; Stolker, 2003:776; Van Gestel et al., 2012:23; Wendt, 2008:124).

die factoren in kaart te brengen. Dat kan niet eens, want veel van die factoren relateren aan het onderbewuste. Het is wel van belang in ieder geval die veronderstellingen en assumpties op te sporen die de onderzoeker ook daadwerkelijk kan kennen, die ook echt invloed kunnen hebben op het specifieke onderzoek dat wordt uitgevoerd en die bovendien niet te voor de hand liggend zijn. Het gaat volgens de respondenten in dit verband in ieder geval (maar niet alleen!) over de explicitering van de eventuele institutionele verbondenheid tussen onderzoeker en onderzoeksonderwerp.⁹⁵ Alhoewel openheid over belangen, veronderstellingen en assumpties zeker nog niet altijd wordt gegeven,⁹⁶ waren de respondenten wel unaniem van mening dat in dit kader in de toekomst wel meer van de rechtswetenschapper wordt verlangd.

De respondenten stelden zich daarnaast, bijna unaniem, op het standpunt dat academisch juridisch-dogmatisch onderzoek, vooral wanneer dat evaluatief of normatief van aard is, ook enorm aan kwaliteit kan winnen wanneer zij wordt voorzien van een geëxpliciteerd en bovendien geoperationaliseerd onderzoekskader (zie ook Barendrecht et al., 2004; IJzermans, 2015:15-19; Smits, 2012:114-115; Van Dijk, Van Gulijk, & Prinsen, 2010:60).⁹⁷ Dat klinkt mooi, maar wat houdt dat dan in? Nou, bijvoorbeeld dat in een onderzoek waarin de vraag centraal staat onder welke condities een overheidsinstelling aansprakelijk *zou* moeten zijn voor falend toezicht, wordt aangegeven dat die vraag wordt beantwoord vanuit een mensenrechtelijk kader, en dat vervolgens wordt aangegeven hoe dat mensenrechtelijk kader er dan uit ziet.⁹⁸ Dat mensenrechtelijk kader functioneert dan als het onderzoekskader aan de hand waarvan uitspraken gedaan kunnen worden over hoe die condities zouden moeten luiden.⁹⁹ Nu het in de huidige onderzoekspraktijk, zeker in tijdschriftartikelen, op dit

⁹⁵ Als voorbeeld werd de situatie genoemd waarin een “onderzoek naar de rechten van de verdediging in strafzaken wordt uitgevoerd door een rechtswetenschapper die tevens als strafadvocaat werkzaam is”.

⁹⁶ Eerder ook expliciet geconstateerd door Wendt (2008:86).

⁹⁷ De afwezigheid van een dergelijk kader werd door sommige respondenten zelfs in verband gebracht met de stelling dat “het normatieve onderdeel van juridisch-dogmatisch onderzoek vaak het minst wetenschappelijke gedeelte” of in ieder geval “een kwetsbaar onderdeel” is. Een tweetal respondenten, beide overigens met een expertise op het gebied van internationaal en/of Europees recht, ging nog verder, door te stellen toekomstige promovendi sterk te ontraden het onderzoek te richten op het komen tot aanbevelingen of oplossingen.

⁹⁸ Voor verschillende andere voorbeelden uit proefschriften op het terrein van het socialezekerheidsrecht, zie Kestemont (2016:140-154).

⁹⁹ Het moge evident zijn dat de onderzoeker evenwel ook voor andere onderzoekskaders kan kiezen om de gestelde vraag te beantwoorden. Ik denk dan bijvoorbeeld aan een algemeen nationaal civielrechtelijk kader voor onrechtmatige gedragingen, of een kader dat gebaseerd is op algemene beginselen die in het privaats- en bestuursrecht gelden.

moment nog niet vanzelfsprekend is dat met een geëxpliciteerd onderzoekskader wordt gewerkt,¹⁰⁰ lijkt het verlangen van explicitering en operationalisering daarvan al heel wat. Toch waren er enkele respondenten die nog een stap verder wilden gaan. Volgens hen bevat het beste juridisch-dogmatisch onderzoek een onderzoekskader dat rekening houdt met zo veel mogelijk verschillende invalshoeken ten aanzien van het probleem. Dat zou dan bijvoorbeeld betekenen dat de onderzoeker bij voorkeur een onderzoekskader ontwikkelt dat rekening houdt met zowel het mensenrechtelijk kader als het algemeen civielrechtelijk kader voor onrechtmatige gedragingen als een kader gebaseerd op algemene beginselen die in het privaatrecht en bestuursrecht gelden. Zo komt men tot een soort, door sommige respondenten gewenste, “matrix-achtige presentatie van verschillende inzichten, aanbevelingen of oplossingen”.

2.6.2 Leesbaarheid en overtuigingskracht

De respondenten gaven ook aan dat de onderzoekskwaliteit toeneemt naarmate de publicatie waarin het onderzoek wordt beschreven, “goed en prettig leesbaar” is. Daartoe is het allereerst van belang dat er “geen spelfouten, taalfouten of grammaticale fouten gemaakt worden” en dat alle zinnen “volledig gefocust” en “goed geformuleerd” zijn. ‘Leesbaarheid’ van de publicatie neemt volgens de respondenten ook toe wanneer zij “zo kort en bondig als mogelijk” wordt gehouden. De publicatie moet van een “heldere structuur” worden voorzien; zij moet een “duidelijke lijn” bevatten die op “logische wijze” in afzonderlijke maar “naadloos met elkaar verbonden” hoofdstukken, paragrafen en alinea’s wordt onderverdeeld. Dat brengt met zich dat “nodeloos meanderen” voorkomen moet worden.¹⁰¹ Volgens de respondenten is de afwezigheid van een duidelijke structuur vaak een teken aan de wand voor het feit dat de onderzoeker niet volledig boven het onderwerp waarover zij schrijft staat.

Behalve ‘leesbaar’ wordt van de onderzoeker ook verlangd dat het onderzoek “overtuigt”. ‘Overtuigen’ kan twee met elkaar samenhangende, maar toch ook van elkaar verschillende associaties oproepen. Het gaat dan in eerste instantie om de

¹⁰⁰ Zie ook Tijssen (2009:121), die constateerde dat slechts 15 van de 90 door hem onderzochte proefschriften een geëxpliciteerd theoretisch kader bevatten.

¹⁰¹ “Het aanhouden van een strakke argumentatie op hoofdlijnen, het durven weglaten van zijpaden, is een kwaliteit in zichzelf” stelde Vranken (2009:84) al eerder. Dat neemt niet weg dat een publicatie enorm complex kan zijn en veel verschillende (sub)thema’s kan aansnijden, maar als dat het geval is dan moeten zij wel bijdragen aan de beantwoording van de onderzoeksvraag én in een logische volgorde en op een voor de hand liggend moment gepresenteerd worden.

associatie met het daadwerkelijk ‘overtuigen’, proberen te beïnvloeden van een bepaalde juridische actor (bijvoorbeeld de wetgever of de rechter). Op de tweede plaats gaat het om het ‘overtuigd’ raken van de degelijkheid van een onderzoek en de betrouwbaarheid van de daaruit voortvloeiende bevindingen wanneer een publicatie van een collega wetenschapper wordt gelezen. Uit de data bleek dat ‘overtuigen’ bij de respondenten toch vooral de tweede associatie opriep. In dit kader bleek dat ‘overtuigingskracht’ nauw verbonden is met het bereiken van de overige, hiervoor besproken kwaliteitseisen. Zo stelden de respondenten dat bijvoorbeeld “het presenteren en gemotiveerd weerleggen van alternatieve interpretaties en argumenten” en het “bereiken van geloofwaardige interpretaties en generalisaties” de ‘overtuigingskracht’ van een wetenschappelijke publicatie ten goede komen. In die zin gaat het hier blijken de data dus niet om een zelfstandige kwaliteitseis, maar een eis die samenhangt met en voortvloeit uit de overige kwaliteitsaspecten.

2.7 Conclusies

In dit hoofdstuk zocht ik naar een antwoord op de eerste deelvraag van deze studie: ‘Welke kwaliteitseisen worden door de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap gesteld aan de bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een academisch juridisch-dogmatische onderzoeksvraag?’ Behalve op een antwoord stuitte ik ook op nieuwe vragen en kwam ik bovendien tot inzichten die tot aanvullende (tussen)conclusies leidden.

Beantwoording van de eerste deelvraag

Ik beantwoord deelvraag één door te stellen dat van de rechtswetenschapper wordt verlangd dat het proces van bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een juridisch-dogmatische onderzoeksvraag aan vier verschillende eisen moet voldoen. Dat proces moet op de eerste plaats (i) ‘controleerbaar’ zijn. Dat betekent niet alleen dat de onderzoeker ervoor moet zorgen dat bronvermeldingen ‘precies en correct’ zijn, maar ook dat belangrijke keuzes op afdoende wijze worden verantwoord. Met betrekking tot dat laatste wordt van de onderzoeker verwacht dat zij belangrijke keuzes ‘expliciteert’, dat zij de gemaakte keuze waar mogelijk van een ‘motivering’ voorziet en dat – indien van toepassing – bovendien de gevolgen van de gemaakte keuze voor de conclusies worden ‘doorgerekend’.

Verder moet het proces van bronverzameling en -verwerking zo worden ingericht dat zij leidt tot een (ii) 'nauwkeurige én accurate' fit tussen onderzoeksvraag en bronmateriaal. Die eis betekent echter niet dat er daarnaast geen bronnen kunnen, mogen of zelfs moeten worden gebruikt die niet direct bijdragen aan de 'nauwkeurigheid én accuratesse'. Natuurlijk moet de onderzoeker wel 'nauwkeurig én accuraat' zijn in het bronmateriaal dat zij ten grondslag legt aan de verschillende bouwstenen aan de hand waarvan een onderzoeksprobleem, -vraag of -hypothese wordt uitgewerkt, beantwoord of getoetst, maar daarnaast wordt van de rechtswetenschapper óók verlangd dat zij voldoende zicht heeft op het bredere debat en (rechts)systeem (de onderzoekscontext).

Ten derde moet de bronverzameling en -verwerking ook resulteren in (iii) 'gebalanceerd' brongebruik. Daartoe is vereist dat de onderzoeker 'zo compleet mogelijk' is bij het achterhalen en gebruiken van het direct voor de gestelde onderzoeksvraag relevante bronmateriaal. Dat betekent dat in het achterhaalde materiaal een 'representatief beeld' van de bestaande variëteit aan verschillende voor haar onderzoeksvraag relevante belangrijke interpretaties, argumenten en inzichten moet worden achterhaald. Daarnaast is het in dit verband echter óók noodzakelijk dat al dat materiaal daadwerkelijk een 'eerlijke plek' in het onderzoek krijgt. Dat houdt in dat aan alle belangrijke alternatieve interpretaties, argumenten en inzichten aandacht moet worden besteed en dat de gemaakte niet vanzelfsprekende waarderings- en selectiekeuzes verantwoord moeten worden.

Ten slotte wordt van de onderzoeker verlangd dat beweringen die op basis van het bronmateriaal worden gedaan (iv) 'geloofwaardig' zijn. Beschrijvingen moeten juist zijn. Interpretaties en generaliseringën moeten zo veel mogelijk aansluiten bij bestaande niet controversiële interpretaties en generaliseringën. Waar dat niet mogelijk (of gewenst) is mogen zij in ieder geval niet afwijken van de strekking van de bron(nen) waarop zij worden gestoeld en moet bovendien gemotiveerd worden hoe de betreffende interpretatie of generalisering tot stand is gekomen.

Aanvullende conclusies

Aanvullende conclusies die op basis van de data die betrekking hadden op *eisen*, kunnen worden getrokken, zijn de volgende. Allereerst werd duidelijk dat hoewel er geen duidelijk aanwijsbare hiërarchie bestaat tussen de verschillende kwaliteitseisen, de eis dat het brongebruik 'controleerbaar' moet zijn wel een bijzondere positie lijkt in te nemen. Zij gaat aan de andere eisen vooraf, althans hangt daar nauw mee samen.

Zonder bronvermelding en aanvullende verantwoording van gemaakte keuzes is het immers lastig beoordelen of tussen onderzoeksvraag en gehanteerde bronnen een ‘fit’ bestaat, of er voldoende ‘balans’ in het bronmateriaal is bereikt en in hoeverre aangenomen kan worden dat beschrijvingen, interpretaties, generaliseringsen en syntheses ‘geloofwaardig’ zijn. Bij de bespreking van die overige kwaliteitseisen kwamen dan ook elementen van de ‘controleerbaarheid’ ter sprake. Daarbij zijn richtlijnen (niet meer dan dat!) aangetroffen die enig inzicht geven in de keuzes die volgens de respondenten wel en niet behoeven te worden verantwoord (zie tabel 2.5).

Tabel 2.5 Richtlijnen te verantwoorden keuzes	
In beginsel wel te verantwoorden keuze	In beginsel niet te verantwoorden keuze
Om beweringen te stoeien op lagere rechtspraak of minder belangrijke wetgevingsdocumenten	Om beweringen te stoeien op hoge rechtspraak en/of de belangrijkste wetgevingsdocumenten
Algemene wijze waarop en mate waarin representativiteit of compleetheid is bereikt	Specifieke zoek- en selectietechnieken waarmee het bronmateriaal is benaderd
Om meer waarde toe te kennen aan een bron, terwijl er ook andere bronnen bestaan die op hetzelfde betrekking hebben	Om meer waarde toe te kennen aan een bron, als die evident belangrijker is dan andere bronnen
Om af te wijken van een niet controversiële interpretatie, en de wijze waarop in moeilijke gevallen tot een interpretatie is gekomen	Om een niet controversiële interpretatie van een bron over te nemen
Om af te wijken van een niet controversiële generalisering, en om een generalisering te baseren op een sample van relevante bronnen	Om een niet controversiële generalisering over te nemen of om een generalisering te baseren op al het relevante bronmateriaal
Dat gebruik is gemaakt van bronnen die <i>niet</i> direct relevant zijn voor de onderzoeksvraag	Dat gebruik is gemaakt van bronnen die <i>wel</i> direct relevant zijn voor de onderzoeksvraag

De eerste richtlijn betreft overigens meteen een illustratie van de tweede aanvullende conclusie die ik op basis van de data kon trekken. Blijkbaar wordt van de onderzoeker verwacht dat in ieder geval een aantal van de opgesomde kwaliteitseisen strikter wordt nageleefd bij het brongebruik aan de hand waarvan de rode draad van het onderzoek wordt gevormd dan bij het brongebruik dat betrekking heeft op de achtergronden van het onderzoek. Dat geldt niet alleen voor het verantwoorden van keuzes maar ook voor de mate waarin ‘balans’ wordt bereikt. Uiteraard geldt wel te allen tijde dat op bronmateriaal gestoelde beweringen ‘juist’ of ‘verdedigbaar’ moeten zijn.

Ten slotte kan geconcludeerd worden dat de eisen die aan het *brongebruik* worden gesteld, zich niet in een vacuüm bevinden. Dat bleek het meest duidelijk uit het feit dat de respondenten zonder uitzondering ook kwaliteitseisen benoemden die

geen directe betrekking hebben op het brongebruik, maar wel relevant zijn voor de algemene *onderzoekskwaliteit*. Zo is de *onderzoekskwaliteit* volgens de respondenten behalve van de kwaliteit van het bronnenonderzoek óók afhankelijk van de helderheid van de probleembeschrijving en -stelling, de originaliteit en (maatschappelijke en wetenschappelijke) relevantie daarvan, de mate waarin de onderzoeker erin slaagt de eventuele eigen assumpties en veronderstellingen met betrekking tot het onderwerp te identificeren, de aanwezigheid en kwaliteit van een (bruikbaar) onderzoekskader en de leesbaarheid en overtuigingskracht van het geheel.

Nieuwe, verdiepende vragen

Behalve dat zij in antwoorden voorzag, riepen de vergaarde data ook verdiepende, soms zelfs nieuwe vragen op. Vragen die bij het lezen van de uitwerking van elk kwaliteitsvereiste terug zullen zijn gekeerd, zijn: ‘wat is daar zo moeilijk aan?’ en ‘wat kan de rechtswetenschapper dan concreet doen om *in compliance* te zijn?’. Op die vragen ga ik in de navolgende twee hoofdstukken nader in. Er zijn daarnaast echter ook vragen van een andere aard gerezen. Zo stuitte ik bij de bespreking van het ‘controleerbaarheidsvereiste’ op de vraag of de rechtswetenschap niet gebaat zou zijn bij het verder uitkristalliseren van de hierboven in tabel 2.5 opgesomde verantwoordingsrichtlijnen. Die zijn immers nog behoorlijk abstract gebleven. Ook bleef in dat verband bijvoorbeeld nog onduidelijk waar in het proefschrift of tijdschriftartikel (aparte methodenparagraaf, bijlage, voetnoot, tekst, klad of hoofd) de onderzoeker bij voorkeur welke gemaakte keuzes verantwoordt.

Daarnaast kwam de vraag op wat van de rechtswetenschapper qua bronverwijzen wordt verlangd wanneer zich ‘moeilijke gevallen’ voordoen: hoe moet de onderzoeker omgaan met verwijzen wanneer zij al voor het lezen van een bron bekend is met de daarin vervatte interpretatie? Hoe als zij een interpretatie, argument of inzicht opneemt dat tot het publiek kennisdomein behoort? Als ik bijvoorbeeld stel dat tot in de Supreme Court wordt getwist over de vraag of het interpreteren van juridisch materiaal gericht moet zijn op de bedoeling van de auteur(s) of op de betekenis in haar huidige context, moet ik daar dan een bronverwijzing opnemen en zo ja, welke? En, in welke gevallen hoeft de onderzoeker niet naar exacte pagina’s van een gebruikte bron te verwijzen en moet zo’n verwijzing van (extra) informatie worden voorzien?

Met betrekking tot de vereiste ‘nauwkeurigheid én accuratesse’ bleef vooral onduidelijk wat van de onderzoeker meer precies wordt verlangd wanneer zij onderzoek doet naar een terrein waarop relatief weinig (of zelfs geen) direct relevant

bronmateriaal voorhanden is. De onderzoeker zal zich dan noodgedwongen moeten wenden tot indirect relevant bronmateriaal. Maar hoe doet zij dat? Hoe bepaalt zij welk bronmateriaal wel en niet wordt meegenomen? En in hoeverre moet zij over de in dit verband gemaakte keuzes verantwoording afleggen? Concrete voorbeelden die enig inzicht geven in de verschillende wijzen waarop een onderzoeker in deze gevallen kan optreden, zouden tot verdiepende inzichten kunnen leiden. Tijdens de interviews is aan het bespreken van dergelijke voorbeelden helaas niet toegekomen.

Een andere vraag die na analyse ontstond, betrof de vraag hoever de onderzoeker kan of moet gaan bij het betrekken van indirect voor haar onderzoeksvraag relevant bronmateriaal om de lezer het beeld te geven dat zij de onderzoekscontext kent en begrijpt, zonder dat zij diezelfde lezer afleidt van waar het haar werkelijk om gaat: het antwoord op de onderzoeksvraag. En bestaat daarin nog verschil per type (het juridisch debat, het rechtssysteem, internationale inzichten, feiten, interdisciplinaire inzichten, enzovoort) onderzoekscontext dat betrokken zou kunnen worden?

Ook met betrekking tot het bereiken van ‘balans’ ontstonden nieuwe vragen. Het ging dan met name om de vraag hoe ‘compleet’ de onderzoeker nu eigenlijk meer precies moet zijn, vooral ook wanneer zij geconfronteerd wordt met het voor haar onderzoek relevant zijn van recht uit internationale of Europese bron. Wanneer kan zij zich dan nu eigenlijk beperken tot nationaal bronmateriaal en wanneer (en hoe dan?) zal zij ook relevant materiaal uit andere lidstaten moeten betrekken? Maar ook andere vragen werden opgeworpen: wat betekent het criterium ‘dát bronmateriaal achterhaald en gebruikt wordt waarmee een representatief beeld kan worden verkregen van de binnen het totale bronmateriaal bestaande direct voor de onderzoeksvraag relevante variëteit aan (serieuze) interpretaties, argumenten en inzichten’ meer precies? Zou het niet verstandig kunnen zijn naast een literatuurlijst met gebruikt bronmateriaal ook een literatuurlijst met geraadpleegd maar niet gebruikt bronmateriaal op te nemen? En hoever moet de onderzoeker eigenlijk gaan in het betrekken van tegengestelde of andersluidende standpunten?

Hoofdstuk 3 – Gevaren

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt met behulp van de vergaarde data de vraag beantwoord welke gevaren volgens de respondenten een (urgente) bedreiging vormen voor het bereiken van de in het vorige hoofdstuk opgesomde kwaliteitseisen. In dit kader is aan de respondenten allereerst de open vraag gesteld welke gevaren, moeilijkheden of uitdagingen zijzelf en degenen die zij begeleiden, ervaren bij het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek. Vervolgens is specifiek doorgevraagd naar gevaren, moeilijkheden en uitdagingen die spelen bij de door henzelf geformuleerde of erkende kwaliteitseisen ('Wat kan het bereiken van dat vereiste in de weg staan?', 'Welke gevaren spelen daar?') en zijn later ook de in het analytisch kader geformuleerde gevaren, moeilijkheden en uitdagingen aan hen voorgelegd.

In de vergaarde data viel op dat de respondenten over het algemeen uit eigen beweging slechts weinig specifiek op het brongebruik betrekking hebbende gevaren wisten te noemen. Pas nadat stevig werd doorgevraagd barstten de respondenten, op een enkeling na althans, los. Dat leidde uiteindelijk tot een overvloed aan data waarin een groot aantal gevaren van zeer uiteenlopende aard is aangetroffen. Logischerwijs wezen de respondenten op gevaren die aangemerkt kunnen worden als spiegelbeeldsituaties van de in het vorige hoofdstuk onderscheiden kwaliteitseisen ('inaccuraat' of 'ongebalanceerd' brongebruik, danwel 'onjuiste' of 'niet-verdigbare' beweringen, bijvoorbeeld) en werd er regelmatig en in uiteenlopende contexten gerefereerd aan aspecten als 'tijdsdruk', 'luiheid' en 'slordigheid'. Behalve dat, zijn er ten aanzien van nagenoeg alle kwaliteitseisen echter ook nadere concretisering van deze nog vrij abstracte gevaren aangetroffen. Op die concretisering zal in dit hoofdstuk de focus worden gelegd.

Dit hoofdstuk levert derhalve een inventarisering op van gevaren die zich voor kunnen doen bij het nastreven van de in het vorige hoofdstuk aangetroffen kwaliteitseisen. In die zin sluit dit hoofdstuk aan bij het onderzoek dat ik eerder verrichtte (Snel, 2014). Het verschilt daar echter in zoverre van dat (i) de inventarisatie nu gebaseerd is op uitgebreid empirisch onderzoek, (ii) de afzonderlijke gevaren

gerelateerd worden aan de verschillende in het vorige hoofdstuk vermelde kwaliteitseisen en (iii) de gevaren waar mogelijk, in het bijzonder ten aanzien van de onderwerpen waar een groot aantal verschillende gevaren zijn aangetroffen, zijn ingedeeld naar mate van urgentie.¹⁰²

3.2 Factoren die de controleerbaarheid kunnen verstoren

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat van de onderzoeker wordt verlangd dat zij ervoor zorgdraagt dat het door haar doorlopen proces van bronverzameling en -verwerking ‘controleerbaar’ is. Daartoe moet zij niet alleen ‘precieze en correcte bronvermeldingen’ hanteren, maar bovendien belangrijke keuzes die niet reeds uit de gehanteerde bronverwijzingen zelf blijken op afdoende wijze verantwoorden. In de data zijn verschillende factoren aangetroffen die de ‘controleerbaarheid’ van het brongebruik kunnen aantasten. Daaruit zijn gevaren af te leiden waaraan de juridisch-dogmatische onderzoeker wordt blootgesteld.

3.2.1 Problemen rondom het verwijzen naar bronnen

Het hanteren van ‘precieze en correcte’ bronvermeldingen lijkt op het eerste gezicht niet bijzonder gecompliceerd. Wanneer een onderzoeker ten behoeve van de beantwoording van een onderzoeksvraag bron X leest en daaruit vervolgens relevante informatie (bijvoorbeeld een interpretatie van wetsartikel Y) overneemt of afleidt, zal zij een verwijzing naar bron X (uiteraard zo ‘precies’ mogelijk) moeten opnemen. Wat kan daar nu misgaan? Natuurlijk, een fout kan altijd worden gemaakt; een bronvermelding wordt vergeten, per ongeluk gewist of in een extreem geval bewust achterwege gelaten (zie ook Dickerson, 2007:87-88). Maar een groot gevaar? Dat niet.¹⁰³ De realiteit is echter complexer. Zo benadrukten de respondenten allereerst (i) dat zich in de praktijk regelmatig een situatie voordoet waarin de onderzoeker bron X reeds eerder, soms zelfs lang geleden, gelezen heeft en de daarin vervatte informatie inmiddels heeft geïnternaliseerd. De interpretatie is dan wel ontleend aan bron X maar

¹⁰² Gevaren zijn als urgent aangemerkt als ze door nagenoeg alle respondenten zijn genoemd en/of er expliciet door twee of meer respondenten is gewezen op het urgente karakter van een gevaar.

¹⁰³ Wel wordt in de literatuur nog gewezen op de problematiek omtrent het gebruik van bronverwijzingen als “later (lukraak) aangebrachte steunstempels” (Van Boom, 2015a:13) en in verband met de verwijzing naar websites (URL’s) op het specifiek daarbij spelende gevaar van ‘link rot’ (Davis, 2006; Szydłowski, 2014; Zittrain, Albert, & Lessig, 2013).

de onderzoeker is (door de jaren heen) vergeten dat dit het geval is, of weet wel dat zij de interpretatie ergens aan heeft ontleend maar niet meer dat het om bron X ging. Dat kan zeker wanneer die situatie zich in één publicatie herhaaldelijk en ten aanzien van de belangrijkste bouwstenen aan de hand waarvan de onderzoeksvraag wordt beantwoord, voordoet een gevaar opleveren voor de ‘controleerbaarheid’ van dat onderzoek, uiteindelijk zelfs leiden tot beschuldigingen van ‘plagiat’. De respondenten bestempelden deze situatie vooral in verband met hun eigen onderzoekspraktijk maar ook, zij het in minder mate, met het onderzoek van de promovendi en masterstudenten die zij begeleid(en) als “behoorlijk lastig”.¹⁰⁴

Het is echter niet alleen het (ten onrechte) niet opnemen van verwijzingen wanneer interpretaties, argumenten of inzichten aan bronmateriaal worden ontleend, dat gevaar oplevert voor de ‘controleerbaarheid’ van het brongebruik. Ook (ii) wanneer bronverwijzingen wel worden opgenomen, maar dan in te overvloedige mate, te pas en te onpas en bovendien zonder nadere informatie, komt de ‘controleerbaarheid’ van het brongebruik in het gedrang.¹⁰⁵ Het is dan immers voor de lezer onduidelijk wanneer een bewering nu eigenlijk wel of niet echt is ontleend aan de bron waar naar wordt verwezen. Volgens de respondenten komt die onduidelijkheid in de onderzoekspraktijk nogal eens voor. Illustratief zijn in dit kader ook de bevindingen waartoe Van Boom (2015a:16) kort geleden op basis van een oriënterend onderzoek naar de in de literatuur verschenen verwijzingen naar zijn eigen oratie uit 2003 kwam. Hij stelde ten aanzien van nagenoeg al die verwijzingen vast dat het helemaal niet duidelijk werd of de verwijzingen naar zijn werk nu waren opgenomen omdat de verwijzende auteur een interpretatie, argument of inzicht ontleende aan het werk waarnaar verwezen werd of dat de verwijzingen slechts signalerend waren, een dienst aan de lezer betroffen of simpelweg nonsensverwijzingen inhielden. Het moge duidelijk zijn dat er dan moeilijk van ‘precieze en correcte’ bronvermeldingen kan worden gesproken.

¹⁰⁴ Ik leid daaruit voorzichtig af dat dit specifieke gevaar zich eerder verwezenlijkt bij de meer ervaren onderzoeker (waaronder de respondenten zelf) dan bij de beginnende onderzoeker. Die laatste zal immers in haar korte loopbaan minder interpretaties, argumenten of inzichten geïnternaliseerd kunnen hebben dan de eerste. Die constatering sluit overigens naadloos aan bij het feit dat de respondenten in hun proefschrift naar eigen zeggen veel meer bronverwijzingen hanteerden dan in hun huidige publicaties.

¹⁰⁵ Mogelijke oorzaak daarvoor is bijvoorbeeld gelegen in het opnemen van bronverwijzingen in tussenversies die blijven staan als de tekst later, soms ingrijpend, wordt gewijzigd.

Ik realiseer mij dat de lezer in dit stadium, in het bijzonder vanwege het feit dat ‘controleerbaarheid’ samenhangt met de overige kwaliteitseisen, mogelijk associaties legt met andere vragen en gevaren die opdoemen maar die mijns inziens beter hierna in het kader van andere kwaliteitseisen besproken kunnen worden. Als voorbeeld noem ik de situatie waarin bron X gelezen wordt die een interpretatie van wetsartikel Y bevat die relevant is voor de door de onderzoeker geformuleerde onderzoeksvraag en vervolgens genegeerd wordt, bijvoorbeeld vanwege het feit dat de interpretatie strijdig is met de interpretatie die de onderzoeker zelf voorstaat. Het gaat hier om een gevaar dat primair samenhangt met de vereiste ‘balans’ en slechts secundair met de vereiste ‘controleerbaarheid’. Ik beloof de lezer dat dit gevaar, evenals andere gevaren die aan het hierboven besprokene relateren, later ter sprake komen.

3.2.2 Te weinig of teveel verantwoorden

In het vorige hoofdstuk concludeerde ik dat (inmiddels) van de rechtswetenschapper wordt verlangd dat zij belangrijke keuzes bij de bronverzameling en -verwerking die niet reeds uit de gehanteerde bronvermeldingen kunnen worden afgeleid, ‘expliciteert’, ‘motiveert’ en aangeeft hoe die keuzes ‘doorklinken in haar bevindingen en (tussen)conclusies’. Gebeurt dat niet, dan kan de ‘controleerbaarheid’ van het brongebruik in het gedrang komen. Ook de door de respondenten in dit verband genoemde specifieke gevaren hingen veelal samen met de overige kwaliteitseisen en worden daarom pas in de hierna volgende paragrafen besproken. In deze paragraaf presenteer ik meer algemene uit de data voortvloeiende inzichten met betrekking tot de problemen die zich kunnen voordoen bij het afdoende verantwoorden van gemaakte keuzes.

Het gevaar dat verantwoording van een keuze achterwege blijft terwijl zij vanwege haar belang voor de ‘controleerbaarheid’ van het onderzoek wel was vereist, verwezenlijkt zich volgens de respondenten in de huidige onderzoekspraktijk vaker dan de trivialiteit ervan doet vermoeden. Dat lijkt samen te hangen met het feit dat, zoals ik in dit boek overigens al eerder constateerde, het juist binnen de academisch juridisch-dogmatische onderzoekstraditie nooit vanzelfsprekend is geweest dat methodologische keuzes geëxpliciteerd en gemotiveerd worden.¹⁰⁶ Het is niet gemakkelijk te breken met die traditie. Wel lijkt die breuk zich juist ten tijde van deze

¹⁰⁶ Zie paragraaf 1.2.1.

studie te verwezenlijken.¹⁰⁷ Er wordt steeds meer expliciet verantwoord. Van een automatisme of ingesleten patroon is echter nog zeker geen sprake. Daar komt nog bij dat sommige keuzes simpelweg te snel, te gemakkelijk of te onbewust worden gemaakt. Er wordt dan uit het oog verloren dat wat voor de onderzoeker zelf soms logisch is bij de lezer allerlei vragen op kan roepen. Denk maar eens aan de vragen en opmerkingen die u krijgt wanneer u zelf een (concept)tekst aan een begeleider of collega voorlegt! Ook wijs ik op het voorbeeld van het staatsrechtelijk onderzoek naar een dogmatisch probleem ten aanzien van de *trias politica* dat ik reeds in paragraaf 2.2.2 besprak. Voor de onderzoeker in kwestie was haar keuze voor de twee Nederlandse staatsrechtgeleerden zo logisch dat verantwoording in wat voor vorm dan ook achterwege bleef. Voor de kritische lezer is die keuze echter helemaal niet zo vanzelfsprekend, roept zij zelfs vragen en wantrouwen op. Het was beter geweest als de keuze wel verantwoord was, door bijvoorbeeld te stellen dat er na een uitvoerige zoektocht door binnen- en buitenlandse literatuur alleen de twee aangehaalde werken betrekking bleken te hebben op het specifieke probleem waarin de onderzoekster geïnteresseerd was.¹⁰⁸ Het voorbeeld illustreert in die zin niet alleen hoe gemakkelijk soms voor de auteur vanzelfsprekende keuzes onverantwoord blijven en hoe dat vervolgens kan resulteren in ‘sceptis’ bij de lezer, maar ook hoe eenvoudig kritische vragen soms voorkomen kunnen worden door slechts enkele passages toe te voegen.

Aan de andere kant bestaat natuurlijk het gevaar dat verantwoording juist weer te ver doorslaat, dat verantwoorden van het bronnenonderzoek resulteert in detailzucht, uitweiding en overbodige bewijsvoering (vergelijk Vranken en Van Gestel, 2010:170). Dat is ook niet de bedoeling. Als ik het goed begrepen heb, is dat ook de grootste zorg van diegenen die in het rechtswetenschappelijke methodendebat (waar ik het in hoofdstuk 1 over had) de positie innemen (of in hebben genomen) dat meer expliciete methodologische aandacht binnen de academisch juridisch-dogmatische onderzoeksdiscipline niet nodig en/of niet wenselijk is. Teveel

¹⁰⁷ Dat baseerde ik op de publicaties die spreken van het recht als discipline in ‘transitie’ (Evaluatiecommissie Rechtswetenschappelijk Onderzoek, 2009:30-50; Stolker, 2011; Van Gestel et al., 2012:12-19), en de onderzoeksresultaten van de door Van Boom en Van Gestel (2015:1340) afgenomen enquête onder de rechtswetenschappelijke gemeenschap.

¹⁰⁸ Natuurlijk kan dan nog wel de stelling van de onderzoeker betwist worden dat er geen anderen zijn die over het specifieke probleem hebben geschreven, maar dan zal het eerder in de rede liggen dat daarvoor door de lezer bewijs wordt aangedragen, bijvoorbeeld door te wijzen op een andere auteur die er wél over geschreven heeft. Een soort van omkering van bewijslast derhalve, in het voordeel van de auteur/onderzoeker wel te verstaan.

(expliciete) verantwoording, zo stellen (of stelden) zij, leidt af van de inhoud, tast haar zelfs aan, maakt een publicatie onnodig lang en bovendien onleesbaar. Zij hebben daarmee, natuurlijk, een legitiem punt dat ook door het merendeel van de respondenten is aangehaald. Van een urgent gevaar dat teveel wordt verantwoord is echter, althans binnen de huidige juridisch-dogmatische onderzoekspraktijk, geen sprake nu verantwoording vaak eerder ontbreekt dan te uitvoerig aanwezig is. Wel lijkt het ook in dit kader verstandig meer duidelijkheid te scheppen over de vraag wat er nu wel, maar vooral ook niet (in de toekomst) verantwoord zou moeten of kunnen worden. Het voortbouwen op en doorontwikkelen van de uit het vorige hoofdstuk voortvloeiende richtlijnen (schematisch weergegeven in tabel 2.5) ligt daarbij voor de hand.

3.2.3 *Resumé*

In deze paragraaf besprak ik gevaren ten aanzien van de ‘controleerbaarheid’ van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek. Als meest urgente gevaren zijn aangemerkt (i) dat niet verwezen wordt naar interpretaties, argumenten of inzichten die aan bronmateriaal zijn ontleend omdat de onderzoeker die inzichten geïnternaliseerd heeft en/of niet meer terug kan halen waaraan zij precies zijn ontleend, (ii) dat bronverwijzingen te pas en te onpas worden opgenomen en (iii) dat verantwoording van belangrijke keuzes ten onrechte ontbreekt.

Tabel 3.1 Gevaren bij het bereiken van controleerbaarheid	
Precieze en correcte bronvermelding	Verantwoording van belangrijke keuzes
Er wordt ten onrechte niet verwezen naar informatie die aan bronmateriaal ontleend is	Verantwoording van belangrijke keuzes ontbreekt ten onrechte
Bronverwijzingen worden te pas en te onpas opgenomen	Verantwoording van keuzes is té ver doorgedreven

3.3 Bedreigingen voor nauwkeurigheid én accuratesse

In de data zijn ook verschillende, zij het vooral abstracte gevaren aangetroffen die spelen bij het bereiken van een ‘nauwkeurige én accurate fit’ tussen onderzoeksvraag en bronnenonderzoek alsmede bij het verkrijgen van een breder begrip van de context (rechtssysteem en debat) van het onderzoek. Die gevaren worden in deze paragraaf besproken.

3.3.1 Gevaren voor het bereiken van nauwkeurig én accuraat brongebruik

In het vorige hoofdstuk bleek dat van de onderzoeker wordt verlangd dat zij ‘nauwkeurig én accuraat’ te werk gaat. Aan de hand van de door een van de respondenten aangedragen metafoor van een *schietschijf* schetste ik daar drie verschillende scenario’s die zich, grofweg, in de onderzoekspraktijk kunnen voordoen. Het brongebruik kan (i) niet ‘nauwkeurig’ en bovendien niet ‘accuraat’ zijn, (ii) ‘nauwkeurig’ maar niet ‘accuraat’ zijn of (iii) zowel ‘nauwkeurig’ als ‘accuraat’ zijn. Uit de in het kader van dit hoofdstuk vergaarde data werd duidelijk dat daar nog een vierde scenario aan kan worden toegevoegd. Het gaat dan om de situatie (iv) dat de onderzoeksvraag zodanig open of onduidelijk is dat de *roos* zó groot wordt dat het lastig, zo niet onmogelijk is ‘nauwkeurig’ te zijn. Denk bijvoorbeeld aan een onderzoek dat zich stelt te richten op de vraag wat de invloed van technologie op het privaatrecht *is* of, nog ruimer, wat de invloed van technologie op het privaatrecht *zou* moeten zijn. Er zijn nu zoveel bronnen die in de *roos* passen dat het bereiken van ‘nauwkeurig’ brongebruik serieuze problemen op kan leveren. Dat resulteert, aldus de respondenten, in een eerste reëel (en urgent!) gevaar dat zich in de huidige juridisch-dogmatische onderzoekspraktijk, overigens in het bijzonder bij masterstudenten en promovendi, nogal eens verwezenlijkt.

Uiteraard moet de onderzoeker ook voorkomen dat wel heel ‘nauwkeurig’ maar (mede daardoor) niet ‘accuraat’ te werk wordt gegaan. Ook dat komt volgens de respondenten geregeld voor in de onderzoekspraktijk, in het bijzonder wanneer een (gespecificeerde) onderzoeksvraag of -hypothese ten tijde van het onderzoek ontbreekt. Er bestaat dan een reëel gevaar dat de onderzoeker stuit op interessante discussies, heel ‘nauwkeurig’ bronnen bekijkt die daarbinnen zijn verschenen maar uiteindelijk moet constateren dat die bronnen niet bijdragen aan de vraag die zij uiteindelijk wenst te beantwoorden. Dat geldt overigens natuurlijk ook indien het onderzoek wel aanvangt met een specifiek onderzoeksprobleem of een gespecificeerde vraag of hypothese, maar het gevaar is dan kleiner. Ook dan zal de onderzoeker immers tijdens het onderzoeksproces nagenoeg altijd stuiten op zijsporen, parallelle discussies of interessante maar niet direct relevante gedachten. Zo kan de onderzoeker tijdens het voorbeeldonderzoek gericht op het achterhalen van condities voor civielrechtelijke aansprakelijkheidsstelling van overheidsinstellingen voor falend toezicht bijvoorbeeld belanden bij de discussie omtrent de *strafrechtelijke* aansprakelijkheidsstelling van overheidsinstelling. Omdat die discussie de interesse

wekt van de onderzoeker en/of zij mogelijk denkt dat deze relevant kan zijn voor haar onderzoek, gaat zij daarop vervolgens dieper in. Het resulteert uiteindelijk in een heel nauwkeurig (tussen)onderzoek naar de *strafrechtelijke* aansprakelijkheidsstelling van overheidsinstellingen. Zolang de resultaten van dat (tussen)onderzoek uiteindelijk op verantwoorde wijze gerelateerd worden aan de gestelde onderzoeksvraag is dat niet problematisch, kan het zelfs toegevoegde waarde hebben.¹⁰⁹ De onderzoeker moet er echter voor waken dat een dergelijk (tussen)onderzoek een eigen leven gaat leiden. Zij moet voorkomen dat een situatie ontstaat waarbij niet langer bronnen bestudeerd worden omdat zij kunnen bijdragen aan de beantwoording van een bepaalde onderzoeksvraag, maar dat bronnen enkel bestudeerd worden omdat de onderzoeker er nu eenmaal op gestuit is. En dat er vervolgens, omdat de onderzoeker veel tijd heeft gestoken in het uitwerken en de door haar opgedane kennis graag wil etaleren, teveel en/of onterechte aandacht aan wordt besteed in de uiteindelijke publicatie. Slaagt de onderzoeker daar niet in, dan leidt dat op zijn minst af van het betoog ter beantwoording van de onderzoeksvraag of, in het ergste geval, zelfs tot onderzoek waarmee in feite een andere dan de door de onderzoeker gestelde onderzoeksvraag is beantwoord.

3.3.2 Moeilijkheden bij de omgang met de onderzoekscontext

Behalve dat het betrekken van de onderzoekscontext gezien het voorgaande op zichzelf al een gevaar lijkt op te leveren voor de ‘nauwkeurigheid én accuratesse’ van het brongebruik,¹¹⁰ trof ik in de data nog andere gevaren aan die specifiek samenhangen met deze kwaliteitseis. Meest urgent is het gevaar dat het streven naar een diepgaand begrip van de onderzoekscontext gemakkelijk kan leiden tot het verdrinken in de zee van informatie die veelal onderdeel uitmaakt van die context. Wie ooit (rechts)wetenschappelijk onderzoek heeft uitgevoerd, zal waarschijnlijk meteen herkennen dat als men eenmaal diep in een onderzoeksthema is gedoken, opeens héél veel informatie ergens wel een associatie met het onderzoeksthema oproept. Met enige goede wil kan bijvoorbeeld ook de rechtstheoretische discussie over de vraag wanneer er nu daadwerkelijk sprake is van een juridische norm of het historische debat over de algemene toezichtstaak van overheidsinstellingen

¹⁰⁹ Ligt die toegevoegde waarde niet in het bereiken van een ‘fit’, dan toch in ieder geval in het verkrijgen van een (diep) begrip van de onderzoekscontext.

¹¹⁰ De onderzoeker wordt in dat verband immers gestimuleerd om zijsporen te betreden, in parallelle discussies te duiken of interessante maar niet direct relevante gedachten op te pikken.

associaties oproepen die relevant kunnen zijn voor het onderzoek naar condities voor de civielrechtelijke aansprakelijkheid van overheidsinstellingen voor falend toezicht. Wanneer er zonder enige rem of idee naar de onderzoekscontext wordt gekeken, verzeilt de onderzoeker al snel in een tornado van informatie die haar steeds verder van haar doel wegvoert.¹¹¹ De ene na de andere bron wordt bekeken, bronnen waarvan achteraf vaak zal moeten worden geconstateerd dat zij geen of alleen geringe betekenis hebben gehad voor het concrete onderzoeksproject dat is uitgevoerd. Zolang al die uitweidingen binnen de perken blijven en bovendien met een idee plaatsvinden, resulteert dat niet in problemen, soms zelfs in iets positiefs. De respondenten wezen er echter op dat het in de onderzoekspraktijk, vooral bij promovendi, nogal eens voorkomt dat het lezen van contextinformatie zoveel tijd in beslag neemt en/of verwarring veroorzaakt dat het leidt tot (ruime) overschrijding van deadlines en soms zelfs tot het doodbloeden van een onderzoeksproject.

Natuurlijk is door de respondenten in dit verband ook het niet of in onvoldoende mate slagen in het begrijpen van de onderzoekscontext als gevaar genoemd. Dat is op zichzelf weinig verrassend. Interessanter is dat de respondenten daarbij opmerkten dat het ook hier vooral jonge onderzoekers zijn die aan dit gevaar zijn blootgesteld. Voor een besef van wat nog binnen de context van een specifiek onderzoeksproject valt en wat erbuiten, is immers een behoorlijk goed beeld van het betreffende veld vereist. Heeft men dat beeld (nog) niet, dan bestaat het gevaar dat de onderzoeker behalve te langzaam ook te snel kan gaan. Dat zij zichzelf niet de benodigde tijd gunt om haar kennisniveau op te krikken voor of tijdens dat het onderzoek wordt uitgevoerd waardoor juist de wel belangrijke zijsporen, parallelle ontwikkelingen of interessante gedachten worden gemist.

3.3.3 *Resumé*

Resumerend stel ik vast dat de meest urgente gevaren bij het bereiken van ‘nauwkeurig’, ‘accuraat’ en ‘contextgericht’ brongebruik zijn dat (i) een te open of onduidelijk *onderzoeksdesign* wordt gehanteerd waardoor het bereiken van ‘accuratesse’ mogelijk is maar ‘nauwkeurig’ zijn lastig zo niet onmogelijk wordt, (ii) de onderzoeker stuit op een interessante zijpad dat zij vervolgens heel ‘nauwkeurig’

¹¹¹ Hutchinson (2013:26) omschreef dit kernachtig als “[t]he challenge is to confine the broader contextual discussion of the ‘big picture’ and background to the topic, so that it does not subsume the entire project”.

uitwerkt maar daarbij de ‘accuratesse’ van het onderzoek uit het oog verliest (soms in feite zelfs een andere vraag beantwoordt), (iii) de onderzoeker verdrinkt, te lang blijft hangen in de bestudering van een grote hoeveelheid aan mogelijk indirect relevant bronmateriaal en (iv) de onderzoeker juist belangrijke contextinformatie mist of een onjuiste plaats in het onderzoek geeft.

Tabel 3.2 Gevaren bij het bereiken van nauwkeurig, accuraat brongebruik én oog voor de onderzoekscontext	
Nauwkeurig & accuraat	Diep begrip onderzoekscontext
Het <i>onderzoeksdesign</i> is te open of onduidelijk	De onderzoeker verdrinkt in de grote hoeveelheid mogelijk indirect relevant bronmateriaal
De onderzoeker geeft teveel en/of onterechte aandacht aan nauwkeurig, maar niet accuraat bronmateriaal	De onderzoeker mist belangrijke parallellen of andere relevante achtergrondinformatie

3.4 Gevaren die het komen tot gebalanceerd brongebruik bedreigen

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de respondenten van de onderzoeker die academisch juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoert verwachten dat het gehanteerde bronmateriaal ‘gebalanceerd’ is. ‘Gebalanceerd’, in die zin dat de onderzoeker ál het relevante bronmateriaal weet te achterhalen of waar dit niet mogelijk is in ieder geval die bronnen achterhaalt waarmee een ‘representatief beeld’ van de bestaande variëteit aan relevante interpretaties, argumenten en inzichten kan worden verkregen. En dat bovendien ook uiteindelijk een ‘eerlijke weergave’ van al dat bronmateriaal wordt bereikt. In de data werd een groot aantal factoren gevonden die een bedreiging kunnen vormen voor het bereiken van ‘balans’. Ik bespreek ze in deze paragraaf.

3.4.1 Factoren die kunnen leiden tot incompleetheid

Eén respondent wees erop dat het streven naar ‘compleetheid’ op zichzelf al gevaarlijk is. Als absolute ‘compleetheid’ onmogelijk is, wat meestal het geval lijkt te zijn, resulteert het streven daarnaar immers in onderzoek dat nooit af is. Afgezien daarvan noemden de respondenten samen een groot aantal factoren die kunnen leiden tot vormen van incompleetheid in het achterhaalde materiaal. Vanwege de omvang van de in dit verband verzamelde data heb ik de gevaren die met deze factoren corresponderen, in vier categorieën ingedeeld die ieder afzonderlijk worden besproken: (i) gevaren die samenhangen met de Europeanisering, internationalisering

en globalisering van recht en rechtswetenschap, (ii) gevaren die samenhangen met digitalisering en de online-omgeving, (iii) gevaren die samenhangen met de voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker en (iv) een aantal overige, meer algemene gevaren.

Gevaren met betrekking tot Europeanisering, internationalisering en globalisering

Uit de data bleek verrassend genoeg dat de meest urgente bedreigingen voor het bereiken van ‘compleetheid’ of een ‘representatief beeld’ in het achterhaalde bronmateriaal zich voordoen als er onderzoek wordt uitgevoerd dat zich op van oudsher nationaalrechtelijke leerstukken richt. Reden die daarvoor werd aangedragen is dat veel van die leerstukken, juist door de steeds verder toenemende Europeanisering, internationalisering en globalisering van recht en rechtswetenschap, inmiddels bestaan uit *een combinatie van* Europees (en internationaal) *en* inheems recht, waarbij het precies toepasselijke Europese (en internationale) recht soms zeer lastig te ontdekken en/of doorgronden is. In de literatuur is reeds verschillende malen, meestal slechts vrij globaal, gewezen op de complicaties die deze ontwikkelingen voor de onderzoekspraktijk meebrengen (bijvoorbeeld Fisher et al., 2009:239-243; Sieburgh, 2011:2,7; Stolker, 2014:101-109; Vranken, 2014a:24-26).¹¹² De vergaarde data gaven een wat meer concreet inzicht in de reikwijdte van die complicaties.

Het gaat dan allereerst (a) om het gevaar dat de onderzoeker toepasselijk recht uit Europese of internationale bron volledige of gedeeltelijk mist. Verschillende respondenten met een expertise in het internationaal en/of Europees recht hebben kenbaar gemaakt dat zij nog vaak nationaal georiënteerd onderzoek tegenkomen met betrekking tot een leerstuk dat mede wordt gevormd door internationaal of Europees recht, waaraan in dat onderzoek vervolgens geen of in ieder geval onvoldoende aandacht is besteed.¹¹³ Het missen van relevant recht uit Europese of internationale bron kan natuurlijk het gevolg zijn van slordigheid of haast aan de kant van de onderzoeker maar soms is het ook gewoon ontzettend lastig om te bepalen of en zo ja welk (verschillend) recht uit Europese of internationale bron nu wel of niet van

¹¹² Een uitzonder vormt de recent verschenen bijdrage van Westrik (2016), die een hele monografie aan deze problematiek wijdt. Hij spreekt in dit verband van een ‘kenprobleem’.

¹¹³ Bovendien merkten zij op dat wanneer zij, bijvoorbeeld in hun rol als peer reviewer of supervisor, een onderzoeker vragen om ook aandacht te besteden aan de Europese dimensie van een onderzoeksthema nog vaak moeten constateren dat de onderzoeker vervolgens met rechtsvergelijking tussen Europese lidstaten op de propfen komt in plaats van daadwerkelijk Europese Unierecht te betrekken.

toepassing is op een onderwerp dat ogenschijnlijk toch vooral nationaalrechtelijk van aard is.¹¹⁴ Wat is bijvoorbeeld de precieze status van Europese of internationale rechtsbeginselen, welke bestaan er eigenlijk en op welke onderwerpen zijn zij wel en niet van toepassing?¹¹⁵ Wat is precies de reikwijdte van verdragsbepalingen – zoals bijvoorbeeld die inzake het vrij verkeer van goederen – verordeningen en richtlijnen?¹¹⁶ En welk bereik heeft de rechtspraak van het Europese Hof van Justitie of het Europese Hof voor de Rechten van de Mens nu eigenlijk? Het blijken vragen te zijn waarop antwoorden uitermate gecompliceerd (kunnen) zijn (ook verschillende malen opgemerkt door Westrik, 2016). Zelfs onder hen die reeds jarenlang dagelijks met het Europees en internationaal recht bezig zijn, lijken geen alom gedeelde inzichten te bestaan. Wel is duidelijk dat zowel internationale en Europeesrechtelijke rechtsbeginselen, verdragsbepalingen als rechterlijke uitspraken vaak een breder bereik hebben dan hun nationale equivalenten. Zo merkten de respondenten bijvoorbeeld op dat een uitspraak van het Europese Hof van Justitie of het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in een fiscale zaak ook vergaande invloed kan hebben op privaatrechtelijke leerstukken, terwijl een uitspraak van de belastingkamer van de Hoge Raad meestal toch alleen voor het belastingrecht relevant is. Het moge duidelijk zijn dat het binnen een concreet onderzoeksproject ontdekken dat die ene fiscale zaak van het Hof van Justitie die ook voor dat privaatrechtelijk onderzoek relevant is, zeker geen vanzelfsprekendheid is.

Ook wanneer recht uit Europese of internationale bron wel (tijdig) ontdekt wordt, is het niet eenvoudig ‘compleet’ te zijn. De vraag waarmee de onderzoeker (zeker wanneer zij geen expertise heeft in het Europees en/of internationaal recht) zich dan geconfronteerd ziet (*b*), is hoe zij de Europees- en internationaalrechtelijke bronnen

¹¹⁴ Dat probleem is weliswaar kleiner wanneer onderzoek wordt gedaan naar nationaalrechtelijke bepalingen die het resultaat zijn van geïmplementeerd Europees recht (bijvoorbeeld een EU richtlijn of een uitspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens; als dat al niet direct uit de literatuur of rechtspraak blijkt die in het kader van het onderzoek wordt gelezen dan kan dit vaak met een simpele raadpleging van de Parlementaire geschiedenis achterhaald worden) of wanneer een internationaal- of Europeesrechtelijke bepaling of uitspraak direct ziet op het onderzoeksthema waarnaar onderzoek wordt gedaan (Dat de onderzoeker de uitspraak *Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid / Ausbanc* (HvJEG, 3 juni 2010, C-484/06, RF 2010, 67) betreft wanneer zij onderzoekt of de *iustum pretium* leer inmiddels in Nederland zou moeten worden ingevoerd, zal in de onderzoekspraktijk nauwelijks problemen opleveren), maar desalniettemin toch aanwezig (vergelijk Westrik, 2016:30).

¹¹⁵ Zie hierover bijvoorbeeld Hartkamp (2014) en Sieburgh (2015).

¹¹⁶ De ratio achter verordeningen en richtlijnen die een specifiek inhoudelijk onderwerp regelen, kan naar huidig inzicht ook een rol spelen bij geheel andere onderwerpen.

waarmee ‘completeheid’ of een ‘representatief beeld’ bereikt kan worden, eigenlijk kan ontdekken. De op het nationale recht georiënteerde onderzoeker zal immers als gevolg van een gebrek of in ieder geval achterstand aan ervaring en training op dit terrein minder vertrouwd zijn met de bakens binnen het internationale en Europese discours. Zo stelden verschillende respondenten die zich niet primair met internationaal en Europees recht bezighouden bijvoorbeeld dat zij het zoeken met systemen als EUR-Lex en HUDOC lastig vonden, dat zij moeite hadden met het uiteindelijk komen tot een zinvolle selectie binnen de soms enorme aantallen zoekresultaten die een search in die zoekmachines oplevert en dat zij eigenlijk niet goed wisten waar en hoe (anders dan op Google, in Nederlandse databases, en door middel van ‘sneeuwballen’¹¹⁷) systematisch te zoeken naar de daarbij relevante (internationale) literatuur en achtergronddocumentatie.

In het licht van dat laatste is het wellicht niet verrassend dat verschillende respondenten nog toevoegden (*c*) dat in de huidige onderzoekspraktijk de gevonden en geraadpleegde literatuur die direct betrekking heeft op het relevante Europese of internationale bronmateriaal vaak ten onrechte beperkt blijft tot nationale (Nederlandse) literatuur.¹¹⁸ Dat wanneer een onderzoek zich bijvoorbeeld richt op de verenigbaarheid van de Nederlandse figuur van de bestuurlijke boete met artikel 6 van het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens, voor de uitleg van artikel 6 enkel gebruik wordt gemaakt van de bespreking daarvan door Nederlandse auteurs. In het vorige hoofdstuk besprak ik al dat soms óók van de onderzoeker wordt verlangd dat wetgevingsdocumenten, rechtspraak en literatuur uit andere dan het eigen land (bijvoorbeeld de rechtspraak van het Duitse *Bundesverfassungsgericht* en dat wat Duitse auteurs daarover hebben geschreven) worden betrokken, wanneer binnen een onderzoek internationaal of Europese rechtsbronnen relevant zijn. Ik concludeerde daar dat de data geen volledig uitsluitel gaven over de vraag in welke gevallen het nu wel en niet vereist is om ook daadwerkelijk hieraan aandacht te besteden. Zolang die duidelijkheid ontbreekt, is het niet eens onbegrijpelijk dat de onderzoeker buitenlands materiaal simpelweg links laat liggen. Desalniettemin stelden de

¹¹⁷ Die term wordt gebruikt om het proces aan te duiden waarbij de onderzoeker de referenties van de haar bekende bronnen doorspit en dit vervolgens herhaalt bij de daarbij nieuw ontdekte bronnen. Ik ga op deze techniek in paragraaf 4.4.1 uitgebreid in.

¹¹⁸ Dat hoeft natuurlijk niet altijd problematisch te zijn maar dat kan wel, bijvoorbeeld wanneer door deze beperking belangrijke inzichten die door onderzoekers uit andere landen zijn achterhaald gemist worden.

respondenten wel dat er in de huidige onderzoekspraktijk vaak te gemakkelijk en onterecht wordt verondersteld dat bronnen uit andere lidstaten geen toegevoegde waarde (kunnen) hebben. Ook dat kan dus tot het oordeel leiden tot de onderzoeker ‘incompleet’ is.

Wordt wel erkend dat bronnen uit andere lidstaten een toegevoegde waarde (kunnen) hebben, dan doet zich het probleem (*d*) voor dat het mogelijk relevante bronmateriaal direct zo omvangrijk wordt dat het betrekken daarvan alleen mogelijk is als er zinvol en streng wordt geselecteerd.¹¹⁹ Daarbij kan natuurlijk van alles misgaan. Dit temeer nu de Nederlandse rechtswetenschapper, onafhankelijk van haar precieze expertisegebied, in de meeste gevallen geen training heeft gehad in ook maar één (laat staan alle) ander rechtssysteem dan het eigen. Dat betekent dat het voor die rechtswetenschapper lastig is te bepalen waar precies (in welke lidstaat, maar ook bijvoorbeeld in welke databases) gezocht moet worden naar informatie om tot het benodigde ‘representatieve beeld’ van de (daar) bestaande relevante interpretaties, argumenten of inzichten te komen.¹²⁰ Alleen al verschillende praktische problemen zoals taalbarrières¹²¹ en toegang tot afgesloten digitale databases (zeker in verband met literatuur, minder in verband met primaire bronnen) kunnen ertoe leiden dat zeer relevant materiaal simpelweg nooit ontdekt of gelezen kan worden. Bovendien grenst het betrekken van buitenlandse bronnen aan het uitvoeren van rechtsvergelijking (maar is evenwel anders! Zie in dit kader wat ik schreef in paragraaf 1.3.2). Het betekent dat ook de inmiddels reeds uitvoerig in de literatuur terug te vinden methodologische problemen die zich voordoen bij rechtsvergelijking, ook in dit kader relevant kunnen zijn. Het gaat om vragen als ‘welke landen betrek ik wel en niet en waarom?’, ‘betekenen (juridische) termen in het ene land wel daadwerkelijk hetzelfde als (juridische) termen in het andere land?’, en ‘is het eigenlijk wel mogelijk om juridische regels één op één te vergelijken of kan dat alleen als de context (waarbinnen de bron tot stand is gekomen) wordt meegenomen?’. Bovendien waarschuwden enkele respondenten dat, hoewel het Europese Unierecht geldig is in vele landen, men

¹¹⁹ De Europese Unie kent immers (nog – ‘Brexit’ –) 28 lidstaten en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens is door een kleine vijftig staten ondertekend. In al die landen kan relevant bronmateriaal bestaan.

¹²⁰ Daarover ook vrij uitgebreid vanuit zowel het perspectief van de rechter als het perspectief van de wetenschapper Vranken (2011).

¹²¹ De onderzoeker komt gemakkelijk in de situatie terecht dat hij of zij enkel gebruikmaakt van bronnen in talen die zij goed begrijpt, meestal alleen het Engels, wat kan resulteren in eenzijdig bronmateriaal.

er goed bedacht op moet zijn dat elk van die landen een deels eigen wending geeft aan dat recht.¹²² Datzelfde gaat natuurlijk ook op voor het internationale recht. Ik ben op deze en andere meer rechtsvergelijkende vragen tijdens de interviews echter niet verder ingegaan vanwege de eigen discussies die daarover reeds in de literatuur worden gevoerd.

Gevaren met betrekking tot digitalisering en online-omgeving

Een tweede groep urgente gevaren (ii) hangt samen met de toenemende digitalisering. Veel respondenten merkten overigens in eerste instantie op dat de digitalisering vooral een “zeggen voor het onderzoek” is. Toch bleek er niet alleen maar sprake te zijn van rozengeur en maneschijn. De digitalisering brengt ook verschillende gevaren met zich mee. Ook dat is overigens in de literatuur, zelfs zover terug als in 1997 toen de digitalisering nog in haar kinderschoenen stond, meerdere malen benadrukt (bijvoorbeeld Berring, 1997; Peoples, 2005). Waarin die gevaren meer precies schuilen, bespreek ik hier.

Ten eerste (a) is opgemerkt dat de onderzoeker niet, althans nog niet,¹²³ de illusie mag krijgen dat de digitaliseringsslag die de afgelopen twee decennia heeft plaatsgevonden, inmiddels heeft geleid tot een omgeving waarin al het juridische bronmateriaal werkelijk digitaal te vinden en raadplegen is. Nog steeds is veel van dat materiaal, met name literatuur, niet online beschikbaar. Dat kan gelegen zijn in het feit dat simpelweg geen digitale versie van de bron bestaat of dat de wel digitale versie goed afgeschermd is door de uitgever van de bron. Sommige feestbundels, (oude edities van) tijdschriften, juridische handboeken en monografieën worden nog altijd enkel in papieren vorm uitgegeven. Voor het digitaal raadplegen van andere tijdschriften of boeken worden zodanig hoge abonnementskosten gevraagd door uitgevers dat Universitaire instellingen, laat staan individuele onderzoekers, die niet (langer) kunnen of willen betalen.¹²⁴ Wat daar ook van zij, het betekent dat de

¹²² Als voorbeeld werd gesteld dat het concept van ‘direct effect van Europees recht’ iets anders betekent in de ogen van een Nederlandse rechtswetenschapper als van een Britse rechtswetenschapper.

¹²³ Wellicht dat de huidige (politieke) discussies over ‘open access’ tot wetenschappelijke producten daar uiteindelijk een verandering in kunnen brengen (zie ook paragraaf 7.2).

¹²⁴ Ten tijde van het schrijven van dit proefschrift heerste bijvoorbeeld binnen de Universiteit van Tilburg een discussie om het abonnement op *Ars Aequi* vanwege prijsverhoging op te zeggen en bleek er geen budget te zijn voor het door de bibliotheek gewenste abonnement op *Jura.be*.

onderzoeker meer moeite moet doen om ook de niet digitaal te raadplegen bronnen te achterhalen. Dat lijkt er echter in de huidige onderzoekspraktijk, in het bijzonder bij de generatie onderzoekers die gewend is om met digitale bronnen te werken, nog wel eens bij in te schieten. Dat gaat soms zelfs zo ver, zo stelden de respondenten bijna unaniem, dat lijkt te gelden dat “wat niet direct digitaal gevonden kan worden niet langer bestaat” (ook expliciet opgemerkt door Greenberg, 2007:2). Ten aanzien van de primaire bronnen bestaan er in dit verband minder problemen. Inmiddels geldt dat nationale wetgeving(sdocumenten) en rechtspraak van de hoogste rechtscolleges evenals internationale en Europese wetgeving en rechtspraak wel zo goed als volledig digitaal zijn te raadplegen. Wel is ondanks herhaaldelijke oproep daartoe in de literatuur (bijvoorbeeld Mommers, 2010; Van Opijnen, 2006) en zelfs in de nieuwsbladen (bijvoorbeeld Mommers & Zwenne, 2010) nog steeds niet álle lagere nationale rechtspraak online te vinden.¹²⁵ Datzelfde geldt overigens, tot frustratie van een aantal respondenten, voor de achtergronddocumentatie die inzicht geeft in de totstandkoming van internationale of Europese regels.

Digitalisering heeft (*b*) ervoor gezorgd dat de juridisch relevante informatie niet alleen enorm is gegroeid maar ook meer gesegmenteerd en bovendien vaak slecht geïndexeerd is geraakt (zie ook Germain, 2007:148-151; Hutchinson, 2013:9). In vergelijking met het verleden kan er fundamenteel meer rechtspraak geraadpleegd worden, zijn er meer wetgevingsdocumenten beschikbaar, zijn er gigantisch veel meer (digitaal beschikbare) tijdschriften en wordt het internet bovendien overspoeld met allerlei nieuwe bronnen zoals ongepubliceerd werk dat op eigen internetpagina's of in open databases (zoals SSRN) wordt weergegeven, blogs – blawgs –, rapporten van advocatenkantoren of (juridische) instellingen, Wikipedia en andere encyclopedieën, enzovoort. Die toename alleen levert natuurlijk al implicaties op voor de vereiste ‘completeheid’. Gevaarlijker is echter de steeds verdere segmentering van al dat bronmateriaal. Dat geldt vooral voor de literatuur. Alhoewel natuurlijk ook vóór de grote digitaliseringsslag niet alle informatie op één plek toegankelijk was (de ene bibliotheek bevatte meer of andere informatie dan de andere), heeft digitalisering ertoe geleid dat informatie niet alleen in verschillende fysieke databases (bibliotheken) kan worden aangetroffen, maar ook in zeer uiteenlopende digitale

¹²⁵ Omdat het betrekken van lagere rechtspraak in veel van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek niet direct vereist is, levert dit meestal geen problemen op. Is het betrekken van lagere rechtspraak echter wel vereist (ik denk bijvoorbeeld aan ‘big data science’ projecten), dan kan dat natuurlijk wel problemen (bijvoorbeeld met de betrouwbaarheid) opleveren.

juridische databestanden en op het open web. Dat leidt ertoe dat gemakkelijk relevant bronmateriaal over het hoofd kan worden gezien. Wie immers alleen zoekt in databases A, B, C en D kan, soms eenvoudiger dan men misschien zou denken, materiaal dat alleen in database E is opgenomen, over het hoofd zien (ook opgemerkt door Giard, 2010:495).¹²⁶ Dat is natuurlijk niet altijd problematisch (bron E bevat bijvoorbeeld enkel herhaling), maar het kan het wel zijn.

Vervolgens kwam duidelijk uit de data naar voren dat (*c*), net zoals het bij het doorzoeken van fysieke databases (bibliotheken) zonder begrip van de ordening die door het bibliotheekpersoneel in de materialen wordt aangebracht, kan voorkomen dat een complete plank met relevante informatie wordt gemist, ook het onvoldoende vat hebben op de (technische) processen die schuilgaan achter de digitale databases en bestanden kan leiden tot het missen van belangrijk bronmateriaal. De lezer doet er goed aan te beseffen dat aan de belangrijke juridische databases op de achtergrond dagelijks wordt gewerkt aan verbetering daarvan.¹²⁷ Dat betekent dat achtergrondprocessen, bijvoorbeeld de processen die bepalen welke zoekresultaten uiteindelijk wel en niet worden weergegeven (en de volgorde waarin dat het geval is) wanneer een search wordt uitgevoerd steeds beter worden, maar wel per database vrij veel van elkaar kunnen verschillen. Uit de data viel, zij het indirect, af te leiden dat een goed begrip van die achtergrondprocessen (in de praktijk meestal opgedaan door ‘trial en error’, dus vooral door veel met de betreffende database te werken) uitermate belangrijk is voor de kwaliteit van de zoekresultaten die de onderzoeker kan bereiken als ook voor de kwaliteit van de selectie die zij daarbinnen uiteindelijk zal kunnen maken.¹²⁸ Heeft de onderzoeker dus onvoldoende besef van die achtergrondprocessen, dan vergroot dat de kans aanzienlijk dat relevant materiaal over het hoofd wordt gezien (zie ook Tjong Tjin Tai, 2013:205).

¹²⁶ Een respondent stelde in dit verband bijvoorbeeld dat hij bij het zoeken in een van de grote Nederlandse databases naar zijn eigen publicaties met betrekking tot een bepaald onderwerp tot zijn verbazing slechts op twee van de zes relevante publicaties stuitte. Verschillende respondenten merkten daarnaast op dat het voornamelijk of zelfs enkel zoeken op ‘Google’ (op dit moment) in ieder geval volstrekt ontoereikend is (ook Van Dijck, 2016:9).

¹²⁷ Voor een mooi overzicht van zo’n proces dat recent beschreven is verwijs ik ook naar het proefschrift van Van Opijnen (2014:171-260).

¹²⁸ Ik leid dit af uit het feit dat de respondenten unaniem aangaven dat het zoeken in de databases waarmee zij op dagelijkse basis werkten geen problemen (meer) oplevert maar dat zij, wanneer zij moeten zoeken in andere databases, die zoekactiviteit wel als lastig bestempelden.

De respondenten merkten ten slotte (*d*) in het kader van digitalisering nog op dat het incompleet zijn bij het achterhalen van relevant bronmateriaal ook door het hanteren van verkeerde of niet optimale zoektechniek(en) veroorzaakt kan worden. Problemen in dat kader zijn in de literatuur (vooral maar niet alleen door bibliotheekwetenschappers) met grote regelmaat aangestipt (vergelijk bijvoorbeeld Bintliff, 1996:346; Harker, 2013:80; Mart, 2010; Peoples, 2005:663-664; Van Gestel et al., 2012:15; Van Opijnen, 2014:274-278, 287-290, 297-299, 310-324). Eén van de respondenten stelde zelfs dat volgens hem compleetheid in het gezochte materiaal nooit bereikt kan worden zolang er alléén digitaal wordt gezocht.¹²⁹ Hij baseerde dit op eigen onderzoekservaring. In zijn onderzoek naar de doctrine van de *bestuurlijke lus* probeerde hij alle op die doctrine betrekking hebbende rechtspraak en literatuur in kaart te brengen. Daartoe spendeerde hij met een onderzoeksteam een aantal weken aan het uitdenken van een zeer uitgebreide digitale zoekstrategie. Het resultaat daarvan was alsnog, zo stelde hij, dat daarmee niet ál het relevante materiaal werd gevonden. Een achteraf gehouden steekproef (uit alle uitspraken) leverde nog (nieuwe) resultaten op die niet met de zoektermen boven water waren gehaald. Dat roept de vraag op wat de implicaties van de ervaring van deze respondent zijn, zeker als men zich realiseert dat in de praktijk van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek normaal gesproken veel minder uitgebreid, soms zelfs heel impliciet en ad-hoc wordt nagedacht over een (digitale) zoekstrategie. Daar komt nog bij dat sommige onderwerpen zich volgens de respondenten minder goed lenen voor digitaal zoeken. Het lijkt dan enerzijds om onderwerpen te gaan die zodanig breed zijn dat er zoveel materiaal uit de *search* voortkomt dat een zinvolle selectie lastig wordt (zoeken op termen als ‘redelijkheid en billijkheid’ bijvoorbeeld) en anderzijds om onderwerpen waarbij relevante informatie meer impliciet uit het bronmateriaal moet worden afgeleid.¹³⁰

¹²⁹ Door bibliotheekwetenschappers ‘recall’ genoemd (de verhouding tussen het aantal relevante gevonden resultaten en het totaal aantal relevante resultaten dat bestaat).

¹³⁰ In verband met dat laatste werden bijvoorbeeld een onderzoek naar de vraag hoe artikel 94 van de Nederlandse Grondwet gebruikt wordt door rechter en wetgever en een onderzoek naar samenloop van rechtsfiguren in het privaatrecht genoemd. In beide gevallen werd door de desbetreffende respondent aangegeven dat digitaal zoeken dan lastig is, al was het alleen maar omdat de rechter meestal geen melding maakt van het feit dat hij ‘artikel 94 Grondwet’ toepast of een ‘samenloop van rechtsfiguren’ accepteert.

Gevaren van voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker

Ook (iii) de (subjectieve) voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker (en/of haar begeleiders!) kunnen leiden tot het missen van relevante bronnen. Bewust (ernstig) of onbewust (minder ernstig maar zeker problematisch) wordt er bijvoorbeeld naar bepaald bronmateriaal dat niet binnen het straatje van de onderzoeker past of lijkt te passen simpelweg niet gezocht ('collectiebias') of worden er zodanige eerste selectiecriteria aangelegd dat bepaalde wel relevante in het bronmateriaal aanwezige interpretaties, argumenten of inzichten buiten de geselecteerde zoekresultaten blijven ('selectiebias'). In dit verband stelde Van Gestel (2013:65) eerder al: "[w]ie op zoek gaat naar redenen voor uitbreiding van de huidige grondrechtencatalogus, voor meer rechten voor slachtoffers in het strafproces, voor meer (Europese) wetgeving om milieuverontreiniging effectief tegen te gaan, enzovoort zal daarvoor ongetwijfeld steeds argumenten en bewijs kunnen vinden", maar, zo voegt hij daaraan toe, "[z]olang niet wordt gezocht naar tegenargumenten en tegenbewijs levert dat al snel een vertekend beeld op". Dat zal dan vaak leiden tot (te) eenzijdig brongebruik waardoor er niet wordt voldaan aan het vereiste dat het bronmateriaal een 'representatief beeld' van alle bestaande interpretaties, argumenten of inzichten op moet leveren.¹³¹ De risico's van 'collectiebias' en 'selectiebias' bestaan overigens vooral, maar zeker niet alleen, wanneer de onderzoeker een onderzoek start waarbij zij reeds vooraf de onderzoeksvraag in haar hoofd al heeft beantwoord ('confirmatiebias').¹³²

Uit de data bleek dat de achtergrond van dit gevaar drie componenten kent. Ten eerste wezen de respondenten erop dat de nauwe verbondenheid tussen rechtswetenschap en rechtspraak, meer in het bijzonder de dubbele functie (wetenschapper én advocaat of rechter bijvoorbeeld) die sommigen bekleden, het gevaar kan vergroten dat de onderzoeker tot subjectieve keuzes komt. Als voorbeeld noem ik de situatie waarin een hoogleraar die tevens strafrechtadvocaat is een onderzoek start naar het recht van de van een strafbaar feit verdachte persoon op het

¹³¹ Overigens werd ook de praktijk waarbij achteraf, na de totstandkoming van een tekst nog bronnen worden gezocht ter ondersteuning van interpretaties, argumenten of inzichten die in die tekst zijn opgenomen in dit verband, hoewel soms onontkoombaar, als problematisch gezien ('cherry-picking'). Zie daarover ook Van Boom (2015a:13).

¹³² Daar voegden de respondenten in verband met promotieonderzoek nog aan toe dat de onderzoeker niet alleen is blootgesteld aan het gevaar dat onvoldoende los wordt gekomen van de eigen vermoedens, maar ook dat zij niet emancipeert van de vermoedens die haar begeleiders erop nahouden.

vooraf of tijdens het verhoor raadplegen van een advocaat. Het gevaar bestaat dan natuurlijk dat bronnen die bepleiten dat dit misschien niet zo'n goed idee is, buiten het onderzoek worden gehouden; dat daar simpelweg niet naar wordt gezocht of dat die bronnen uit de eerste selectie van de zoekresultaten worden geweerd. Ten tweede zijn veel juridische onderwerpen in meer of mindere mate verstrengeld met ethische, morele, maatschappelijke of (rechts)politieke overwegingen. Vaak zal de rechtswetenschapper ook eigen ethische, morele, maatschappelijke of (rechts)politieke opvattingen hebben. Ook dat kan soms snel leiden tot een verstoring van de 'balans' in het gepresenteerde bronmateriaal. De confrontatie met materiaal dat uitgaat van tegengestelde opvattingen wordt dan niet of onvoldoende opgezocht. Ten slotte speelt ook op de achtergrond mee dat juristen in hun opleiding doordrenkt worden van het belang van retorica, het leren verdedigen van een bepaalde kant van een verhaal zonder andersdenkenden aan het woord te laten.¹³³

Overige meer algemene gevaren bij het nastreven van compleetheid

Er zijn echter ook nog andere, meer algemene (*iv*) en over het algemeen minder urgente gevaren genoemd die de 'compleetheid' van het bronmateriaal kunnen bedreigen. Ik som ze hier nog kort op. Het gaat dan op de eerste plaats om (*a*) het gevaar dat bronnen gemist worden als gevolg van de snelle ontwikkeling(en) van het recht. Het is een grote angst voor velen (rechtswetenschappers én praktijkjuristen) die zich met juridisch-dogmatisch onderzoek bezighouden. Het gevaar wordt natuurlijk groter wanneer een onderzoeksthema onder de loep wordt genomen waar de ontwikkelingen snel gaan. Fisher et al. (2009:228-231) hebben bijvoorbeeld eerder het terrein van het (Europese) milieurecht aangemerkt als een gebied waar de snelheid en omvang van de rechtsontwikkelingen zodanig is dat dit serieuze uitdagingen voor de onderzoeker met zich meebrengt.¹³⁴ De snelle ontwikkelingen brengen soms mee dat bijna dagelijks nieuw relevant materiaal, ook nog eens in zeer uiteenlopende vormen, verschijnt wat het 'compleet' zijn natuurlijk bemoeilijkt. Juist die snelle

¹³³ Verschillende Nederlandse en buitenlandse auteurs hebben dit gevaar eerder aangestipt en meer of minder uitvoerig besproken. Zie bijvoorbeeld vrij uitgebreid Miller (1968:291-294), Schlag (2008:929), Van Hoecke (2010:35-36) en Vranken (2014a:137-139).

¹³⁴ Door een van de respondenten werd ook het Awb recht als voorbeeld genoemd: "De wetontwikkeling gaat daar momenteel zo snel dat ik bij het raadplegen van wetgevingsdocumenten goed op moet passen. Het komt zeker voor dat ik twijfel of het wetgevingsdocument dat ik raadpleeg de meest actuele versie beslaat".

ontwikkeling zorgt er bovendien voor dat oudere maar nog wel relevante bronnen sneller in de vergetelheid raken. Het ten onrechte missen van oudere bronnen is dan ook als een tweede (*b*) meer algemeen gevaar aangemerkt. Zij worden soms volledig over het hoofd gezien of te snel als irrelevant ter zijde geschoven (ook expliciet opgemerkt door Wendt, 2008:83).¹³⁵ In het meest ernstige geval, de respondenten stelden dit toch nog regelmatig te moeten constateren, leidt dat tot volledig onorigineel werk waarin alleen interpretaties, argumenten of inzichten uit het ouder, niet geraadpleegde bronmateriaal worden herhaald. Ten slotte (*c*) werd duidelijk dat het (enkel) gebruikmaken van de ‘sneeuwbalmethode’¹³⁶ wanneer naar informatie wordt gezocht ook gevaren met zich mee kan brengen. Er wordt daarbij immers blind vertrouwd op de keuze die door anderen is gemaakt. Dat is in de wetenschap altijd gevaarlijk. De respondenten wezen er dan ook op dat het in de onderzoekspraktijk nogal eens voorkomt dat auteurs slechts naar een beperkte, gesloten kring van andere (gelijkdenkende?) auteurs verwijzen. De onderzoeker die zich hoofdzakelijk toelegt op ‘sneeuwballen’ bij het zoeken naar relevante informatie, loopt dan het gevaar dat zij blijft hangen in de bronnen die gepubliceerd zijn door een ‘clubje’ van naar elkaar verwijzende auteurs (vergelijk Korobkin, 1999:866). Daar komt nog bij dat met enkel ‘sneeuwballen’ de meest actuele bronnen niet ontdekt kunnen worden. De bron die zelfs in de meest actuele publicatie als referentie wordt aangetroffen, is immers per definitie op zijn minst enigszins verouderd.

3.4.2 Gevaren die zich voordoen bij het plaatsen van het bronmateriaal

Ik besprak in het vorige hoofdstuk dat de onderzoeker niet alleen ‘compleetheid’ moet nastreven, maar ook moet zorgen dat al het bronmateriaal daadwerkelijk een ‘eerlijke plaats’ binnen het onderzoek krijgt. Ook daar doet zich een aantal gevaren voor. De respondenten hebben in dit specifieke verband als meest urgente gevaar aangemerkt (*i*) dat de onderzoeker juist hier, bij de selectie en waardering van het bronmateriaal, zich teveel laat leiden door haar voorkeuren, assumpties of veronderstellingen in plaats van door de ‘kwaliteit’ en ‘autoriteit’ van de te plaatsen bron. Behalve dat zij het bereiken van ‘compleetheid’ in het achterhaalde bronmateriaal kunnen verstoren,

¹³⁵ In de data werden in dit kader bijvoorbeeld uitspraken aangetroffen als “in een recent proefschrift over echtscheiding zag ik tot mijn verbazing dat een van de standaardwerken die op dat terrein al in 1980 gepubliceerd was ten onrechte niet meer betrokken was” en “bronnen die voor het jaar 2000 gepubliceerd zijn worden gewoon niet meer bekeken”.

¹³⁶ Hierna nog uitgebreid besproken in paragraaf 4.4.1.

kunnen voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker dus óók, zelfs vóóral, het proces van het vervolgens toekennen van een ‘eerlijke plaats’ aan dat bronmateriaal ontwrichten. In dit verband is door de respondenten gesproken van het gevaar van ‘selectiebias’ en ‘waarderingsbias’. Als voorbeeld noem ik de situatie dat bron X (van goede kwaliteit én met autoriteit) die een interpretatie van artikel Y bevat (die relevant is voor de door de onderzoeker geformuleerde onderzoeksvraag) keurig gevonden en gelezen maar vervolgens niet betrokken wordt of de situatie waarin aan bron X wel aandacht maar te weinig wordt geschonken, bijvoorbeeld vanwege het feit dat die interpretatie van artikel Y strijdig is met de interpretatie die de onderzoeker zelf voorstaat. Ook dat moet zo veel mogelijk voorkomen worden. Opnieuw geldt dat de risico’s van ‘selectiebias’ en ‘waarderingsbias’ grotere proporties aannemen wanneer de rechtswetenschapper onderzoek uitvoert waarbij zijzelf (of haar begeleider) vooraf al een beeld heeft van waar het onderzoek op uit zou moeten komen (‘confirmatiebias’). In die gevallen zal de onderzoeker dus extra oplettend moeten zijn.¹³⁷

Ook vanuit een andere hoek (ii) wordt de vereiste ‘balans’ in relatie tot het toekennen van een ‘eerlijke plaats’ aan het relevante bronmateriaal bedreigd. In de literatuur stelde Tjong Tjin Tai (2013:204-205) eerder: “[t]ot pakweg 1990 was het voor een jurist heel wel mogelijk om alle rechtspraak en literatuur te volgen” en leek daarnaast “de samenhangende beroepsgroep ook een impliciete gemeenschappelijk *habitus* te hebben, of *esprit de corps*, onderzoekscultuur of welke vergelijkbare term dan ook” waardoor “we wisten welke auteurs gezaghebbend waren, welke beter vermeden konden worden”. Die situatie lijkt echter, zoals overigens ook Tjong Tjin Tai vermoedt, niet langer te bestaan. Op verschillende vlakken is het bronlandschap zodanig gecompliceerd geraakt dat het een stuk lastiger is geworden om enerzijds de ‘kwaliteit’ en ‘autoriteit’ van individueel bronmateriaal, anderzijds de relatieve waarde van verschillende bronnen in te schatten. Nog steeds is wel duidelijk dat over het algemeen een uitspraak van de Hoge Raad meer autoriteit heeft dan een uitspraak

¹³⁷ Bij de respondenten bleek overigens niet de illusie te bestaan dat voorkeuren, assumpties en veronderstellingen volledig uitgebannen kunnen worden in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek. In die zin onderkennen zij dat wat in de wetenschapsfilosofie (Haraway, 1991; Nagel, 1986; Wittgenstein, 1969:par 94) al geruime tijd is vast komen te staan: dat (subjectieve) voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker altijd doorsijpelen in (academisch) onderzoek.

van een lagere rechter, dat aan de Memorie van Toelichting meer belang kan worden gehecht dan aan de notulen van een korte Tweede Kamerbespreking, dat een publicatie van een ervaren onderzoeker op haar eigen expertiseterrein meestal meer waarde heeft dan een eerste publicatie van een jonge onderzoeker en dat een goed onderbouwd betoog belangrijker is dan een slecht beargumenteerd stuk (vergelijk Van Hoecke, 2011a:11-12). Over het algemeen en meestal dus, maar wanneer dan niet? En hoe zit het met de ongepubliceerd werk, blawgs, rapporten, enzovoort? En hoe met allerlei (nieuwe) bronnen die nauw aanliggen tegen de traditionele primaire bronnen zoals zelfreguleringscodes, modelregels (bijvoorbeeld de Principles of European Contract Law en het Common Frame of Reference), richtlijnen (anders dan Europese richtlijnen), kaderbesluiten, groen- of witboeken en niet bindende uitspraken van organen die bijvoorbeeld toezien op de naleving van verschillende internationale verdragen? Om tot een meer concreet overzicht van gevaren te komen, bleek het noodzakelijk een opsplitsing in brontypen te maken.

Ik ga allereerst in op de gevaren die spelen bij het toekennen van waarde aan literatuur (in brede zin opgevat, dus inclusief bijdragen die niet in boekvorm of tijdschriften zijn verschenen). Het gaat dan op de eerste plaats om (a) het gevaar dat bij het bepalen van diens autoriteit ten onrechte teveel waarde wordt gehecht aan het feit dat iets gepubliceerd is door een over het algemeen gerespecteerde hoogleraar of verschenen is in een prestigieus (peer reviewed) tijdschrift. ‘Elite bias’ is het in andere disciplines genoemd (bijvoorbeeld in het werk van Miles, Huberman, & Saldaña, 2014:32). Alhoewel de ervaring van een auteur en/of het feit dat een publicatie door een redactie of middels een peer review proces is gecontroleerd, natuurlijk wel indicaties voor de kwaliteit van een bron opleveren, zijn zij ook niet meer dan dat.¹³⁸ Wordt daar toch zonder meer teveel waarde aan gehecht, dan kan de ‘balans’ in het bronmateriaal (ernstig) worden verstoord. Ook het tegenovergestelde levert overigens een gevaar (b) op: dat er te snel aan een tekst die niet aan een dergelijke controle is onderworpen veel waarde wordt gehecht zonder dat men zich afvraagt waar de bron precies vandaan komt en in welke context zij tot stand is gekomen. Stukken die niet door controles heen (zouden) komen omdat zij niet goed genoeg worden bevonden,

¹³⁸ Bovendien concludeert Van Gestel (2015:264-270) dat “het begrip peer review door juridische tijdschriften verschillend wordt ingevuld”, waardoor het op zijn minst onduidelijk is wat het stempel ‘peer reviewed’ nu precies kan betekenen voor het vellen van een kwaliteitsoordeel.

duidelijke fouten bevatten of heel eenzijdig zijn, verschijnen nu wel gewoon op het internet, worden vaker gevonden en ook steeds gemakkelijker gebruikt. Met alle risico's van dien.¹³⁹

Alhoewel het waarden en vervolgens toekennen van een 'eerlijke' plaats aan literatuur in de praktijk de meeste hoofdbrekens oplevert, maakten de respondenten duidelijk dat ook het toekennen van een 'eerlijke plek' aan het primaire bronmateriaal en vooral brontypen (van zelfreguleringscodes tot groenboeken) die daar tegen aan hikken, ook erg lastig kan zijn (zie ook Clinch & Mullan, 2010:3; Posner, 2008:850; Van Hoecke, 2009:657). Op de eerste plaats (*c*) bestaat in dit verband het gevaar dat een verkeerde inschatting wordt gemaakt van de onderlinge waarde van de op een bepaald terrein soms nog uiteenlopende rechtspraak of van in verschillende wetgevingsdocumenten aangetroffen standpunten. Urgenter is echter het gevaar (*d*) dat de onderzoeker verkeerd inschat wat de verhouding is tussen de traditionele primaire bronnen en andere juridisch relevante bronnen die daarmee nauw verbonden zijn. Die relaties zijn immers niet altijd even duidelijk. Wat zegt bijvoorbeeld een groen- of witboek nu eigenlijk over de wijze waarop Europese regelgeving moet worden uitgelegd? In feite is een groenboek slechts een document dat als eerste stap geldt in een procedure waarmee Europese regelgeving tot stand wordt gebracht. Niet meer dan dat. Wordt vervolgens veel waarde aan de informatie uit dat groenboek toegekend in plaats van aan bijvoorbeeld een latere uitspraak van het Europese Hof van Justitie waarin de uitleg van diezelfde regelgeving centraal staat, dan kan niet gesproken worden van het toekennen van een 'eerlijke plaats' aan het bronmateriaal. Over de precieze status van dergelijke brontypen en hun verhouding met de traditionele primaire bronnen worden proefschriften vol geschreven. Dat geeft al aan dat het om uiterst complexe materie gaat. Waarderingsfouten zijn dan snel gemaakt.

Het gevaar dat bronnen geen 'eerlijke plaats' krijgen in het onderzoek wordt groter naarmate de onderzoeker buiten haar eigen comfortzone treedt. Waar ik eerder al constateerde dat het voor de onderzoeker al moeilijker is geworden het eigen veld te overzien, geldt dat natuurlijk nog sterker voor juridische velden waarin de onderzoeker niet dagelijks werkzaam is. Dat kan dus bijvoorbeeld het geval zijn wanneer een voornamelijk nationaalrechtelijk georiënteerde onderzoeker op

¹³⁹ Over risico's bij het gebruik van Google Scholar en SSRN zie Van Dijck (2016:3-6). In dit verband merkten een aantal respondenten over de (master)scriptie als bron op dat direct gebruik hiervan in beginsel niet voor de hand ligt. Dat neemt niet weg dat zij natuurlijk wel als inspiratiebron kan dienen.

(onverwacht) relevant recht uit Europese of internationale bron stuit of wanneer een Nederlandse rechtswetenschapper bronmateriaal uit andere landen wenst te betrekken. Soms is het gewoonweg ontzettend lastig in te schatten welke bronnen uit andere jurisdicties als gezaghebbend zijn aan te merken en welke bronnen met een gezonde mate van scepsis tegemoet moeten worden getreden (vergelijk ook Van Gestel et al., 2012:1, 15). Een vergelijkbare redenering gaat overigens op wanneer bijvoorbeeld een civilist bij de uitwerking van een privaatrechtelijk onderwerp verzeild raakt in een mogelijk relevante strafrechtelijke discussie of, nog duidelijker, wanneer zij onderzoek doet naar een thema dat zich van nature uitstrekt over meerdere rechtsgebieden, zoals bijvoorbeeld het milieurecht (vergelijk ook Fisher et al., 2009:230).

Tot slot merk ik nog op dat het toekennen van een ‘eerlijke plaats’ aan het bronmateriaal bovendien nog verder wordt bemoeilijkt door de veranderlijkheid van het recht. Von Kirchmann (1848) stelde al halverwege de 19e eeuw dat “one stroke of the pen by a legislature or a court turns whole law libraries into piles of waste paper”. Verhoudingen kunnen continu verschuiven (vergelijk Vranken, 2005). Bovendien kan een vernieuwing inhouden dat een juridisch leerstuk zodanig verandert dat bepaalde oude bronnen hun relevantie op onderdelen of zelfs geheel verliezen. Het is dan aan de onderzoeker om goed te bepalen in hoeverre die oudere bronnen dan nog wel of niet gebruikt kunnen, mogen of moeten worden. Maakt de onderzoeker daarin fouten, dan tast dat vanzelfsprekend de kwaliteit van het brongebruik aan.

3.4.3 Resumé

Ik stel vast dat er veel data zijn vergaard over de gevaren die de ‘balans’ van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek bedreigen. Daaruit bleek dat de vereiste ‘mate van compleetheid’ allereerst (*i*) wordt bedreigd door gevaren die samenhangen met de Europeanisering, internationalisering en globalisering van recht en rechtswetenschap. Het gaat dan met name om het gevaar dat toepasselijk recht uit Europese of internationale bron volledig of gedeeltelijk gemist wordt, de onbekendheid met het internationaal en Europees recht leidt tot het niet vinden van het meest relevante materiaal, en een niet representatief beeld van buitenlandse bronnen wordt bereikt vanwege onbekendheid van de onderzoeker met andere rechtsstelsels en verschillende problemen die ook in de rechtsvergelijkende literatuur zijn aangestipt. Daarnaast (*ii*) betreft het gevaren die samenhangen met digitalisering.

De ‘completeheid’ van het brongebruik wordt bedreigd doordat niet al het bronmateriaal digitaal toegankelijk is terwijl dit soms wel verondersteld lijkt te worden, het bronmateriaal gesegmenteerd en slecht geïndexeerd is vervat in veel verschillende databases, die databases bovendien allemaal anders werken en de onderzoeker van die verschillende werkingen vaak onvoldoende besef heeft en het ook nogal eens schort aan het hanteren van goede zoektechniek. Ook (iii) kunnen voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker de bereikte ‘completeheid’ bedreigen. Ten slotte (iv) werden als meer algemene, minder urgente, gevaren ook de snelle ontwikkeling van het recht in sommige rechtsgebieden, het ten onrechte missen van oud bronmateriaal en het te zeer vertrouwen op keuzes die door anderen zijn gemaakt bij de hantering van de sneeuwbalmethode, genoemd.

Tabel 3.3 Gevaren bij het bereiken van balans	
Compleetheid of representativiteit	Eerlijkheid
Europeanisering en internationalisering: toepasselijk recht uit Europese of internationale bron wordt over het hoofd gezien; onbekendheid met het internationaal en Europees recht leidt tot het niet vinden van het relevante materiaal; rechtsvergelijkingsuitdagingen indien bronnen uit andere rechtssystemen worden betrokken	Voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker kunnen leiden tot waarderings- en/of selectiebias
Digitalisering: er wordt verondersteld dat alleen digitaal materiaal gebruikt hoeft te worden; er wordt in een te beperkt aantal databases gezocht naar relevante informatie; er bestaat onvoldoende besef van de technische werking van databases; er wordt onvoldoende over de zoektechniek nagedacht	Er wordt onterecht teveel waarde gehecht aan de reputatie van auteurs of uitgevers
Voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker kunnen leiden tot collectie- en/of selectiebias	Er wordt te snel teveel waarde gehecht aan digitaal, ongecontroleerd, materiaal
Bronnen worden gemist als gevolg van snelle ontwikkelingen in het recht	Het maken van ondoordachte keuzes wanneer rechtspraak uiteenloopt;
Oudere bronnen worden gemist, omdat ze te snel als niet relevant terzijde worden geschoven	Het onvoldoende besef hebben van de verhouding tussen primaire bronnen en daarmee samenhangende of concurrerende bronnen
Er wordt te zeer vertrouwd op de keuzes die door anderen zijn gemaakt bij de toepassing van de sneeuwbaltechniek	Gevaren zijn groter wanneer de onderzoeker buiten haar ‘comfortzone’ treedt

Het vereiste dat het bronmateriaal ook een ‘eerlijke plaats’ moet krijgen in het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek wordt bedreigd doordat (i) de onderzoeker haast onvermijdelijk soms tot subjectieve in plaats van meer objectieve keuzes met betrekking tot het proces van bronverzameling en -verwerking komt, dat met andere woorden ‘collectiebias’ of ‘selectiebias’ plaatsvindt. Ook wordt de ‘balans’ in het bronmateriaal nog bedreigd door (ii) technische complicaties bij het toekennen van de juiste waarde aan (uiteenlopend) bronmateriaal. Het gaat dan om het onterecht teveel waarde hechten aan de reputatie van auteurs of uitgevers, het teveel waarde hechten aan digitaal, ongecontroleerd, materiaal zonder een goed besef van waar dat materiaal vandaan komt, het maken van ondoordachte keuzes wanneer rechtspraak uiteenloopt en het onvoldoende besef hebben van de verhouding tussen primaire bronnen en daarmee samenhangende of concurrerende bronnen. Al die gevaren worden vergroot wanneer de onderzoeker (ook) onderzoek doet naar velden die buiten haar eigenlijke expertise vallen of naar velden waar de rechtsontwikkelingen uitermate snel gaan.

3.5 Aantasting van de geloofwaardigheid van beweringen

Het komen tot ‘geloofwaardige’ beschrijvingen, interpretaties, generaliseringsen en syntheses wordt ook als een uitdagende activiteit gezien, waarbij een (wetenschappelijk) ongeluk in een klein hoekje zit. Uit de data vloeiden verschillende factoren voort die tot zo’n ongeluk kunnen leiden. Ik heb die factoren in deze paragraaf vertaald naar een aantal concrete gevaren waaraan de onderzoeker is blootgesteld wanneer zij op basis van het gevonden bronmateriaal beweringen poneert.

3.5.1 Wat kan leiden tot ongeloofwaardige beschrijvingen en interpretaties?

In de literatuur is al vaker aangegeven dat er nogal eens meer in een bron wordt gelezen (of het nu gaat om literatuur, rechtspraak, wetgevingsdocumenten of andere brontypen) dan dat wat de auteur van die bron heeft willen zeggen (bijvoorbeeld Bloembergen, 2002; Smith, 2009:222). Ook de respondenten stelden dit, unaniem, vast. In de data zijn drie globale grondslagen (gevaren) voor het ontstaan van ‘ongeloofwaardige’ interpretaties teruggevonden. Meest urgent is het gevaar (i) dat niet tot een ‘geloofwaardige’ interpretatie wordt gekomen omdat de interpretatie

wordt geleid door (subjectieve) voorkeuren, assumpties of veronderstellingen van de onderzoeker in plaats van dat zij op objectieve gronden tot stand komt.¹⁴⁰ Dat geldt overigens ook, zij het in veel mindere mate, voor het komen tot ‘juiste’ beschrijvingen. Wat in dit verband in ieder geval uit den boze is, is dat bepaalde passages uit een bron zodanig uit hun verband worden gerukt dat de interpretatie waartoe op basis daarvan wordt gekomen, alleen al om die reden niet ‘geloofwaardig’ is. Maar ook het verdraaien, vervormen of masseren van een bron zodat die net wat meer aansluit bij het betoog of de ideeën van de onderzoeker, is natuurlijk niet geoorloofd.¹⁴¹ Verder merkten de respondenten ook op dat het interpretatieve karakter van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek – wat in feite betekent dat er vaak niet één juiste interpretatie van een bron bestaat, maar dat er meerdere ‘geloofwaardige’ interpretaties naast elkaar kunnen bestaan – uitdrukkelijk géén vrijbrief oplevert om maar met elke denkbare interpretatie op de proppen te komen, hoe verleidelijk dat soms ook kan zijn (zie in dit verband ook Van Boom, 2013:14).

Het zijn echter niet alleen de voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker die kunnen leiden tot interpretatiefouten. De respondenten wezen (ii) op het feit dat voor het interpreteren van met name de primaire bronnen soms behoorlijk wat achtergrondkennis nodig is van zowel de karakteristieken van het brontype als ook de werkwijze van het instituut dat de bron vervaardigt. Bezit de onderzoeker die achtergrondkennis in onvoldoende mate (omdat zij bijvoorbeeld buiten haar eigen expertiseveld treedt) of besteedt zij daaraan om wat voor reden dan

¹⁴⁰ Voor een uitgebreide beschouwing in de literatuur over de wijze waarop assumpties het interpreteren van rechtspraak kan beïnvloeden, zie Davies (1987).

¹⁴¹ Eén van de respondenten gaf een mooi voorbeeld van een bron waar door meerdere rechtswetenschappers regelmatig meer in is gelezen dan had gemogen. Het betreft onderzoek naar de vraag of de persoon die van een strafbaar feit wordt verdacht recht heeft op een advocaat *tijdens* een (politie)verhoor. In een uitspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (*Salduz*) heeft het Hof daarover iets gezegd. In de literatuur is men vervolgens aan de haal gegaan met die uitspraak. Verschillende auteurs hebben in dat kader betoogd dat het Hof met die uitspraak heeft bedoeld dat een verdachte recht heeft op bijstand van een advocaat *tijdens* het verhoor. De respondent in kwestie stelde echter dat, “zelfs al wordt de uitspraak honderd keer gelezen, het staat er gewoon niet in”. Hij voegde daar nog aan toe dat het opvallend genoeg steeds die rechtswetenschappers zijn die in zijn ogen bekend stonden als voorvechters van de rechten van verdachten, die dit specifieke recht toch uit de uitspraak afleidden. Een ander voorbeeld trof ik aan in het werk van Vranken (2009:87): “is in het Natronloog-arrest echt, anders dan de heersende opvatting verdedigt, een risicoaansprakelijkheid aangenomen of is dit wensdenken van de auteur dat hem goed van pas komt in zijn pleidooi voor ene verdergaande aansprakelijkheid voor milieuverontreiniging?”

ook in een concreet onderzoeksproject onvoldoende aandacht, dan kan dat natuurlijk ook tot onjuiste en/of ongeloofwaardige interpretaties leiden.¹⁴² Met de respondenten is kort gesproken over enkele relevante specifieke kenmerken van regelgeving en rechtspraak waar soms te lichtvaardig mee wordt omgesprongen. Ik ga daarop hieronder in. Wel merk ik op dat de lezer er goed aan doet te beseffen dat daarmee niet meer dan een tipje van de sluier wordt opgelicht.

De respondenten wezen erop dat het komen tot een ‘geloofwaardige’ interpretatie van wet- en regelgeving wordt bemoeilijkt doordat zij vaak het product zijn van een (soms heftige) politieke strijd.¹⁴³ Duidelijk is dat mede daarom in zijn algemeenheid niet uit kan worden gegaan van dé bedoeling van dé regelgever.¹⁴⁴ Los daarvan heeft de rechtswetenschapper bij het interpreteren van *nationale* wet- en regelgeving wel het voordeel dat het daartoe benodigde materiaal (met name de wetsgeschiedenis maar ook jurisprudentie en literatuur) over het algemeen eenvoudig te raadplegen is.¹⁴⁵ Dat betekent echter geenszins dat het interpreteren van *nationale* wet- en regelgeving gemakkelijk is. Het toekennen van waarde aan de verschillende (achtergrond)documenten waarmee de interpretatie kan worden bereikt, kan uiterst complex zijn. Alléén ten aanzien van het gebruik van wetsgeschiedenis doet zich bijvoorbeeld al de vraag voor in hoeverre de uitleg die wordt gevonden in de Memorie van Toelichting, meer doorslaggevend is dan de uitleg die in een rapport van de Raad van State of in de Notulen van de Behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer wordt aangetroffen. Onvoldoende besef van de exacte verhoudingen tussen die verschillende documenten of bijvoorbeeld het te snel alléén vertrouwen op informatie uit de Memorie van Toelichting kan tot interpretatiefouten leiden.

¹⁴² In dit verband is in de literatuur overigens ook al vaker empirisch aangetoond dat grote problemen kunnen ontstaan wanneer (diepgaande) kennis van concepten die in een rechterlijke uitspraak of wetgevingsdocument worden gebruikt of daarvoor relevant zijn, ontbreekt (Nivelstein, Van Gog, Van Dijck, & Boshuizen, 2011:408, met verwijzingen).

¹⁴³ Vooral de internationale en Europese wet- en regelgeving kenmerkt zich veelal doordat zij, meer nog dan nationale wetgeving, het resultaat is van een lang, vaak moeizaam onderhandelingsproces, waarbij een groot aantal verschillende actoren betrokken is geweest.

¹⁴⁴ Vooral doelend op wetgeving stelde Posner (2009:273) in dit verband illustratief, dat “[t]he specter of hopeless indeterminacy, of rampant subjectivity hovers over the key texts” waarop de rechtswetenschap zich richt. Overeem (1988:5) stelt dan ook dat hooguit met een “wilsfictie” kan worden gewerkt (“bijvoorbeeld een minister bepleit in de Kamer een bepaalde interpretatie welke naderhand niet wordt tegengesproken”).

¹⁴⁵ Dat is bij internationale en Europese wet- en regelgeving toch anders. Het totstandkomingsproces is daar slechts heel beperkt, soms zelfs niet gedocumenteerd. Die constatering is in verband met het Statuut van Rome ook in de literatuur expliciet aangetroffen (Cryer, Friman, Robinson, & Wilmshurst, 2014:149-150).

Ook het interpreteren van rechtspraak is lastiger dan dat het soms lijkt. Opnieuw is het allereerst van belang dat de onderzoeker zich voldoende realiseert dat ook rechtspraak het product kan zijn van een strijd tussen verschillende individuele rechters.¹⁴⁶ Onenigheid tussen rechters leidt soms tot uitspraken die simpelweg niet helder zijn. Dat maakt dat ook hier geldt dat niet te snel en te gemakkelijk mag worden uitgegaan van dé bedoeling van dé rechter. Bovendien geldt dat zelfs de meest ervaren onderzoeker bij het interpreteren van rechtspraak interpretatiefouten kan maken wanneer onvoldoende wordt stilgestaan bij specifieke procedurele aspecten van de voorafgaand aan de uitspraak gevolgde rechtsgang of de bewoordingen en technieken die doorgaans door het rechterlijke college waarvan een uitspraak wordt geïnterpreteerd, worden gehanteerd. Specifiek voor het interpreteren van rechtspraak van de Hoge Raad geldt bijvoorbeeld dat de onderzoeker in ieder geval telkens goed moet beseffen dat de Hoge Raad niet zelf aan feitenvaststelling doet (maar uitgaat van de feiten die door rechtbank en gerechtshof zijn vastgesteld) en zich ervan moet vergewissen dat zij precies weet wat wordt bedoeld met door de Hoge Raad gebezigde termen als ‘vernietiging wegens motiveringsgebrek’, ‘terecht’, ‘niet onbegrijpelijk’ en ‘evident en klaarblijkelijk’.¹⁴⁷ Voor andere rechterlijke colleges gelden weer andere bijzonderheden.¹⁴⁸ Overigens merkten de respondenten ook op dat voor rechtspraak van alle hogere rechterlijke instanties geldt dat er bij de interpretatie daarvan soms onvoldoende aandacht wordt besteed aan de feitelijke grondslag van de uitspraak. Dat, met andere woorden, het onderzoek zich beperkt tot het scannen van de rechtsvraag en het daarop geformuleerde antwoord. Ook dat kan tot interpretaties

¹⁴⁶ Dát er soms strijd bestaat, is meest zichtbaar in de rechtspraak van het Europese Hof van de Rechten van de Mens en het Europese Hof van Justitie waarin ‘dissenting opinions’ zijn opgenomen. Maar ook wanneer in die rechtspraak geen ‘dissenting opinions’ zijn opgenomen of wanneer door een rechtsprekend college überhaupt geen ‘dissenting opinions’ worden weergegeven, betekent dat natuurlijk niet dat alle rechters het volledig met elkaar eens zijn geweest (zie in dit verband ook Smith, 1998:33).

¹⁴⁷ Daarover bijvoorbeeld ook Bloembergen (1988:79).

¹⁴⁸ Zo stelde een van de respondenten met betrekking tot de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens: “Wat veel Nederlandse juristen zich vaak niet zo realiseren is dat de uitspraken van het Hof een heel eigen argumentatiestructuur hebben wat meebrengt dat het interpreteren daarvan anders verloopt dan het interpreteren van nationale rechtspraak. Waar wij in de Nederlandse rechtstraditie gewend zijn dat elke zin die de rechter opschrijft telt, is dat voor het Hof heel anders. Als het Hof opeens een andere formulering kiest dan zie ik soms nationale juristen, vaak ten onrechte, op hun kop staan. De andere formulering ligt dan bijvoorbeeld ten grondslag in het feit dat een andere griffier iets net iets anders heeft opgeschreven”. Zie met betrekking tot het Europese Hof van Justitie ook Bobek (2014), Beck (2014) en Mattias (2014).

leiden die niet overeenstemmen met hetgeen het rechterlijk college heeft bedoeld.¹⁴⁹ Zo kan bijvoorbeeld een conclusie dat een rechterlijk college ‘omgaat’ of ‘terugkomt’ op eerdere rechtspraak onjuist zijn wanneer uit het oog verloren wordt dat een uitspraak uiteindelijk toch vooral ziet op het oplossen van een *concreet* geschil en niet (altijd) direct tot doel heeft een meer algemene regel te formuleren.¹⁵⁰

De ‘geloofwaardigheid’ van bereikte interpretaties van individuele bronnen wordt ook (iii) nog op een andere manier bedreigd. In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de onderzoeker soms aansluiting mag zoeken bij een interpretatie waartoe anderen zijn gekomen. Die aansluiting mag echter *nooit* blindelings plaatsvinden. Vertrouwt de onderzoeker immers wel blindelings op de interpretatie (of beschrijving) die anderen hebben gegeven, dan neemt zij daarmee het risico op de koop toe dat door die ander gemaakte fouten worden overgenomen. Alhoewel nagenoeg alle respondenten dit gevaar erkenden, stelden zij zich ook zelf soms toch schuldig te maken aan het onvoldoende controleren van interpretaties die zij van anderen overnemen. Dat doet zich overigens in het bijzonder voor wanneer de interpretatie die wordt overgenomen, past binnen het eigen betoog. Daarmee nauw verband houdt dat door respondenten ook is gewezen op het gevaar dat de onderzoeker vervalt in “kuddegedrag”. Dat houdt dan in dat wanneer er door een gezaghebbend figuur of instituut een bepaalde interpretatie aan een bron is gegeven, die vaak zonder meer gevolgd wordt terwijl zij niet noodzakelijkerwijs ‘juist’ of ‘geloofwaardig’ is.

3.5.2 Wat kan leiden tot ongeloofwaardige generalisering en syntheses?

Uit de data is gebleken dat al de factoren die de ‘geloofwaardigheid’ van de interpretatie van individuele bronnen bedreigen, ook gevaren opleveren voor de ‘geloofwaardigheid’ van generalisering en syntheses. Wil de rechtswetenschapper immers een generalistische uitspraak doen over bijvoorbeeld een groep rechterlijke uitspraken, dan zal zij eerst de individuele uitspraken moeten interpreteren. Daarnaast speelt bij het generaliseren en synthetiseren op de achtergrond dat steeds een mogelijkheid bestaat dat juist net in het niet geraadpleegde materiaal informatie kan worden aangetroffen die de generalisering of synthese *niet* ondersteunt (expliciet ook

¹⁴⁹ Dat dit specifieke gevaar zich in de onderzoekspraktijk met enige regelmaat verwezenlijkt, werd vooral door die respondenten geregistreerd, die, bijvoorbeeld als advocaat-generaal bij de Hoge Raad, nauw betrokken zijn geweest bij de totstandkoming van hogere rechtspraak.

¹⁵⁰ Dat geldt in het bijzonder, aldus de respondenten met een internationaalrechtelijke expertise, voor uitspraken van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.

opgemerkt door Feldman, 2009:99-100; Levine, 2005:2; McChesney, 1993:495). Dat kan natuurlijk de geloofwaardigheid van de generalisering of synthese ernstig aantasten. In de data ontwaarde ik twee omstandigheden die de kans op foutieve generaliseringen vergroten.

De respondenten merkten op de eerste plaats (i) op dat juristen, óók rechtswetenschappers, nogal snel geneigd zijn óm te generaliseren. Soms, misschien zelfs vaak, ten onrechte. Dat na het lezen van een handboek of van twee auteurs die een vergelijkbare interpretatie van een doctrine voorstaan, al snel wordt gesproken van een ‘heersende leer’ of ‘meerderheidsstandpunt’. Of dat na het lezen van slechts een paar arresten van de Hoge Raad wordt geschreven dat de Hoge Raad iets ‘altijd’ op een bepaalde manier doet.¹⁵¹ In feite gaat het dan vaak meer om een gevoel van de onderzoeker dan dat daadwerkelijk is vast komen te staan dat het inderdaad gaat om een ‘heersende leer’, ‘meerderheidsstandpunt’ of iets wat de Hoge Raad ‘altijd’ doet (vergelijk Van Boom, 2015a:14). De respondenten waarschuwden dan ook dat met dergelijke *claims* voorzichtig moet worden omgesprongen.¹⁵² Er is immers geen empirisch onderzoek naar verricht, waardoor het onzeker is of zo’n claim eigenlijk wel juist is.

Op de tweede plaats (ii) wezen de respondenten erop dat in de aard van het generaliseren reeds het gevaar verscholen ligt dat bronnen die niet dezelfde richting in wijzen, toch dezelfde richting in worden geduwd.¹⁵³ Neem bijvoorbeeld de situatie waarin de onderzoeker ten behoeve van een onderzoek waarin gezocht wordt naar een lijn in de rechtspraak van de Hoge Raad stuit op vijf uitspraken die duidelijk met elkaar vergelijkbaar zijn en op een zesde uitspraak daar net iets van afwijkt. Het is dan heel verleidelijk om die zesde uitspraak als ‘outlier’ buiten het onderzoek te houden of om te snel aan te nemen dat de Hoge Raad ondanks de gevonden afwijking ‘wel hetzelfde bedoeld zal hebben’ als wat hij in de andere vijf uitspraken schreef. Dat kan evenwel zo zijn, maar het hoeft niet. In dit kader wezen de respondenten ook op de neiging die zij soms in het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek aantreffen, om auteurs in ‘scholen’ in te delen. Het gaat dan vaak om gekunstelde

¹⁵¹ In de Verenigde Staten merkte Greenstein (1985) geruime tijd geleden op dat “American law schools have traditionally failed to teach law students the techniques of case synthesis”.

¹⁵² Zie in dit verband ook Van Hoecke (2011a:10), Van Boom (2015b:130) en Van Dijk et al. (2010:60-61).

¹⁵³ Een aantal respondenten sprak in dit verband van “geforceerde generaliseringen”.

constructies waarbij uiteindelijk auteurs vaak ook onterecht in één school worden geperst. Ook hiermee zal de onderzoeker derhalve zeer voorzichtig om moeten springen.¹⁵⁴

3.5.3 *Resumé*

De respondenten hebben samen een groot aantal gevaren onderscheiden die de ‘geloofwaardigheid’ van door de onderzoeker bereikte beschrijvingen, interpretaties, generaliseringsen en syntheses bedreigen. Voor zowel interpretaties als generaliseringsen geldt dat fouten kunnen ontstaan doordat (i) (subjectieve) voorkeuren, assumpties of veronderstellingen van de onderzoeker het interpretatie- en generaliseringsproces (te veel) beïnvloeden, (ii) de onderzoeker onvoldoende beseft of aandacht besteedt aan de karakteristieken en eigenaardigheden van, vooral het primaire, bronmateriaal wanneer geïnterpreteerd of gegeneraliseerd wordt en (iii) blindelings vertrouwt op de interpretatie of generalisering die door anderen is bereikt.

Tabel 3.4 Gevaren bij het bereiken van geloofwaardigheid	
Geloofwaardige beschrijvingen/ interpretaties	Geloofwaardige generaliseringsen/syntheses
Voorkeuren, assumpties of veronderstellingen van de onderzoeker beïnvloeden de interpretatie te veel	Niet geraadpleegde bronnen bevatten informatie die niet strookt met de generalisering
Onvoldoende besef van de karakteristieken en eigenaardigheden van (primaire) bronmateriaal	Er wordt een kwantitatieve uitspraak gedaan zonder te onderzoeken of zij daadwerkelijk klopt
Er wordt blindelings vertrouwd op de interpretatie van een ander	Bronnen die verschillende richtingen op wijzen worden onterecht in dezelfde richting geduwd

Specifiek ten aanzien van het bereiken van ‘geloofwaardige’ generaliseringsen voegden de respondenten daar nog aan toe dat het gevaar bestaat dat (iv) niet geraadpleegde bronnen informatie bevatten die de door de onderzoeker gehanteerde generalisering onderuithalen. Dat gevaar wordt vergroot doordat er (v) te snel verkapt

¹⁵⁴ Korobkin (2002:1059) is hier, zij het in het kader van empirisch-juridisch en dus niet juridisch-dogmatisch onderzoek, nader op ingegaan. Bij het generaliseren kunnen zich volgens hem twee problemen voordoen: “indeterminacy” en “contraction”. “Indeterminacy” gaat dan over “the fact that a given piece or set of empirical data will often fail to point clearly to a particular conclusion”. “Contradiction” verwijst naar “the fact that when an author collects a range of data, one part of the data set might point to one conclusion while another part undermines the first or points in a different direction”. Dan mag er natuurlijk niet zomaar gegeneraliseerd worden. Dat geldt zowel voor het empirisch-juridisch, als juridisch-dogmatisch onderzoek.

cijfermatige uitspraken (heersende leer, dé jurisprudentie) worden gedaan zonder dat hier empirisch onderzoek naar is gedaan en (vi) tijdens het generaliseren bronnen die in verschillende richtingen wijzen onterecht dezelfde richting in worden geduwd.

3.6 Conclusies

Ik keer terug naar de onderzoeksvraag die ik aan het begin van dit hoofdstuk stelde: ‘Welke gevaren vormen volgens de Nederlandse rechtswetenschappelijk gemeenschap een (urgente) bedreiging voor het bereiken van de kwaliteitseisen die door diezelfde gemeenschap worden gesteld aan de bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een onderzoeksvraag in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek?’ De data leverden een omvangrijk antwoord op en leidden bovendien tot een aantal aanvullende conclusies.

Beantwoording van de tweede deelvraag

Een eerste groep (i) gevaren die het proces van bronverzameling en -verwerking bedreigen, hangt samen met de (bewuste en onbewuste) voorkeuren, assumpties en veronderstellingen aan de zijde van de onderzoeker. Dat kan er soms eenvoudiger dan het lijkt toe leiden dat bronvermeldingen achterwege blijven terwijl deze wel nodig waren, dat bepaalde bronnen überhaupt niet gevonden en/of geraadpleegd worden, dat het betrekken van wel gevonden materiaal op ‘oneerlijke’ wijze plaatsvindt of dat bij het interpreteren en generaliseren de data zodanig gemasseerd worden dat niet langer van ‘geloofwaardige’ beweringen kan worden gesproken.

De kwaliteit van het brongebruik wordt daarnaast (ii) bedreigd wanneer de onderzoeker onvoldoende achtergrondkennis bezit van de karakteristieken van een bepaald kennisgebied of brontype of daar om wat voor reden dan ook in een concreet onderzoeksproject onvoldoende aandacht aan besteedt. Daaraan kleven verschillende aspecten: een onderzoeker die zich over het algemeen richt op het nationale recht kan een ook toepasselijk recht uit Europese of internationale bron over het hoofd zien of indien wel ontdekt in het ‘cherry-picken’ van buitenlands bronmateriaal vervallen; interpretatiefouten of onjuiste generalisering kunnen ontstaan doordat onvoldoende rekening wordt gehouden met de specifieke kenmerken van het gebruikte bronmateriaal; en, de onderlinge waarde van het bronmateriaal kan verkeerd worden ingeschat vanwege onbekendheid met de complexe verhoudingen die tussen verschillende (nieuwe en traditionele) brontypes kunnen bestaan.

Een derde groep (*iii*) gevaren hangt samen met de toenemende digitalisering en nadruk op de online-omgeving. Behalve mogelijkheden brengt die ontwikkeling ook bedreigingen voor de kwaliteit van het brongebruik met zich mee. Vooral de oudere (maar ook zeker nieuwe) bronnen die enkel op papier verschijnen, worden (te) gemakkelijk buiten het moderne juridisch-dogmatische onderzoek gehouden. Dat kan al snel leiden tot (te) incompleet brongebruik. Bovendien kan iedereen materiaal online zetten dat vervolgens via algemene zoekmachines kan worden gevonden. Dat brengt met zich dat veel materiaal voor het oprapen ligt dat aan de traditionele controlemechanismen (tijdschriftredacties, peer-review, uitgevers) is onttrokken. Wanneer teveel op dergelijk materiaal wordt geleund, kan dat de kwaliteit van het brongebruik negatief beïnvloeden.

Ik concludeer dat de kwaliteit van de bronverzameling en -verwerking ook (*iv*) wordt bedreigd door de gigantische hoeveelheid aan informatie die tegenwoordig beschikbaar is. Daarmee wordt met name het selectieproces bemoeilijkt. Bezie men die informatie overload in samenhang met het systeemkarakter van het recht, dan komt men al snel tot de conclusie dat de onderzoeker tijdens haar onderzoek nagenoeg altijd zal stuiten op zijsporen, parallelle discussies of interessante maar niet direct relevante gedachten. Het gevaar ligt dan op de loer dat zij daarin zodanig verzand raakt dat dit óf teveel kostbare tijd in beslag neemt óf zelfs leidt tot het beantwoorden van een andere dan de opgeworpen vraag ('inaccuratesse').

Ten slotte (*v*) wordt, zeker nu de rechtswetenschap geen traditie kent waarin expliciete aandacht wordt geschonken aan methodologische vragen, de kwaliteit van het brongebruik ook bedreigd doordat verantwoording van belangrijke keuzes die voor de onderzoeker zelf soms volkomen logisch lijken maar dat voor de (gemiddelde) lezer niet zijn, achterwege blijft. Dat kan leiden tot scepsis of kritische vragen bij de lezer/beoordelaar die gemakkelijk hadden kunnen worden voorkomen. Bovendien bestaat het gevaar dat juist omdat verantwoording van keuzes ten aanzien van de bronverzameling en -verwerking niet gebruikelijk is, keuzes te snel, te gemakkelijk, te onbewust of te intuïtief worden gemaakt.

Aanvullende conclusies

Het moge duidelijk zijn dat de onderzoeker bij het nastreven van de in het vorige hoofdstuk onderscheiden kwaliteitseisen is blootgesteld aan een groot aantal gevaren van uiteenlopende aard. Dat brengt mij tot de (aanvullende) conclusie dat het

uitvoeren van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek lastiger en uitdagender is dan misschien tot op heden soms wel wordt vermoed. Hoewel sommige gevaren wellicht voor de ene onderzoeker triviaal en voor de hand liggend zijn, hoeft dat niet te betekenen dat dit ook voor de andere onderzoeker het geval is. Ik zeg zelf heel eerlijk dat ik bij veel van de gevaren die ik in dit hoofdstuk heb omschreven, in het verleden bij de (weliswaar beperkte, maar toch) uitvoering van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek niet zo expliciet heb stilgestaan. Dat heeft destijds ongetwijfeld tot fouten geleid.

Wat ook duidelijk is geworden is dat ten aanzien van *alle* in het vorige hoofdstuk onderscheiden kwaliteitseisen meerdere (urgente) gevaren in de data zijn aangetroffen. Het geeft aan dat niet één van die kwaliteitseisen zonder slag of stoot bereikt kan worden in de academisch juridisch-dogmatische onderzoekspraktijk. Wel is het verschil in het aantal door de respondenten onderscheiden uitdagingen per kwaliteitseis opmerkelijk te noemen. Zo blijken vooral de ‘balans’ in het brongebruik en de ‘geloofwaardigheid van beweringen’ door een groot aantal factoren te worden bedreigd. Zelf kreeg ik daarbij overigens niet de indruk dat het verschil in het aantal uitdagingen betekent dat de ene kwaliteitseis gemakkelijker dan de andere bereikt wordt of simpelweg minder belangrijk wordt gevonden dan de ander.

Tot slot merk ik hier, de lezer zal het al begrepen hebben maar toch, nog op dat ik géén onderzoek heb gedaan naar de vraag hoe vaak de gevaren zich in de praktijk daadwerkelijk voordoen of zelfs verwezenlijken. Daar kan ik dan ook geen uitspraken over doen. Wel voeg ik daar tegelijkertijd aan toe dat door de respondenten is gesteld dat zij in de onderzoekspraktijk toch regelmatig publicaties tegenkwamen waarin één of meerdere van de geïdentificeerde gevaren zich daadwerkelijk hebben verwezenlijkt. Dat biedt denk ik voldoende indicatie dat de hier besproken gevaren in ieder geval niet enkel op papier bestaan.

Hoofdstuk 4 - Technieken

4.1 Inleiding

Nu kwaliteitseisen en daarmee corresponderende (urgente) gevaren zijn verhelderd, blijft er nog één onderzoeksvraag waarop in de interviews ook een antwoord is gezocht, onbesproken: ‘Welke onderzoekstechnieken kunnen volgens de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap (met het oog op kwaliteitseisen en gevaren) worden gebruikt ter verzameling en verwerking van bronnen wanneer aan de hand van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek een onderzoeksvraag wordt beantwoord?’ Die vraag wordt in dit hoofdstuk beantwoord. De daarvoor benodigde data zijn verkregen door respondenten te vragen welke technieken de onderzoeker ter beschikking staan om de door henzelf genoemde of erkende kwaliteitseisen te bereiken (‘Wat kun je concreet doen om dat kwaliteitsvereiste te bereiken?’, ‘Hoe doe je dat dan?’) en de door hen aanwezig geachte gevaren te elimineren (‘Welke technieken kun je gebruiken om dat gevaar te vermijden?’). Daarna zijn ook nog de – beperkte – inzichten uit het in hoofdstuk 1 ontwikkelde analytisch kader op het terrein van onderzoekstechnieken ter becommentariëring aan hen voorgelegd.

Bezien vanuit de constatering dat de respondenten zowel moeite hadden met het formuleren van kwaliteitseisen als met gevaren die betrekking hebben op het brongebruik gecombineerd met het feit dat nagenoeg alle respondenten opmerkten dat zij de technieken ter uitvoering van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek vooral stilzwijgend en impliciet toepassen, zal het niet verbazen dat de bespreking van onderzoekstechnieken tijdens de interviews soms stroef verliep. Doorvragen en tussen de regels door speuren naar relevante informatie leverde uiteindelijk toch behoorlijk wat bruikbare informatie op. Wat daarin allereerst opviel, (*i*) was dat het niet altijd gemakkelijk is onderzoekstechnieken van kwaliteitseisen te onderscheiden. Kan de in hoofdstuk 2 omschreven *eis* dat bronvermeldingen ‘precies en correct’ zijn, immers niet ook met evenveel legitimiteit worden gezien als een *techniek* om ‘controleerbaar’ brongebruik te bereiken? Het ging er mij in dit hoofdstuk echter om aandacht te besteden aan de (meer specifieke) technieken die de onderzoeker (volgens de respondenten) ter beschikking staan om dat wat ik eerder als kwaliteitseisen

aanmerkte te bereiken. Het tweede dat opviel, (ii) betrof het feit dat de respondenten bij de vraag naar onderzoekstechnieken vaak wezen op enerzijds het belang van “intuïtie”, “ervaring”, “vakmanschap” en “integriteit”, anderzijds op “serendipiteit”.¹⁵⁵ Intuïtie, ervaring, integriteit en goed vakmanschap refereren aan de persoonlijke eigenschappen of zelfs karaktereigenschappen van de onderzoeker, terwijl serendipiteit duidt op toevalligheden en gelukkige vondsten. Alhoewel deze elementen natuurlijk van groot belang kunnen zijn voor de kwaliteit van het uitgevoerde (bronnen)onderzoek, zocht ik in dit onderzoek naar meer procesmatige aspecten (technieken dus) van het bronnenonderzoek.¹⁵⁶ In de data die betrekking hadden op die procesmatige aspecten viel op (iii) dat zij zowel vrij algemene en voor de hand liggende aanbevelingen (die in elke scriptiehandleiding zijn opgenomen)¹⁵⁷ als ook meer specifieke technieken bevatten. Er is voor gekozen om beide te bespreken, waarbij is geprobeerd bereikte inzichten zo veel mogelijk op te hangen aan de eerder onderscheiden kwaliteitseisen en daarmee samenhangende gevaren.

4.2 Wat de onderzoeker kan doen om controleerbaar te werk te gaan

In de vorige hoofdstukken werd duidelijk dat het voor het bereiken van ‘controleerbaar’ brongebruik noodzakelijk is dat de onderzoeker komt tot ‘precieze en correcte bronvermeldingen’ en bovendien waar nodig gemaakte keuzes van aanvullende verantwoording voorziet. Daartoe moet de onderzoeker in ieder geval een aantal urgente gevaren elimineren. Zo moet de onderzoeker ervoor zorgen dat niet wordt verwezen naar (door de onderzoeker inmiddels geïnternaliseerde) interpretaties, argumenten of inzichten die aan het bronmateriaal zijn ontleend, dat bronverwijzingen te pas en te onpas worden opgenomen en dat belangrijke keuzes ten onrechte niet worden verantwoord. Hier ga ik in op de technieken die de onderzoeker daartoe ter beschikking staan.

¹⁵⁵ Dat sluit aan bij de opmerking die ik al eerder maakte (zie paragraaf 1.6): dat het toepassen van onderzoekstechnieken op zichzelf veelal onvoldoende is om tot een hoge kwaliteit van (bronnen)onderzoek te komen.

¹⁵⁶ De scheidslijn is dun (zie hierover ook paragraaf 7.2). Niet voor niets baseerde Vranken (2014:109-110) zijn bespreking van het bronnenonderzoek grotendeels op de Nederlandse en Europese wetenschappelijke integriteitscodes (zie ook paragraaf 1.4.1).

¹⁵⁷ Het inlassen van momenten waarop (met verschillende doelen overigens) met ervaringsdeskundigen wordt gesproken en het inruimen van voldoende tijd voor het voorbereiden en uitvoeren van diverse onderzoeksactiviteiten, bijvoorbeeld.

4.2.1 Technieken die bijdragen aan de precisie en juistheid van verwijzingen

In de data zijn grofweg drie (vrij abstracte) technieken aangetroffen die de onderzoeker kan hanteren om ervoor te zorgen dat de gehanteerde bronvermeldingen ‘precies’ en ‘correct’ zijn. Op de eerste plaats (*i*) lijkt het van groot belang te zijn dat gebruikt bronmateriaal (goed) wordt opgeslagen. Wanneer de rechtswetenschapper voor haar relevant bronmateriaal raadpleegt, neemt zij bij voorkeur de betreffende bron op in een eigen database, liefst ook nog voorzien van enig commentaar ten aanzien van de inzichten die uit de bronnen voortvloeien. Alhoewel alle respondenten ook daadwerkelijk zelf van deze techniek gebruik bleken te maken, werd tegelijkertijd duidelijk dat er wel grote verschillen bestaan in de wijze waarop rechtswetenschappers dit praktisch vormgeven: de ene respondent stelde bijvoorbeeld “*alle* rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens ter eigen administratie systematisch te categoriseren én van commentaar te voorzien” terwijl een ander stelde (alleen) “bepaalde interessante literatuur en rechtspraak op te slaan” in algemene mappen; sommige respondenten stelden met (ouderwetse) papieren kaartenbakken te werken, anderen bleken gebruik te maken van specifiek hiervoor ontwikkelde software (Reference Managers zoals EndNote, Refworks, Onenote, Excel, enzovoort). Hoe ook praktisch vormgegeven, in ieder geval lijkt het voor het (goed) bijhouden van bronmateriaal op zijn minst van belang te zijn dat óf formele gegevens van het bronmateriaal (titels, auteurs, nummers, vindplaatsen) óf volledige digitale versies worden opgeslagen. Het nut van het ook bijvoegen van een kort commentaar op de opgeslagen bron¹⁵⁸ kan van onschatbare waarde zijn, onder meer voor het bereiken van precieze en correcte bronvermeldingen in (toekomstige) onderzoeksprojecten. Daardoor kan de onderzoeker immers een aan het bronmateriaal ontleend inzicht dat zij inmiddels geïnternaliseerd heeft gemakkelijker in de eigen database terugvinden en zodoende van een (benodigde?) bronvermelding voorzien.

Een tweede genoemde (*ii*) techniek betreft het *tijdens* een onderzoeksproject nauwkeurig documenteren van de wijze waarop bronmateriaal wordt gebruikt. Vanwege het iteratieve karakter van onderzoek liggen aan een uiteindelijke publicatie altijd verschillende (versies van) conceptteksten en werkdocumenten ten grondslag. Nagenoeg alle respondenten wezen er expliciet op dat het van groot belang is dat in

¹⁵⁸ In dat commentaar kan bijvoorbeeld aandacht worden besteed aan interessante interpretaties, argumenten of inzichten die de onderzoeker in de bron aantrof of aan associaties, al dan niet met ander bronmateriaal, die de bron bij haar opriep.

die (versies van) conceptteksten en werkdocumenten reeds vanaf het begin van het onderzoeksproject (precieze) bronvermeldingen worden opgenomen. Daarbij doet de onderzoeker er volgens de respondenten ook verstandig aan per bronvermelding (in ieder geval voor eigen gebruik) notities te maken over de reden daarvan. Gaat het bijvoorbeeld om een inzicht dat direct aan de bron is ontleend, bevat de bron waar naar wordt verwezen vooral achtergrondinformatie ten aanzien van het gepresenteerde inzicht of gaat het om een andere associatie die de onderzoeker legde tussen bron en eigen inzicht? Door de respondenten werd bovendien aangeraden eventueel bestaande onzekerheden, bijvoorbeeld dat het twijfelachtig is of een gepresenteerd inzicht wel daadwerkelijk overeenstemt met de gebruikte bron, in ieder geval in deze fase te expliciteren.¹⁵⁹ Hierdoor kan het risico dat uiteindelijk informatie ten onrechte zonder of met een incorrecte bronvermelding wordt gepresenteerd, aanzienlijk worden verminderd.¹⁶⁰

In aanvulling op bovenstaande technieken is door alle respondenten ten slotte ook (iii) gewezen op het belang van het achteraf (na afronding van het manuscript, maar vóór publicatie) nog eens kritisch bekijken van de eigen tekst. Bij die ‘final check’ dient de onderzoeker in het bijzonder op drie aspecten te letten: of er in de uiteindelijke tekst geen passages zonder bronvermelding zijn opgenomen die eigenlijk wel van een bronvermelding hadden moeten worden voorzien, of de tekst die van een bronvermelding is voorzien in haar uiteindelijke versie (zij is soms meerdere malen herschreven en/of in een andere context komen te staan) nog steeds overeenkomt met de informatie in de bron waar naar verwezen wordt en of het aan het bronmateriaal ontleende inzicht wel ‘klopt’ (is de beschrijving, interpretatie, generalisering wel ‘juist’ of ‘verdedigbaar’?).¹⁶¹ Dat betekent concreet dus ook dat de tekst van de bronnen waarnaar wordt verwezen er nog eens ter controle wordt bijgepakt.¹⁶² Een tijdrovende maar zeer nuttige, vaak zelfs noodzakelijke bezigheid.¹⁶³

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld ook Clinch en Mullan (2010:4-5). Zij noemen nog enkele aanvullende voordelen van het maken van notities tijdens het onderzoeksproces.

¹⁶⁰ De data geven géén uitsluitsel over het antwoord op de vraag of, en zo ja hoe, de onderzoeker in de uiteindelijke publicatie de strekking van de hierboven bedoelde notities nog zou moeten expliciteren. Of het bijvoorbeeld niet verstandig zou zijn bij een bronvermelding óók de reden waarom zij wordt opgenomen (kort) te vermelden (zie hierover paragraaf 5.3).

¹⁶¹ Zie in dit verband uitgebreid paragraaf 4.5

¹⁶² In dit kader stelden enkele respondenten bij de daadwerkelijke uitvoering van een dergelijke ‘check’ regelmatig te hebben geconstateerd dat de in de uiteindelijke tekst bij een passage opgenomen bronvermeldingen inderdaad niet meer bleken te stroken met die passage.

¹⁶³ Zie voor praktische tips onder meer Dickerson (2000) en Dickerson (2007:88-93).

4.2.2 Technieken die helpen bij het afleggen van verantwoording

In de data trof ik ook technieken aan die de onderzoeker kan hanteren om ervoor te zorgen dat belangrijke keuzes die ten behoeve van een concreet onderzoeksproject worden of zijn gemaakt, ook daadwerkelijke op afdoende wijze verantwoord zijn. Allereerst (*i*) is daartoe van belang dat keuzemomenten actief worden opgespoord. Dat opsporen dient volgens de respondenten gedurende het gehele onderzoeksproces plaats te vinden: reeds bij het ontwerpen van het onderzoek, tijdens het uitvoeren van het onderzoek en zeker ook na afronding van het onderzoek.¹⁶⁴ Daarbij doet de onderzoeker er volgens de respondenten verstandig aan de eigen tekst zo veel mogelijk vanuit een “lezersperspectief” te bekijken en bovendien verschillende collegae, begeleiders, vrienden of anderen te raadplegen. Juist zij kunnen immers de (bijna altijd wel aanwezige) blinde vlekken van de onderzoeker ondervangen. Niet expliciet in de data aangetroffen maar volgens mij daaruit wel impliciet af te leiden, kunnen het overzicht van eisen en gevaren (zoals in de voorgaande hoofdstukken van deze studie opgesomd) en de eerder in tabel 2.5 opgenomen richtlijnen daarbij behulpzaam zijn. Een dergelijke strategie stelt de onderzoeker in staat belangrijke keuzemomenten systematisch op te sporen, zodat al grotendeels kan worden voorkomen dat keuzes die een (mogelijke) aantasting van de kwaliteit van het brongebruik opleveren te snel, te gemakkelijk of onbewust worden gemaakt.

De uit de data voortvloeiende inzichten met betrekking tot het na identificatie van keuzemomenten daadwerkelijk komen tot een gemotiveerde keuze (*ii*) zijn de volgende. Indien een keuzemoment op tijd wordt geïdentificeerd, dat wil zeggen voordat reeds een impliciete keuze is gemaakt, doet de onderzoeker er verstandig aan allereerst de verschillende alternatieve keuzemogelijkheden in kaart te brengen, deze vervolgens onafhankelijk van elkaar uit te werken en pas dan tegen elkaar af te zetten. Bij de uitwerking van de alternatieven kan dan aandacht worden besteed aan de argumenten pro en contra het alternatief en aan de consequenties voor (de reikwijdte van) de bevindingen wanneer voor dat alternatief wordt gekozen. Die uitwerking kan dan vervolgens worden gebruikt om de bij de uiteindelijk gemaakte keuze benodigde uitleg (‘motivering’) te verschaffen. In de praktijk komt het echter ook nogal eens

¹⁶⁴ Het vooraf inschatten van keuzes die gemaakt moeten worden, is al heel wat maar doorgaans niet voldoende omdat het uitvoeren van onderzoek in de praktijk over het algemeen behoorlijk anders kan verlopen dan gepland en er zich tussendoor allerlei aanvullende keuzemomenten kunnen aandienen.

voor dat een keuzemoment pas wordt geïdentificeerd wanneer de onderzoeker reeds een impliciete keuze heeft gemaakt (er wordt bijvoorbeeld ten aanzien van een reeds uitgevoerd gedeelte van het onderzoek alsnog een alternatieve keuzemogelijkheid ontdekt).¹⁶⁵ Hoe kan de onderzoeker dan handelen? Volgens de respondenten is het in die gevallen zaak dat de onderzoeker het motief dat heeft geleid tot een gemaakte keuze zo goed mogelijk “reconstrueert” en vervolgens op basis van die reconstructie (alsnog) verantwoording aflegt.¹⁶⁶ Het kan evenwel het geval zijn dat zij ontdekt dat de gemaakte keuze, achteraf bezien, niet de optimale was. In die gevallen kan zij er, afhankelijk van de omstandigheden van het geval, voor kiezen óf hiervan expliciet melding te maken óf het onderzoek uitgaande van een andere keuze gedeeltelijk over te doen.

4.2.3 *Resumé*

De technieken die door respondenten zijn aangedragen om ‘controleerbaarheid’ van het brongebruik te bereiken, kennen een vrij abstract karakter. Om te komen tot ‘precieze en correcte bronvermeldingen’ gaat het om (i) het goed opslaan en bijhouden van het bronmateriaal, (ii) het tijdens een onderzoeksproces maken van notities met betrekking tot de wijze waarop bronmateriaal precies wordt gebruikt ten behoeve van het onderzoek en (iii) het achteraf controleren van de tekst op mogelijk ontbrekende of foutieve bronverwijzingen. In het kader van verantwoording van keuzes, gaat het om (i) het voorafgaand aan, tijdens en na afloop van het onderzoek inruimen van tijd om zelf en met behulp van anderen keuzemomenten te identificeren die verantwoording vergen. Wanneer er (ii) vooraf meerdere keuzes mogelijk zijn, is het zaak dat de onderzoeker de mogelijkheden voor zichzelf uitwerkt (voor- en nadelen, implicaties voor bevindingen) en op basis hiervan een keuze maakt die vervolgens wordt verantwoord. Ten slotte moeten ook de motieven achter keuzes waarvan pas na afloop duidelijk wordt dat zij gemaakt zijn, zo goed als mogelijk gereconstrueerd en vervolgens geëxpliciteerd worden.

¹⁶⁵ Volgens sommige respondenten zal daarvan in de praktijk nagenoeg altijd sprake zijn.

¹⁶⁶ Vergelijk de idee van een onderscheid tussen de ‘context of discovery’ en de ‘context of justification’, waarover onder meer Tjong Tjin Tai (2013:206-207).

Tabel 4.1 Technieken voor het bereiken van controleerbaarheid	
Precieze en correcte bronvermelding	Verantwoording van belangrijke keuzes
Opslaan en bijhouden van door de onderzoeker geraadpleegd bronmateriaal	Identificeren van belangrijke keuzemomenten
Tijdens het onderzoeksproces maken van notities over de wijze waarop bronmateriaal precies gebruikt wordt	Uitwerken van alternatieven bij identificatie keuzemomenten vooraf, en gebruik van die uitwerking ter motivering van gemaakte keuzes
Achteraf controleren van de tekst op (onterecht afwezige of incorrecte) bronvermeldingen	Achteraf reconstrueren van motieven achter impliciet gemaakte keuzes, en deze vervolgens expliciteren

4.3 Het borgen van nauwkeurigheid, accuratesse en contextueel begrip

Door de respondenten zijn verschillende technieken aangedragen die de onderzoeker kan hanteren om te komen tot een zo ‘nauwkeurig én accuraat’ mogelijke fit tussen onderzoeksvraag en bronnenonderzoek als ook technieken die specifiek gebruikt kunnen worden om te komen tot een voldoende diepgaand begrip van de onderzoekscontext. Zij komen in deze paragraaf aan bod.

4.3.1 Hoe de nauwkeurigheid en accuratesse niet uit het oog wordt verloren

In de data ontdekte ik drie globale technieken die elk individueel, maar vooral tezamen kunnen bijdragen aan het bereiken van ‘nauwkeurigheid én accuratesse’. Het gaat dan op de eerste plaats (i) om het goed nadenken over onderzoeksvraag en *onderzoeksdesign*. Er moet volgens de respondenten expliciete(r) aandacht worden besteed aan de formulering van precieze en heldere onderzoeksvragen, -kaders, -afbakeningen en -methoden. Het is voor de onderzoeker immers natuurlijk vele malen duidelijker welke precieze bronnen ‘nauwkeurig én accuraat’ brongebruik opleveren wanneer de vraag beantwoord wordt ‘in hoeverre de mogelijkheid tot het automatisch laten versturen van digitale ingebrekestellingen past binnen de huidige verzuimdoctrine’ dan wanneer het gaat om de vraag ‘wat de invloed van technologie op het privaatrecht is of zou moeten zijn’; natuurlijk is ‘nauwkeurigheid én accuratesse’ in brongebruik eenvoudiger te bereiken indien de onderzoeker kiest voor het bestuderen van de condities waaronder een overheidsinstantie civielrechtelijk aansprakelijk zou moeten zijn vanuit een mensenrechtelijk kader dan zonder een dergelijk kader. Een gespecificeerd en geëxpliceerd *onderzoeksdesign* zorgt er

bovendien voor dat de onderzoeker een helderder beeld heeft van wat zij wel, maar vooral ook niet wil onderzoeken. Daardoor wordt bijvoorbeeld het risico geminimaliseerd dat de onderzoeker in zijsporen verdwaald raakt.

Alléén vooraf nadenken over het *onderzoeksdesign* is echter nog onvoldoende. Zo stelden de respondenten nadrukkelijk dat de onderzoeker zichzelf ook (ii) tijdens het uitvoeren van het onderzoek regelmatig de vraag zou moeten stellen of de vooraf uitgelijnde koers nog in voldoende mate gevolgd wordt, gevolgd kan blijven worden of dat bijsturing noodzakelijk is. Die bijsturing kan dan zowel gelegen zijn in het maken van andere keuzes ten aanzien van het te raadplegen en gebruiken bronmateriaal als ook in het aanpassen van het *onderzoeksdesign*.

Ten slotte (iii) werd opnieuw duidelijk dat ook achteraf reflecteren op het eigen onderzoek en het aan anderen ter becommentariëring voorleggen daarvan kan helpen ‘nauwkeurigheid én accuratesse’ te bereiken. Doel is nu te identificeren welke informatie, achteraf bezien, daadwerkelijk bijdraagt aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag, welke omleidingen de onderzoeker heeft genomen die toch onnodig of in ieder geval te uitvoerig zijn gebleken, en waar verantwoording nodig is over de veronderstelde relatie tussen de informatie en de door de onderzoeker gehanteerde onderzoeksvraag. Op welke onderdelen dwaalt men (te) ver af van de benodigde ‘nauwkeurigheid én accuratesse’? Worden die onderdelen aangetroffen, dan is het zaak dat de onderzoeker ofwel durft te snijden ofwel duidelijk uitlegt waarom die informatie wel noodzakelijk is voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag.¹⁶⁷

4.3.2 Wat houdt een verstandige omgang met de onderzoekscontext in?

Van de onderzoeker wordt verlangd dat zij een diepgaand begrip van de onderzoekscontext bezit. Belangrijk in dit verband is dat de onderzoeker bewust zoekt naar een onderscheid tussen direct relevante bronmateriaal, in het geheel niet relevant bronmateriaal en indirect relevant bronmateriaal. De onderzoeksvraag is daarbij altijd doorslaggevend. Een eerder door Vranken (2009:91-92) gegeven voorbeeld verheldert dit: “[z]o zal degene die (...) over de kwaliteitsrekening wil schrijven, moeten aangeven waarin hij afwijkt van de analyses van onder meer Schoordijk (2003), Steneker (2005) en Wolfert (2007). Afhankelijk van de onderzoeksvraag kan

¹⁶⁷ Overigens is in dit kader door de respondenten ook nadrukkelijk opgemerkt dat het (meermaals) volledig herschrijven van een tekst kan zorgen voor een sterke toename van de ‘nauwkeurigheid’ en ‘accuratesse’ van het brongebruik.

dit betekenen dat hij kort of uitgebreid op hun visies dient in te gaan. Indien hij de problematiek vanuit een totaal andere invalshoek wil benaderen, bijvoorbeeld vanuit de idee van misbruik voor criminele doeleinden van bankrekeningen op naam van een ander dan de gerechtigde, kan hij volstaan met dat duidelijk maken. Is zijn stelling of hypothese evenwel dat de analyses van de drie geen overtuigend antwoord geven op de vraag naar de juridische grondslag van de kwaliteitsrekeningen, dan ontkomt hij er niet aan uitgebreid met hen en met de door hen geraadpleegde literatuur en rechtspraak in debat te treden”. Direct relevant bronmateriaal moet sowieso gebruikt worden. In het geheel niet relevant materiaal moet zo veel mogelijk vermeden worden. Maar welke koers moet de onderzoeker nu varen in verband met het indirect relevant bronmateriaal? De respondenten reikten samen enige adviezen aan waarmee op deze vraag een antwoord kan worden gegeven.

Het belangrijkste advies van de respondenten hield in (i) dat de onderzoeker er verstandig aan doet bij elk onderzoeksproject bij voorkeur een “vooraf bepaalde, afgebakende periode te reserveren” waar verdieping in de onderzoekscontext centraal staat. Daaruit leid ik twee dingen af. Allereerst dát bij voorkeur specifiek tijd wordt ingeruimd voor verdieping in de onderzoekscontext; dat de onderzoeker er derhalve dus niet verstandig aan doet direct, halsoverkop aan het formuleren van een onderzoeksvraag en het beantwoorden daarvan te beginnen zonder zich verdiept te hebben in het bredere onderzoeksveld.¹⁶⁸ Daarnaast valt op dat de periode die de onderzoeker zichzelf hiervoor mag gunnen van een duidelijke ‘afbakening’ moet worden voorzien. Het betrekken van de onderzoekscontext is belangrijk, maar mag nooit ten koste van het onderzoek zelf gaan. Om voldoende voortgang in het onderzoeksproces te bewerkstelligen zal de onderzoeker op een gegeven moment moeten stoppen met het blijven graven in achtergrondinformatie.¹⁶⁹

¹⁶⁸ De onderzoeker zal zichzelf dus echt de tijd moeten gunnen om vertrouwd te raken met het veld waarnaar zij onderzoek verricht.

¹⁶⁹ Enkele respondenten gaven aan in dit verband expliciete termijnen op te leggen aan de promovendi die zij begeleiden. Die termijnen bleken overigens vrij ver uiteen te lopen (van 3 maanden tot maximaal een jaar). Dat relatief grote verschil in lengte kan mogelijk verklaard worden door hetgeen de betreffende respondenten in de tussentijd van de onderzoeker verlangen. Werd een korte termijn genoemd, dan leek het te gaan om een periode waarin de onderzoeker zich enkel mag beperken tot het zich verdiepen in de achtergronden van het onderzoeksthema. Werd een langere termijn genoemd, dan leek wel van de onderzoeker verlangd te worden dat in de tussentijd al onderdelen van het onderzoek zelf uitgewerkt worden.

In die afgebakende periode zal de onderzoeker (ii) de onderzoekscontext zo goed mogelijk in kaart moeten brengen. Daartoe is het volgens de respondenten nuttig een moment van “onbegrensd, creatief, brainstormen” en “breed (in)lezen” in te lassen. Daarbij ligt een open attitude voor de hand waarbij actief naar (andere) plaatsen wordt gezocht waar het onderwerp mogelijk ter sprake is gekomen. Om in ieder geval de juridisch context niet te missen doet de onderzoeker er verstandig aan ten minste handboeken te raadplegen waarin óók het onderwerp waarin de onderzoeker geïnteresseerd is, wordt besproken. De systeembenadering die over het algemeen in dergelijke literatuur wordt gehanteerd stelt de onderzoeker in staat snel inzicht te krijgen in de samenhang van haar onderwerp met aanpalende doctrines. De respondenten merkten daarnaast expliciet op dat het juist in deze fase van het onderzoek ook nuttig kan zijn op zoek te gaan naar met het onderwerp verband houdende publicaties in andere academische disciplines.¹⁷⁰ Behalve dat kan de onderzoeker ook de referenties die in de reeds gevonden relevante bronnen zijn opgenomen, aan een nauwkeurige bestudering onderwerpen. Zo krijgt de onderzoeker immers een inzicht in de onderzoekscontext die anderen, die eerder met vergelijkbare vragen geconfronteerd zijn, relevant hebben geacht. Ten slotte is erop gewezen dat in het bijzonder jongere onderzoekers er ook goed aan doen met begeleiders en/of experts te spreken over de context van het onderzoek. Diegenen die reeds jarenlang werkzaam zijn geweest binnen een bepaald veld, kunnen immers het beste overzien welke thema’s wel en niet als relevante onderzoekscontext (zouden kunnen) gelden.

De respondenten adviseerden ook (iii) nadrukkelijk tijdens die afgebakende periode de pen (althans het toetsenbord) niet links te laten liggen. Dat de onderzoeker zichzelf tijd gunt ter verdieping betekent dus niet dat zij zich mag beperken tot enkel lezen. Elke respondent benadrukte het belang van het tijdens een onderzoeksproject continu blijven schrijven, ook of zelfs vooral in de fase dat de onderzoeker zich nog slechts oriënteert op de onderzoekscontext. Het is volgens hen immers het schrijven zelf, al gaat het maar om het samenvatten van gelezen achtergrondinformatie of het maken van notities omtrent rudimentaire gedachten dat ervoor zorgt dat puzzelstukjes uiteindelijk op de juiste plaats gelegd kunnen worden. Daarbij mag de onderzoeker

¹⁷⁰ Zo stelde een van de respondenten dat het bij een onderwerp als ‘vrouwenbesnijdenis’ belangrijk is te beseffen dat het debat niet alleen gevoerd wordt in het bronmateriaal dat betrekking heeft op (internationale) mensenrechten en in de bronnen die samenhangen met het nationale familierecht, maar ook in bronnen uit andere disciplines (zoals de medische en sociale wetenschappen).

nog niet te hoge verwachtingen van direct bruikbare en zichtbare onderzoeksoutput hebben. Zij zal moeten beseffen dat veel van het in dit kader verrichte werk niet de uiteindelijke tekst zal halen. De onderzoeker zal dus ook de verleiding moeten zien te weerstaan om al het materiaal dat dit proces oplevert in haar publicatie op te nemen.

De drie in de data aangetroffen adviezen zien op het verkrijgen van een breder begrip van de onderzoekscontext. Daarmee is nog onduidelijk gebleven of en, zo ja, hoe precies die context door de onderzoeker concreet in haar uiteindelijke publicatie betrokken moet worden. De algemene in de data aangetroffen tendens werd door een van de respondenten als volgt verwoord: “Als de onderzoeker een zijpad betreedt dan mag zij met betrekking tot het bronmateriaal best keuzes maken, bijvoorbeeld door daar iets over te zeggen aan de hand van het meest gezaghebbende handboek of een andere publicatie van de meest gezaghebbende auteur. Het risico dat de onderzoeker loopt als zij dat niet doet en dus elk contextueel onderwerp even diep zou uitwerken, is immers dat zij uiteindelijk nergens komt”.¹⁷¹ Uiteraard zal de onderzoeker er dan wel voor moeten zorgen dat de bron waar zij zich op baseert representatief is voor het bredere relevante bronmateriaal.

4.3.3 *Resumé*

Net als de technieken die bij kunnen dragen aan het bereiken van ‘controleerbaarheid’ kennen ook de technieken die in het kader van het bereiken van een ‘nauwkeurige én accurate fit’ tussen onderzoeksvraag en bronmateriaal zijn genoemd een hoge mate van abstractie. Om ervoor te zorgen dat het brongebruik zowel ‘nauwkeurig’ als ‘accuraat’ is, (i) ruimt de onderzoeker bij voorkeur voldoende tijd in voor het ontwikkelen en overdenken van haar onderzoeksvraag en *onderzoeksdesign*, (ii) bekijkt zij regelmatig of de vooraf uitgelijnde koers nog in voldoende mate wordt gevolgd of dat bijsturen noodzakelijk is en (iii) beschouwt zij (zelf of met behulp van anderen) ook achteraf of er een voldoende ‘nauwkeurige én accurate fit’ bestaat tussen onderzoeksvraag, *onderzoeksdesign* en brongebruik. Ten behoeve van het verkrijgen van een diep begrip van de onderzoekscontext adviseerden de respondenten dat (i) er een duidelijk afgebakende periode wordt ingeruimd voor het open zoeken naar achtergrondinformatie die mogelijke associaties oproept met het onderwerp van onderzoek, (ii) daarbij in ieder geval aandacht wordt besteed aan het bestuderen van juridische handboeken (ter verkrijging van een beter inzicht in de plaats die het

¹⁷¹ Zie paragraaf 4.4.2 over het inschatten van de gezaghebbendheid van een bron.

onderwerp inneemt binnen het bredere rechtssysteem), het nauwkeurig bestuderen van de verwijzingen naar achtergrondmateriaal die in het op dat moment bij de onderzoeker bekende direct relevante bronmateriaal zijn aangetroffen en het (uitvoerig) spreken met begeleider(s) en/of experts en (iii) ervoor wordt gezorgd dat bevindingen en eerste gedachten direct aan het papier worden toevertrouwd.

Tabel 4.2 Technieken voor nauwkeurig, accuraat brongebruik én oog voor de onderzoekscontext	
Nauwkeurig & accuraat	Diep begrip onderzoekscontext
Voldoende tijd in ruimen voor het ontwikkelen en overdenken van onderzoeksvraag en <i>onderzoeksdesign</i>	Reserveren van een duidelijke afgebakende periode voor bestudering achtergrondinformatie die associaties oproept met het onderzoek
Tussentijds bekijken of de uitgelijnde koers nog wordt gevolgd, of dat bijsturing inmiddels noodzakelijk is	Raadplegen van juridische handboeken, publicaties waarnaar wordt verwezen in relevant bronmateriaal, en begeleider(s) en/of experts
Achteraf reflecteren (zelfstandig en met behulp van anderen) op het werk	Bevindingen en eerste gedachten direct aan het papier toevertrouwen

4.4 Stimulansen voor het bereiken van gebalanceerd brongebruik

Dat brengt ons bij de technieken die de respondenten in het kader van het bereiken van ‘balans’ hebben aangedragen. Wat kan de onderzoeker doen om een ‘zo compleet mogelijk’ overzicht van het relevante bronmateriaal te achterhalen, daarbinnen vervolgens een verantwoorde selectie te maken, ervoor te zorgen dat al dat materiaal een ‘eerlijke’ plaats in het uiteindelijke onderzoek krijgt en bovendien te vermijden dat de in het vorige hoofdstuk aangetroffen gevaren zich verwezenlijken? Over de antwoorden op die vragen werden relatief veel data verzameld. Die data worden in deze paragraaf besproken.

4.4.1 Wat de onderzoeker kan doen om niet incompleet te zijn

Voor het bereiken van ‘gebalanceerd’ brongebruik is het ten eerste van belang dat een zo groot mogelijke mate van ‘compleetheid’ (in de bibliotheektermen ‘recall’) wordt bereikt in het achterhaalde relevante bronmateriaal. Die ‘compleetheid’ moet in ieder geval zodanig zijn dat in het bronmateriaal alle voor de opgeworpen onderzoeksvraag belangrijke interpretaties, argumenten en inzichten vertegenwoordigd zijn. De respondenten achten hierbij globaal gezien van belang dat (i) het *onderzoeksdesign* goed wordt overdacht en afgebakend en dat een objectieve, goed doordachte (ii) zoek-

en (iii) (eerste) selectiestrategie wordt gehanteerd, met expliciete aandacht voor het ontdekken en betrekken van toepasselijk recht uit Europese en internationale bron. In paragraaf 4.3.1 besteedde ik al aandacht aan het afbakenen van het *onderzoekdesign*. Ik zal de focus daarom in deze paragraaf leggen op het bespreken van de zoek- en selectietechnieken die door de respondenten zijn aangedragen.

De respondenten achtten het bij het bereiken van de benodigde ‘compleetheid’ in het achterhaalde bronmateriaal noodzakelijk dat (ii) voldoende tijd en aandacht wordt besteed aan het ontwikkelen van een min of meer objectieve *zoekstrategie*. Belangrijk uitgangspunt van die strategie is dat verschillende zoektechnieken met elkaar worden gecombineerd. De techniek waarvan in ieder geval gebruik moet worden gemaakt, is (a) de ‘sneeuwbaltechniek’. De respondenten beschouwden deze techniek, unaniem, als de meest gebruikte, belangrijkste en daarmee ook meest aanvaarde zoektechniek binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek.¹⁷² De ‘sneeuwbaltechniek’ gaat uit van het feit dat de onderzoeker nooit geheel blind een academisch onderzoek invliegt. Vooraf, bijvoorbeeld op basis van eerdere onderzoekservaring of tijdens de oriëntatie op een specifiek onderzoeksthema zal de onderzoeker reeds op relevant bronmateriaal zijn gestuit.¹⁷³ De onderzoeker kan dan in de verwijzingen die in dat reeds bekende bronmateriaal zijn opgenomen zoeken naar ander relevant bronmateriaal. Dat proces wordt vervolgens telkens herhaald. De onderzoeker moet daarbij secuurder te werk gaan naar gelang de bron waarin naar ander relevant bronmateriaal wordt gezocht meer direct relevant is voor de geformuleerde onderzoeksvraag. Zeker wanneer een (recent) preadvies, proefschrift, handboek of monografie verschenen is op het onderzoeksthema dat door de onderzoeker onder de loep wordt genomen, zal zij heel precies de referenties van die

¹⁷² Eén van de respondenten riep bijvoorbeeld uit: “onze sneeuwbaltechniek werkt!” Zij doelde hiermee op het feit dat in haar ervaring systematisch digitaal zoeken een minder ‘compleet’ beeld oplevert dan het secuur uitvoeren van de ‘sneeuwbaltechniek’. Eén andere respondent schatte in dat met het alleen toepassen van de ‘sneeuwbaltechniek’ in de meeste gevallen zo’n 80 tot 90 procent van het (echt) relevante bronmateriaal achterhaald kan worden.

¹⁷³ Cohen en Olson (2007:14) spreken van “starting sources” en gaan dieper in op de vraag hoe die het best geselecteerd kunnen worden. Als de onderzoeker geen specifieke ‘starting sources’ tot zijn beschikking heeft, zal zij bijvoorbeeld moeten beginnen bij handboeken om zodoende een beter zicht te krijgen op waar de meer specialistische literatuur en meer specifieke primaire bronnen zich bevinden. Zie ook Dobinson en Johns (2007:24-25). Wanneer het onderzoek zich richt op een of meer wettelijke bepalingen bieden bijvoorbeeld ook de Groene Serie en de Tekst en Commentaar reeks (artikelsgewijze toelichtingen waarin literatuur en rechtspraak zijn verwerkt) een bruikbaar startpunt.

bron(nen) door moeten spitten. Doorgaans zal er immers juist aan die publicatietypen al een uitgebreid bronnenonderzoek vooraf zijn gegaan.¹⁷⁴ De vraag die zich vervolgens voordoet, is wanneer de onderzoeker dit proces dat in beginsel oneindig is, een halt mag toeroepen. Dat is volgens de respondenten het geval wanneer het raadplegen van de referenties van het laatste nieuw ontdekte materiaal geen bronnen meer bevat waarin nieuwe interpretaties, argumenten of inzichten worden aangetroffen die direct relevant zijn voor de onderzoeksvraag van het onderzoek (het "saturation principle", aldus Van Dijk, 2016:10).¹⁷⁵ Ten slotte werd over de 'sneeuwbaltechniek' nog opgemerkt dat over het gebruik hiervan, vanwege haar vanzelfsprekendheid door de rechtswetenschapper géén verantwoording hoeft te worden afgelegd.

Het systematisch toepassen van de 'sneeuwbaltechniek' zal vaak al resulteren in een op zijn minst behoorlijk 'representatief beeld' van de verschillende relevante bronnen die voor het onderzoek van belang zijn. Gevaar van de 'sneeuwbaltechniek' is echter, zoals besproken in het vorige hoofdstuk, dat er toch belangrijke informatie wordt gemist, al is het alleen maar omdat de bron waarbinnen naar relevante verwijzingen wordt gezocht per definitie reeds verouderd is.¹⁷⁶ De onderzoeker doet er, zo stelden de respondenten unaniem, daarom verstandig aan daarnaast nog aanvullende zoektechnieken toe te passen. Belangrijkste aanvullende techniek¹⁷⁷ betreft (b) het (systematisch) 'digitaal zoeken' naar relevante informatie in databases.¹⁷⁸ In dat verband zal de onderzoeker allereerst een keuze moeten maken

¹⁷⁴ Bovendien profiteert de onderzoeker dan direct van het feit dat zij een beter zicht krijgt op de onderzoekscontext aangezien daaraan in dergelijke bronnen veelal ruime aandacht wordt geschonken.

¹⁷⁵ Overigens merkten zij daarbij op dat wanneer dat moment maar niet lijkt aan te breken, de onderzoeker het *onderzoeksdesign* waarschijnlijk onvoldoende heeft weten af te bakenen. Het kan dan raadzaam zijn terug te keren naar de tekentafel in plaats van te proberen al het aangetroffen materiaal een plaats te geven binnen het onderzoek.

¹⁷⁶ In dit verband werd opgemerkt dat het misschien verstandig zou zijn om in toekomstige publicaties telkens de datum te vermelden waarop het inhoudelijk onderzoek is afgerond.

¹⁷⁷ Dobinson en Johns (2007:22-32) lijken dit inmiddels als de *basistechniek* (in plaats van een *aanvullende techniek*) voor het zoeken naar relevant bronmateriaal ten behoeve van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek te beschouwen. Een vergelijkbare opvatting werd niet bij de respondenten teruggevonden.

¹⁷⁸ De respondenten stelden, bijna unaniem, expliciet vast dat het aanvullend digitaal zoeken altijd resulteert in de identificatie van nieuw materiaal dat niet via de sneeuwbaltechniek is ontdekt.

met betrekking tot de databases waarin naar informatie wordt gezocht.¹⁷⁹ Belangrijk daarbij is dat wanneer er meer databases beschikbaar zijn waarin vergelijkbare relevante informatie gevonden kan worden, de onderzoeker zich niet beperkt tot het enkel selecteren van één database, zelfs niet als de inhoud van meerdere databases lijkt te overlappen.¹⁸⁰ Heeft de onderzoeker helder voor ogen waar zij naar relevante informatie gaat zoeken, dan is het vervolgens van belang dat zij, zeker wanneer het een database betreft waarmee de onderzoeker weinig ervaring heeft, enige aandacht besteedt aan de samenstelling van de database (welke tijdschriften zijn bijvoorbeeld wel in de database opgenomen, en welke niet?), de werking van de betreffende database en de verschillende (zoek)mogelijkheden die de database biedt.

In de (vooral internationale) literatuur binnen de (juridische) bibliotheekwetenschappen worden twee belangrijke van elkaar verschillende databasemodellen onderscheiden die ieder eigen zoekmogelijkheden bieden.¹⁸¹ Enerzijds zijn er de (door mensen samengestelde) ‘indexen’ die een compilatie bevatten van primaire en secundaire juridische bronnen die per onderwerp en/of auteur geordend zijn.¹⁸² Anderzijds zijn er databases waarbij computeralgoritmes de door de onderzoeker in verschillende zoekvelden ingevoerde zoektermen vertalen naar zoekresultaten in de grote bulk aan informatie die in de betreffende database is

¹⁷⁹ Voor Nederlandse rechtspraak is dat rechtspraak.nl en jurisprudentietijdschriften zoals *Nederlandse Jurisprudentie*, *AB Rechtspraak Bestuursrecht*, *Rechtspraak van de Week*, enzovoort. Voor Europese rechtspraak is dat *European Human Right Cases*, HUDOC, EUR-Lex en Curia. Voor Nederlandse wet- en regelgeving en achtergronddocumentatie, is dat overheid.nl, voor Europese EUR-Lex. Voor literatuur gaat het om een grote mengelmoeis aan databases. Het gaat in eerste instantie om het open web (‘Google’, ‘Google Scholar’), om open juridische databestanden (SSRN bijvoorbeeld), archieven van individuele tijdschriften, digitale databases waarin meerdere tijdschriftarchieven gebundeld zijn (Kluwer Navigator, Legal Intelligence, Rechtsorde – Nederland –, Hein Online, Westlaw – met name Angelsaksisch –, Beck-online – Duits –) en fysieke (universiteits)bibliotheken. De respondenten wezen erop dat voor het zoeken naar relevante wetgevingsdocumenten de onderzoeker er verstandig aan doet de officiële website te raadplegen omdat daar alle achtergronddocumenten (in plaats van een selectie) worden gepubliceerd.

¹⁸⁰ Ik merkte in het vorige hoofdstuk al op dat enkel ‘Googelen’ in ieder geval onvoldoende wordt geacht. Wel wordt Google (Scholar) inmiddels gezien als een zeer belangrijke, maar toch vooral aanvullende database waarin naar relevante informatie kan worden gezocht.

¹⁸¹ Zie bijvoorbeeld Mart (2010:221-223) en Dobinson en Johns (2007:29-31).

¹⁸² Enkele voorbeelden zijn AccessUN (voor VN documenten en publicaties), Current Index to Legal Periodicals, Foreign Law Guide en Global Jurist (indexen naar primaire en secundaire bronnen van verschillende landen), enzovoort). Ook bijvoorbeeld het Nederlandse Kluwer Navigator heeft een optie om aan een zoekresultaat gerelateerde artikelen te achterhalen en bevat een index van juridische tijdschriften (Data Juridica).

opgenomen ('Boolean search'). In Nederland bestaan er maar weinig echt bruikbare (juridische) indexen.¹⁸³ In ieder geval stelde geen van de respondenten hiermee te werken.¹⁸⁴ Bij het digitaal zoeken komt het dus (nog?) vooral aan op het andere zoekmodel, de 'Boolean search'. Omdat daarbij een direct verband bestaat tussen de verkregen zoekresultaten en de gehanteerde zoektermen is het van groot belang dat de onderzoeker allereerst ruim de tijd neemt om tot zo dekkend mogelijke zoektermen te komen.¹⁸⁵ Daarbij moet met de kleinste details rekening worden gehouden (hierover ook Van Opijnen, 2014:274-278, 287-290, 297-299, 310-324). Wordt bijvoorbeeld gezocht naar rechtspraak of literatuur waarin naar het arrest van het Europese Hof van Justitie met nummer 'C-484/08' wordt verwezen, dan kan het voor de zoekresultaten uitmaken of gezocht wordt op 'C-484/08', 'C-484-08', of 'C/484/08'; alle drie de zoektermen kunnen in principe van elkaar verschillende maar wel relevante zoekresultaten opleveren. Hetzelfde geldt ook wanneer bijvoorbeeld literatuur gezocht wordt die gaat over, zeg, 'zelfverdediging'. Het zoeken op termen als 'zelfverdediging', 'zelf verdediging' of 'zelfverdedigingen' kan (nog afgezien van bijvoorbeeld het zoeken op 'noodweer' natuurlijk) opnieuw tot verschillende relevante zoekresultaten leiden. Daarnaast is het bij de formulering van zoektermen volgens de respondenten verstandig enerzijds zo specifiek mogelijk te zijn, zoektermen te gebruiken die zo dicht mogelijk aanliggen tegen de opgeworpen onderzoeksvraag, maar anderzijds ook enkele ruimere zoektermen te formuleren die als een soort vangnet (kunnen) fungeren (vergelijk ook Parise, 2010:8; Tijssen, 2009:62). Bovendien wordt door de respondenten aangeraden de gehanteerde zoektermen in ieder geval ook deels te gronden op de terminologie die in de reeds bekende relevante bronnen wordt aangetroffen.¹⁸⁶

¹⁸³ Wellicht met uitzondering van Data Juridica.

¹⁸⁴ Wat wel opviel was dat meerdere respondenten stelden eigen 'indexen' bij te houden, zie in dit verband ook paragraaf 4.2.1

¹⁸⁵ Zie ook vrij uitgebreid en met voorbeelden Clinch en Mullan (2010:11-13).

¹⁸⁶ In dit verband stelden veel respondenten dat het beter trainen van rechtswetenschappers (inclusief henzelf) in het digitaal zoeken met spoed op de agenda zou moeten worden geplaatst (ook in de literatuur bepleit door Davidson, 2010:568; Parise, 2010:9). Daarmee samenhangend merk ik op dat in de (juridische) bibliotheekwetenschappen met steeds grotere regelmaat wordt geconstateerd dat er sprake is van groeiende "information illiteracy" onder (rechts)wetenschappers (en praktijkjuristen) (bijvoorbeeld Barry, 1997; Green & Macauley, 2007).

Als de zoektermen geformuleerd zijn, kunnen zij worden ingevoerd in de digitale database(s) die door de onderzoeker zijn geselecteerd. Dat is (helaas) geen mechanisch proces.¹⁸⁷ Het kan per database, maar ook per onderzoeksproject verschillend verlopen. Toch zijn er in de data in dit verband enige algemene richtlijnen aangetroffen die een eerste aanknopingspunt (niet meer dan dat!) vormen voor de wijze waarop de onderzoeker dit proces verantwoord kan inrichten. Allereerst wordt aangeraden dat de zoektermen één voor één (waarbij voor de hand liggende combinaties van zoektermen direct gecombineerd worden) ingevuld worden in het veld ‘zoeken in complete tekst’ (wanneer dat veld beschikbaar is). Sommige ‘searches’ zullen dan direct een lijst met een behapbaar aantal, ook nog relevante bronnen opleveren. Meestal zal dit echter teveel en vooral ook teveel niet relevante zoekresultaten voortbrengen. De volgende stap is dan het zoeken in de volledige tekst aan de hand van verschillende combinaties van zoektermen met gebruikmaking van opties die de betreffende database biedt.¹⁸⁸ Als er dan nog teveel zoekresultaten zijn, kan de onderzoeker er voor kiezen om niet in de volledige tekst maar enkel in de titel, abstract/samenvatting of trefwoorden te zoeken. Dat brengt natuurlijk wel het risico met zich dat bronnen met een creatieve titel en/of zonder abstract/samenvatting of trefwoorden worden gemist. Uiteraard kan (of zelfs moet) na afronding van het digitaal zoekproces vervolgens op het nieuw ontdekte materiaal de ‘sneeuwbaltechniek’ worden losgelaten, waardoor de onderzoeker een nog grotere mate van ‘compleetheid’ kan bereiken in het achterhaalde bronmateriaal.

Overigens hoeven volgens de respondenten ook de ten behoeve van het digitale zoekproces gemaakte keuzes niet expliciet te worden verantwoord wanneer academisch juridisch-dogmatisch onderzoek wordt uitgevoerd. Zo hoeft er in beginsel geen informatie te worden verschaft over bijvoorbeeld de databases waarin naar relevant bronmateriaal is gezocht en over welke zoektermen daarbij zijn gebruikt (‘audit trail’¹⁸⁹). Dat is slechts anders, althans zo lijkt uit de data voort te vloeien, indien het uitgevoerde onderzoek zich specifiek stelt te richten op het komen tot een

¹⁸⁷ Er is overigens literatuur die hierop (globaal) ingaat, zie bijvoorbeeld Clinch (2001).

¹⁸⁸ Zo bieden veel databases niet alleen de mogelijkheid om te combineren met ‘AND’ en ‘OF’, maar ook met bijvoorbeeld ‘NOT’. Daarnaast kan bijvoorbeeld soms ook worden gevraagd die publicaties te tonen waarin bepaalde termen zich in dezelfde paragraaf of binnen een bepaalde afstand van elkaar bevinden.

¹⁸⁹ Een document waarin wordt bijgehouden wanneer, waar, en hoe precies (digitaal) is gezocht. Zij voor een voorbeeld Clinch en Mullan (2010:6-7) of de in dit proefschrift opgenomen bijlage (Appendix 1).

‘systematisch literatuuroverzicht’ of ‘systematisch jurisprudentieoverzicht’ op een bepaald onderzoeksthema. Dan is het volgens de respondenten zaak dat de onderzoeker wel ook enige informatie (‘audit trail’) verschaft over de wijze waarop zij kan garanderen dat er inderdaad sprake is geweest van een ‘systematische’ benadering.¹⁹⁰ Alhoewel dat in eerste instantie niet onlogisch klinkt, roept het na enige overdenking toch wel vragen op. Is het immers niet zo dat in elk *academisch* onderzoek het bronmateriaal systematisch zou moeten worden benaderd? En zou dat dan niet kunnen of zelfs moeten betekenen dat derhalve eigenlijk altijd een dergelijk ‘audit trail’ moet worden bijgehouden wanneer academisch onderzoek wordt verricht?¹⁹¹

Hoewel de respondenten dus in ieder geval lijken te verlangen dat bij het zoeken van relevant bronmateriaal zowel van ‘sneeuwballen’ als ‘systematisch digitaal zoeken’ gebruik wordt gemaakt (als aanvulling op en ter controle van elkaar), hebben de respondenten tezamen nog andere mogelijke zoektechnieken voorgesteld. Het gaat dan allereerst om (c) het fysiek bezoeken van één of meerdere bibliotheken. Juist vanwege het feit dat fysieke bibliotheken hun collecties wel ordenen per onderzoeksthema (indexeren) kan het bekijken van de plank waarop een relevante bron gevonden is, leiden tot belangrijke aanvullende vondsten (van bovendien ook vaak oudere bronnen) die met de andere zoektechnieken buiten schot zijn gebleven (ook opgemerkt door Parise, 2010:8). Vervolgens gaat het om (d) het bijhouden en doorspitten van digitale tijdschriften¹⁹² en (e) publicatielijsten van belangrijke auteurs die over het onderwerp hebben geschreven.¹⁹³ Ten slotte (f) is ook het raadplegen van collegae en/of experts als belangrijk aangemerkt. De onderzoeker doet er volgens de respondenten ten slotte verstandig aan een voorlopige literatuurlijst (uiteraard wel gecombineerd met een korte samenvatting van doel/vraag van het onderzoek) aan

¹⁹⁰ Over het systematisch jurisprudentieonderzoek en de daarbij te verantwoorden keuzes is in de expertmeeting uitgebreid gesproken. De daaruit voortvloeiende inzichten zijn opgenomen in paragraaf 5.2.2.

¹⁹¹ Verschillende niet-juridische wetenschappers (onder meer Aveyard, 2010; Hart, 2001) en inmiddels ook een aantal rechtswetenschappers (Curry-Sumner et al., 2010:29; Dobinson & Johns, 2007:29; Parise, 2010:8; Tijssen, 2009) vinden in ieder geval van wel.

¹⁹² In dit verband lijkt ook het abonneren op digitale nieuwsbrieven, die periodiek een overzicht van nieuw verschenen bronnen (literatuur en/of jurisprudentie) geven, te kunnen worden genoemd. Nagenoeg alle (grote) databases – zoals Kluwer Navigator, Hein Online, LexisNexis, Rechtspraak.nl, enzovoort – bieden een dergelijke service, alsook de meeste tijdschriften.

¹⁹³ Van Dijk (2016:9-10) beveelt dit als een van de eerste zoekstappen aan.

anderen voor te leggen. Bijkomend voordeel hiervan is dat zo de eventuele negatieve invloeden van voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker op het zoekproces gecorrigeerd kunnen worden.¹⁹⁴

Het combineren van al de tot dusver besproken technieken zal vaak reeds leiden tot de identificatie van voor het onderzoek relevant recht uit Europese of internationale bron. In veel gevallen zal een auteur, rechter of wetgever die eerder met het onderzoeksthema aan de slag is gegaan immers de eventuele Europese of internationale aspecten van het onderzoeksthema reeds hebben uitgewerkt of in ieder geval (kort) hebben aangestipt. In het vorige hoofdstuk werd echter duidelijk dat hier niet zonder meer van mag worden uitgegaan.¹⁹⁵ In de literatuur stelde Vranken (2014a:142-144) dan ook de vraag, die hij overigens reeds zelf aan de hand van verschillende mooie privaatrechtelijke voorbeelden voorzichtig met ‘ja’ leek te beantwoorden, of er daarom niet altijd (g) in ieder geval een “Europacheck”¹⁹⁶ zou moeten plaatsvinden. Het voorzichtige ‘ja’ kan op grond van de data omgezet worden in een volmondig ‘ja’: de respondenten stelden unaniem dat, afgezien van die paar thema’s waarvan het buiten twijfel is dat er geen recht uit Europese of internationale bron toepassing heeft, het uitvoeren van een dergelijke ‘Europecheck’ inderdaad inmiddels noodzakelijk is.

Dan rest natuurlijk nog wel de vraag hoe die ‘Europecheck’ concreet vorm kan krijgen. Het antwoord daarop bleef, enigszins teleurstellend, abstract: volgens de respondenten kan dit ingevuld worden door Europeesrechtelijke ontwikkelingen goed bij te houden (tijdschriften lezen, aanmelden voor (jurisprudentie)nieuwsbrieven, enzovoort), databases waarin Europees (primair) recht is vervat door te spitten en raad bij experts op het gebied van het internationaal en Europees recht te zoeken. Het (zelfs gecombineerd) toepassen van deze technieken lijkt echter niet direct een volledig

¹⁹⁴ Alhoewel niet genoemd door de respondenten, wijs ik ook nog op de mogelijkheid die sommige databases bieden tot het instellen van slimme ‘alerts’ of ‘notifications’. Zo biedt Legal Intelligence de mogelijkheid om een attendering in te stellen. Met een attendering ontvangt de onderzoeker bericht zodra nieuwe documenten zijn verschenen die aan de zoekopdracht van de onderzoeker voldoen.

¹⁹⁵ Juist vanwege het feit dat het missen van recht uit internationale of Europese bron als een zeer urgent gevaar binnen de huidige onderzoekspraktijk wordt aangemerkt, kan het heel goed zijn dat wél relevant bronmateriaal telkens, bijna systematisch, over het hoofd is gezien. Bovendien kan er, vanwege de veranderlijkheid van het recht, inmiddels relevant internationaal of Europees recht zijn waar dat in het verleden nog niet het geval was.

¹⁹⁶ Daaronder schaaft hij in ieder geval zowel het Europese Unie recht als ook het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens en bijbehorende rechtspraak.

verantwoorde strategie op te leveren.¹⁹⁷ Internationaal en Europees recht kan op veel verschillende manieren inwerken op of verweven zijn met het nationale recht.¹⁹⁸ Zo kan op (een onderdeel van) het nationale consumentenrecht bijvoorbeeld het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens en daarover gewezen rechtspraak, verschillende Europese richtlijnen (oude richtlijnen, soms deels samengebracht tot één nieuwe bredere richtlijn) en verordeningen, verdragsrecht (bij voorbeeld het vrije verkeer van goederen of bepalingen over mededingingsrecht) en rechtspraak van het Europese Hof van Justitie ten aanzien van een of meerdere van die regels van toepassing zijn (ik heb dan nog niet eens over de literatuur die in al die verbanden is verschenen). Bovendien zal bijvoorbeeld de op het goederenrecht georiënteerde rechtswetenschapper ook kennis moeten hebben van de Europese ontwikkelingen op het terrein van het consumenten-, arbeids-, ondernemings- en burgerlijk procesrecht en vice versa.¹⁹⁹ Wil men dat alles (inclusief de daartussen bestaande verhoudingen) werkelijk in kaart kunnen brengen, dan lijkt er toch meer nodig te zijn dat hetgeen de respondenten hebben aangedragen.²⁰⁰ Is of zijn de Europese of internationale bron(nen) eenmaal ontdekt, dan kan de onderzoeker via de eerder besproken zoektechnieken naar daarop betrekking hebbend ander relevant bronmateriaal zoeken, met dien verstande dat het digitaal zoeken dan natuurlijk wel in de internationale en Europese databases moet plaatsvinden en niet (alleen) in Nederlandse databases.

¹⁹⁷ Westrik (2016:11) stelt zelfs: “Noch een gedegen studie en kennis van het Europese recht, nog een veel verder en diepergaande studie van het Europese recht, noch een zéér veel verder en diepergaande studie van de jurisprudentie van het Hof van Justitie van de Europese Unie bieden enig soelaas. Integendeel zelfs: hoe verder- en diepgaander de studie, hoe groter het aantal vragen en onzekerheden dat tevoorschijn komt. Anders gezegd, de onvindbaarheid van het geldende recht neemt juist toe wanneer er intensiever naar wordt gezocht in het recht uit ‘Europese bron’”.

¹⁹⁸ Vergelijk ook hier de monografie van Westrik (2016), waarin diverse andere voorbeelden worden aangehaald.

¹⁹⁹ Met name het Hof van Justitie van de Europese Unie neemt doorlopend beslissingen met een algemene strekking, dat wil zeggen, met een gelding voor alle of vrijwel alle rechtsgebieden.

²⁰⁰ Zo onderscheidt Westrik (2016:105-107) verschillende (ken)vragen die een lidstaatsjurist (inclusief rechtswetenschapper) volgens hem in elk geval moet kunnen beantwoorden. Het bewerkstelligen daarvan kan volgens hem alleen worden bereikt door “studie, voorlichting en verdere studie”. Hij vervolgt: “Het geldende recht moet bestudeerd en beschreven worden in zijn ware gedaante, dat wil zeggen als nationaal en Europees recht door en naast elkaar, als verwevenheid. Er bestaat een dringende noodzaak om het geldende recht integraal op te nemen in studie- en andere boeken, in commentaren en in tijdschriftartikelen, om het geïntegreerd te laten bestuderen in de rechtenopleiding en in iedere denkbare andere opleiding, ook postdoctoraal”.

Wanneer de onderzoeker behalve de Nederlandse bronnen en de internationaal- of Europeesrechtelijke bronnen zelf óók nationaal recht uit andere jurisdicties dat betrekking heeft op die internationaal- of Europeesrechtelijke bronnen wenst (of moet) betrekken, geldt voor het lokaliseren van dat materiaal een wat ander regime.²⁰¹ Opnieuw is in dit verband de literatuur over de rechtsvergelijkingsmethoden en -methodologie relevant (bijvoorbeeld de technieken die men kan gebruiken ten aanzien van de selectie van rechtssystemen waarnaar wordt gekeken). De belangrijkste les die daaruit getrokken kan worden, is kort gezegd dat de onderzoeker slechts zinvol systematisch kan zoeken naar binnen een andere jurisdictie bestaand relevant bronmateriaal wanneer zij voldoende tijd heeft ingelast om doordringen te raken van het betreffende buitenlandse rechtssysteem en de maatschappelijke, economische en politieke context waarin dat zich bevindt. Dat is echter voor nagenoeg alle doctrinaire onderzoeksprojecten een onmogelijke opgave. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat de respondenten in dit verband met name wezen op de mogelijkheid tot het raadplegen van experts uit de betreffende jurisdictie(s). Expres spraken zij van experts, meervoud dus, omdat in het enkel raadplegen van één persoon het gevaar schuilt dat het brongebruik te eenzijdig wordt. Is het om wat voor reden dan ook niet mogelijk om experts te consulteren, dan is de second-best optie volgens de respondenten om op zoek te gaan naar de *binnen* de betreffende jurisdictie(s) op het onderzoeksterrein bestaande gezaghebbende handboeken om vervolgens van daaruit te proberen dieper te graven.²⁰² In ieder geval mag de onderzoeker de zoekactiviteit naar bronnen in andere jurisdicties niet onderschatten of te gemakkelijk afdoen.²⁰³

Alhoewel zij nauw samenhangen, “zoeken *is* selecteren” aldus één van de respondenten, kan de zoekstrategie analytisch onderscheiden worden van de selectiestrategie. Voor de duidelijkheid merk ik op dat ik met ‘selectie’ hier doel op het proces waarbij de op basis van de bovenstaande technieken bereikte zoekresultaten worden teruggebracht naar alleen dat materiaal dat werkelijk “mogelijk relevant” lijkt voor de geformuleerde onderzoeksvraag. Of dat ook

²⁰¹ Over de vraag wanneer dit nuttig of zelfs nodig zou kunnen zijn schreef ik in paragraaf 2.4.1.

²⁰² Over de vraag hoe de ‘gezaghebbendheid’ van een bron bepaald kan worden, zie de volgende subparagraaf.

²⁰³ Zo mag volgens de respondenten bijvoorbeeld niet vertrouwd worden op de representativiteit van de materialen die enkel op basis van een globale digitale search zijn achterhaald en mag zeker ook niet alleen af worden gegaan op Nederlands- of Engelstalige secundaire bronnen die stellen het recht in een ander land weer te geven.

daadwerkelijk zo is en welke onderlinge verhouding tussen de verschillende bronnen bestaat, wordt pas duidelijk bij de waardering van het gevonden en uitgeselecteerde bronmateriaal. De technieken die de onderzoeker daartoe ter beschikking staan, bespreek ik pas in de volgende subparagraaf. Wat betreft het uitfilteren van de zoekresultaten (iii) merkten de respondenten op dat het daarbij allereerst van groot belang is om reeds voorafgaand aan het zoeken enige selectiecriteria aan te leggen die kunnen helpen te bepalen welk zoekresultaat wel en welk zoekresultaat niet als ‘mogelijk relevant’ wordt aangemerkt. De onderzoeksvraag is daarbij altijd leidend. Bij het onderzoek naar de condities voor civielrechtelijke aansprakelijkheid van overheidsinstellingen voor falend toezicht kan bijvoorbeeld als selectie criterium gelden dat de zoekresultaten die gaan over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van overheidsinstellingen (in eerste instantie) niet worden meegenomen. Selectiecriteria kunnen overigens ook in een andere hoek gevonden worden. Zo kan men bijvoorbeeld, afhankelijk van het doel van het onderzoek natuurlijk, ervoor kiezen om literatuur waarin een meer theoretische benadering van de problematiek wordt verkozen niet mee te nemen of om bijvoorbeeld rechtsvergelijkende en empirische beschouwingen buiten te sluiten. Vervolgens doet de onderzoeker er verstandig aan met die criteria in het achterhoofd een ‘quick-scan’ op de zoekresultaten los te laten.

4.4.2 Richtlijnen met betrekking tot het plaatsen van het bronmateriaal

De hierboven bedoelde ‘quick-scan’ zorgt voor een eerste filtering (selectie) van de resultaten van het zoekproces. De onderzoeker kan dan dieper duiken in de materialen die deze eerste selectieronde hebben overleefd. Tijdens de nadere bestudering die volgt, vinden er grofweg vier processen plaats die in de onderzoekspraktijk veelal simultaan zullen lopen: het bepalen van de strekking van de individuele bronnen, het interpreteren van het materiaal in haar onderlinge samenhang, het beslissen uit welk bronmateriaal daadwerkelijk wordt geput, en het inschatten van het onderling gewicht dat aan de verschillende bronnen wordt toegekend. Tezamen beslaan zij geen mechanisch proces dat in algemene regels kan worden verrat. Vaak zullen hier beslissingen moeten worden genomen die niet altijd precies zijn uit te leggen. Juist hier floreert dan ook de ‘intuïtie’, ‘ervaring’ en het ‘vakmanschap’ van de onderzoeker. Toch kan er wel iets meer dan dat over worden gezegd. Het is daarvoor wel noodzakelijk een analytisch onderscheid aan te brengen tussen die vier processen. In deze paragraaf zal ik dan ingaan op het toekennen van gewicht aan het

bronmateriaal (waarderen) en over de keuze om uiteindelijk wel of niet uit een bron te putten (selecteren). In de volgende paragraaf ga ik vervolgens in op het bepalen van de strekking van individuele (interpreteren) en groepen bronnen (generaliseren).

Voor het (i) waarderen van bronmateriaal zijn in de data richtlijnen aangetroffen. Die richtlijnen variëren, althans deels, per brontype. Ten aanzien van (a) de primaire bronnen geldt op de eerste plaats dat er reeds op basis van het rechtssysteem zelf al een zekere hiërarchie in het bronmateriaal bestaat. In beginsel gaat internationale en Europese wetgeving voor nationale wetgeving, is nationale wetgeving uitgevaardigd door regering en parlement belangrijker dan regelgeving opgesteld door decentrale overheden en heeft rechtspraak van internationale, Europese en de hoogste nationale rechtscolleges meer waarde dan de rechtspraak van rechtbanken, gerechtshoven en andere lagere (rechts)colleges. Dat gaat echter zeker niet altijd op. In afwijking van de hiërarchische ordening kan het ook voorkomen dat aan de inzichten die in lagere regelgeving of rechtspraak zijn vervat, juist meer waarde moet worden gehecht dan aan de uit hogere regelgeving of rechtspraak voortvloeiende inzichten.²⁰⁴ Dat lijkt in verband met rechtspraak afgezien van de situatie waarin de onderzoeksvraag zich expliciet richt op het in kaart brengen van de lagere rechtspraak voornamelijk het geval wanneer hogere rechtspraak afwezig²⁰⁵ of sterk verouderd is. In die gevallen zal de onderzoeker zelf systematisch op zoek moeten gaan naar de relevante lagere rechtspraak. De respondenten noemden echter nog twee andere meer uitzonderlijke gevallen waarin aan lagere rechtspraak mogelijk relatief veel waarde kan worden toegekend. Zo werd gewezen op het feit dat in lagere rechtspraak soms een belangrijke ontwikkeling, nuance of toevoeging aan de op een bepaald terrein bestaande hogere rechtspraak wordt aangetroffen. Ook werd op de situatie gewezen dat in lagere rechtspraak een antwoord op een aan het Europese Hof van Justitie gestelde prejudiciële vraag over de uitleg of gelding van Europees recht is gesteld.²⁰⁶ Moest de

²⁰⁴ “An obscure state court decision can be hailed as a triumph of judicial reasoning, or a Supreme Court opinion can be identified as a jurisprudential Armageddon whose implications escaped the justices at the time when it was handed down”, aldus Rubin (1997:526).

²⁰⁵ Een voorbeeld van zo’n onderzoeksthema dat door een van de respondenten werd genoemd betreft de bewijslastverdeling bij non-conformiteit (privaatrecht). Op dat terrein is er volgens de betreffende respondent niet meer voorhanden dat enkele uitspraken van lagere gerechten en arbitragecommissies. Andere respondenten merkten op dat ook bij bepaald familierechtelijk onderzoek en onderzoek naar (nationale) grondrechten vaak niet veel meer voorhanden is dan een aantal uitspraken van lagere gerechten.

²⁰⁶ De lagere rechtspraak bevat dan indirect een uitspraak van een hoog rechtscollege, het Europese Hof van Justitie en kan om die reden als belangrijk worden aangemerkt.

onderzoeker bij elk onderzoeksproject nagaan of een van die uitzonderingssituaties zich voordoet, dan zou dat natuurlijk veel tijd in beslag nemen. De respondenten namen in dit verband dan ook een coulantere houding aan: in beginsel mag de onderzoeker zich volgens hen beperken tot het bespreken van die lagere rechtspraak die reeds door specialisten als belangrijk is aangemerkt. Zij doelden daarmee in het bijzonder op (de conclusies van) de advocaat-generaal en redacties van tijdschriften die rechtspraak van lagere instanties publiceren.

De hiërarchische ordening helpt niet bij het bepalen van de onderlinge verhouding tussen verschillende uitspraken van één rechtscollege of van verschillende rechtscolleges die op eenzelfde hiërarchisch niveau opereren. Wanneer de onderzoeker zich hieraan waagt, is het belangrijk dat zij in eerste instantie beseft dat bepaalde uitspraken belangrijker kunnen zijn dan andere uitspraken.²⁰⁷ De onderzoeker heeft vervolgens verschillende aanknopingspunten om tot een indicatie van de 'importantie' te komen. Allereerst is er de mogelijkheid om te kijken naar de status die het rechterlijk college zelf aan de uitspraak heeft toegekend. Heeft het daarover in de uitspraak zelf een expliciete opmerking gemaakt? Is er een later overzichtsarrest verschenen waarin een bepaalde uitspraak als belangrijk is aangemerkt?²⁰⁸ En/of is de uitspraak in het jaarverslag (dat door de meeste rechtelijke colleges wordt uitgegeven) aangewezen als een belangrijke uitspraak die dat jaar door de betreffende instantie gewezen is? Daarnaast kan de onderzoeker de waarde van een uitspraak afleiden uit de frequentie waarmee en de wijze waarop zij in het overige bronmateriaal wordt aangetroffen.²⁰⁹ In het bijzonder kan ook worden gekeken of een uitspraak in een of meerdere (jurisprudentie)tijdschrift(en) is gepubliceerd en geannoteerd.²¹⁰ Deze aanknopingspunten hebben gemeen dat de onderzoeker daarbij

²⁰⁷ Oude uitspraken kunnen bijvoorbeeld vervangen zijn door nieuwe, maar dat niet alleen. Kenmerkend voor de juridisch-dogmatische wetenschapsdiscipline is dat sommige rechterlijke uitspraken als '*landmark*' of '*seminal*' cases worden aangemerkt (zij komen steeds opnieuw terug in literatuur, rechtspraak en wetgevingsdocumenten), andere minder maar nog steeds belangrijk worden geacht (daarnaar wordt regelmatig in ander bronmateriaal verwezen) terwijl weer andere uitspraken juist gedoemd zijn in de vergetelheid te raken.

²⁰⁸ Vranken (2009:81) wees eerder bij wijze van voorbeeld op HR 12 december 2009, RvdW 2009, 35 dat gaat over de verhouding van artikel 7:658 en artikel 7:611 BW.

²⁰⁹ Wordt de uitspraak bijvoorbeeld in de literatuur of wetsgeschiedenis telkens in een adem genoemd met een bepaald wetsartikel of een bepaalde doctrine?

²¹⁰ Andersom stelden de respondenten in dit verband dat wanneer een uitspraak in geen enkel (jurisprudentie)tijdschrift is gepubliceerd en/of niet is geannoteerd, dit een indicatie (niet meer dan dat!) oplevert dat de uitspraak als minder belangrijk kan worden aangemerkt.

afgaat op het oordeel van anderen. Daarop mag de onderzoeker echter niet blindelings vertrouwen. Het is zaak dat de onderzoeker het oordeel van anderen *altijd* combineert met een eigen oordeel. Ook voor het komen tot zo'n eigen oordeel zijn in de data enige richtlijnen aangetroffen. Allereerst biedt de constatering dat aan het rechterlijk college een vraag over de *uitleg* van geldend recht wordt gesteld waarop het college vervolgens ook daadwerkelijk ingaat een indicatie dat de uitspraak van belang kan zijn. Behalve dat, kan ook de samenstelling waarin het rechterlijk college tot de uitspraak is gekomen²¹¹ en de consensus²¹² die onder de leden van het rechterlijk college heeft bestaan, een rol spelen. Verder zal het vooral aankomen op het lezen van de uitspraak in het licht van de door de onderzoeker opgeworpen onderzoeksvraag.²¹³

Voor (b) de (nieuwe) bronnen die niet als primaire bron zijn aan te merken maar hier wel dicht tegen aan liggen, geldt een ander regime.²¹⁴ Volgens de respondenten geldt voor het inschatten van de waarde van deze brontypen in eerste instantie dat zij over het algemeen een hogere waarde hebben wanneer de betreffende bron door een primaire bron (bijvoorbeeld een rechterlijke uitspraak) tot geldend recht is verheven. Op de tweede plaats geldt dat de totstandkomingsgeschiedenis van een bron een belangrijke indicator is voor de waarde die aan de bron kan worden toegekend.²¹⁵

²¹¹ Groter Kamer, Kleine Kamer, maar soms ook zelfs de aanwezigheid van een specifiek persoon.

²¹² Als daar inzicht in bestaat, zoals bijvoorbeeld tot op zekere hoogte wel het geval is bij de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en het Europese Hof van Justitie, maar niet bij de Nederlandse rechterlijke colleges.

²¹³ Interessant in dit verband zijn ook de bevindingen waartoe Van Opijnen (2014:328-358) in zijn proefschrift kwam. Hij behandelt de ontwikkeling van selectiecriteria op basis waarvan rechterlijke uitspraken in databases worden opgenomen. Daar kunnen aanknopingspunten worden gevonden voor de onderzoeker die zich met selectievraagstukken geconfronteerd ziet. Ik wijs ook nog op allerlei nieuwe manieren (bijvoorbeeld via 'netwerkanalyse') waarop relatief gewicht aan uitspraken kan worden toegekend die zowel in Nederland (Winkels, De Ruyter, & Kroese, 2011) als in het buitenland (Fowler & Jeon, 2008; Fowler, Johnson, Spriggs II, Jeon, & Wahlbeck, 2007) zijn (en worden) verkend.

²¹⁴ Ik noemde in het vorige hoofdstuk als voorbeeld zelfreguleringscodes, modelregels, richtlijnen, kaderbesluiten, groen- en witboeken en niet bindende uitspraken van organen die toezicht houden op de naleving van verschillende internationale verdragen.

²¹⁵ Bronnen die tot stand zijn gekomen aan de hand van een gedegen academisch proces, hebben een hogere waarde dan bronnen die vluchtig tot stand zijn gekomen of die aangemerkt kunnen worden als voornamelijk politieke documenten. In dit verband werd door een van de respondenten bijvoorbeeld gesteld dat aan het *Common Frame of Reference*, minder waarde kan worden toegekend dan aan de *PICC*, *PECL* en *PETL*, omdat de *Common Frame of Reference* onder tijdsdruk en aan de hand van een minder secuur proces is opgesteld dan de *PICC*, *PECL* en *PETL*. Het zal evenwel niet altijd even goed mogelijk zijn om enig zicht op dat totstandkomingsproces te krijgen.

Tenslotte geldt ook hier dat de waarde die door anderen in de literatuur is toegekend aan de betreffende bron, een belangrijke indicatie oplevert voor de waarde die de bron daadwerkelijk heeft.

Dat brengt mij bij (c) de literatuur. Ook met betrekking tot het bepalen van de (relatieve) waarde van dergelijke bronnen zijn in de data richtlijnen aangetroffen. In beginsel geldt in ieder geval dat meer specifieke literatuur (een tijdschriftartikel waarin het voor de onderzoeker relevante onderwerp wordt besproken) boven algemenere literatuur (een handboek waarin het onderwerp ook wordt aangestipt) en recente literatuur boven oudere literatuur gaat. Met alle uitzonderingen van dien natuurlijk.²¹⁶ Voor het bepalen van de onderlinge waarde van verschillende specifieke publicaties geldt vervolgens dat de inhoudelijke kwaliteit van de bron doorslaggevend zou moeten zijn. Voor het inschatten van die kwaliteit kan gebruik worden gemaakt van de kwaliteitseisen die in dit boek besproken zijn. Dat zal in de praktijk, in het bijzonder voor de jonge onderzoeker, echter niet altijd even gemakkelijk zijn. Hoe schat men immers precies in of een publicatie daadwerkelijk ‘origineel’, ‘relevant’, ‘leesbaar’, ‘overtuigend’, ‘nauwkeurig én accuraat’, ‘gebalanceerd’ en ‘geloofwaardig’ is? Als aanvullende indicatoren kunnen dan in eerste instantie de reputatie/gezaghebbendheid van de auteur²¹⁷, het tijdschrift waarin gepubliceerd wordt en/of de uitgever worden meegewogen (hierover ook Stolker, 2014:224-225, 243).²¹⁸ Ook het feit dat naar een bepaalde publicatie vaak of juist niet vaak verwezen wordt in ander relevant bronmateriaal en de manier waarop dat gebeurt (met instemming en lof, of juist kritisch), levert een aanvullende indicatie op voor de waarde die daaraan mag worden toegekend. De gedachte is dan dat als in een

²¹⁶ Zo merkte een van de respondenten op dat oudere meer theoretische literatuur haar waarde minder snel verliest dan oudere literatuur waarin het geldend recht beschreven wordt.

²¹⁷ Daarbij is wel opgemerkt dat als voor de inschatting van de waarde van een bron naar de reputatie van een auteur gekeken wordt, wel moet worden opgelet of de betreffende auteur op haar *eigen* onderzoeksterrein heeft gepubliceerd (vergelijk Van Dijck, 2016:7-8).

²¹⁸ Zo ook Van Dijck (2016:6) die stelt dat “[f]ormal criteria can serve as an effective means to select relevant publications, at least at the initial stages of the research”. Dat het hier altijd slechts kan gaan om *aanvullende* indicatoren wordt duidelijk wanneer men zich realiseert dat de respondenten met enige regelmaat hebben opgemerkt dat prominente auteurs en/of inhoudelijk goede stukken met enige regelmaat in meer obscure tijdschriften of zelfs op het open web worden aangetroffen en dat andersom kwalitatief ondermaatse stukken ook regelmatig door de mazen van de goed aangeschreven tijdschriften doordringen. Wel lijkt volgens de respondenten te gelden dat de bronnen die niet aan een controle van een redactie of ‘peers’ onderworpen zijn, altijd met meer scepsis omtrent hun inhoud tegemoet worden getreden dan bronnen die wél aan een dergelijke controle onderworpen zijn.

gezaghebbende publicatie met instemming naar andere bronnen wordt verwezen, dat op haar beurt een indicatie oplevert dat de onderzoeker waarschijnlijk ook op die bronnen kan varen.²¹⁹

Tabel 4.3 Richtlijnen voor de waardering van bronmateriaal²²⁰		
Rechtspraak	Para-juridische bronnen	Literatuur(achtige) bronnen
Systeemgebonden hiërarchie	Waarde die daaraan in primaire bronnen is toegekend	Inhoudelijke kwaliteit van de bron doorslaggevend
Status die anderen of de rechtelijke instantie zelf aan de uitspraak toekennen	Gedegen academische achtergrond, of vluchtig/politiek document?	Reputatie auteur, tijdschrift, of uitgever als aanvullende indicator
De uitspraak is in een tijdschrift gepubliceerd/geannoteerd	Status die in de literatuur aan de bron is toegekend	Status die in andere bronnen aan de bron is toegekend
In de uitspraak wordt ingegaan op de uitleg van geldend recht	Over het algemeen met zekere mate van scepsis tegemoet treden	Niet gecontroleerde bronnen met scepsis tegemoet treden
Samenstelling van het college, en mate van consensus		

Tijdens en na afloop van het waarderen van het bronmateriaal vindt (ii) verdere selectie plaats. De onderzoeker kan dan de bronnen die alsnog irrelevant blijken of overduidelijk kwalitatief niet aan de maat zijn, uitsélectioneren. Maar de selectie stopt daar niet. Volgens de respondenten moeten immers in deze fase ook bronnen die enkel als een herhaling van ander ouder bronmateriaal aangemerkt kunnen worden, uit het onderzoek worden geweerd (zie ook Verbeke et al., 2009:1788). Uit de data vloeit voort dat de respondenten in een uiteindelijk publicatie liever zouden zien dat uitsluitend naar de éérste bron waarin een inzicht is opgenomen, eventueel de bron die daarna het meest uitvoerig daarop is ingegaan én een recente bron waarin zij wordt herhaald wordt verwezen dan dat ál het relevante materiaal wordt aangehaald. Dat neemt niet weg dat bronnen die belangrijke nuances of verduidelijkingen bevatten, natuurlijk wel apart besproken moeten worden.²²¹

²¹⁹ Hoewel zeker ook de tekortkomingen van het op deze grondslag komen tot een kwaliteitsoordeel erkend worden, is dit in sommige andere disciplines zelfs een van de belangrijkste indicatoren voor het bepalen van de kwaliteit van een bron (bibliometrie).

²²⁰ Overigens doen zich in de bibliotheekwetenschappen interessante discussies voor over technieken waarmee bronnen (voornamelijk in verband met literatuur en rechtspraak) op relevantie gesorteerd kunnen worden (zie bijvoorbeeld Mart, 2010; Qi, 2010).

²²¹ Eén respondent vulde aan: “ik zou daarbij de belangrijkste vertegenwoordigers van argumenten toch altijd zelf noemen en niet afgaan op een auteur die stelt deze te hebben samengevat”. Ik wijs verder ook op de (interessante) gedachten over het citeren van rechtspraak die ik in een (oriënterende) publicatie van Norman (2000) aantrof.

Vooraf, gedurende en na afloop van het zoek- en selectieproces is het volgens de respondenten noodzakelijk dat de onderzoeker telkens ook (*iii*) gebruik maakt van de techniek die eerder (in het analytisch kader) ‘tegendenken’ is genoemd. Juist omdat de waardering van het bronmateriaal relatief eenvoudig beïnvloed kan worden door de voorkeuren, assumpties en veronderstellingen van de onderzoeker, is het zaak dat de onderzoeker constant zelf reflecteert op de door haar gemaakte keuzes²²² en bovendien ook, reeds voorafgaand aan publicatie, aan anderen de gelegenheid geeft om de door de onderzoeker in dit verband gemaakte keuzes te controleren. Het gaat er dan allereerst om dat de onderzoeker voldoende tijd inruimt om bewust te worden van haar eventuele ethische, morele, maatschappelijke of (rechts)politieke opvattingen die mogelijk in verband staan met het onderzoeksthema waarnaar zij onderzoek doet. Vervolgens is het zaak dat zij toetst of de tijdens het onderzoeksproject gemaakte afwegingen in het bronmateriaal niet teveel door die opvattingen zijn geleid. Of er, als de onderzoeker was uitgegaan van tegengestelde opvattingen, niet een andere keuze voor de hand had gelegen. Omdat de onderzoeker hier niet altijd zelf toe in staat zal zijn, merkten de respondenten op dat het ook belangrijk is altijd een (of meerdere) extern(e) klankbord(en) te organiseren. Daartoe kunnen opnieuw collegae, begeleiders, enzovoort geraadpleegd worden.

4.4.3 *Resumé*

De respondenten hebben samen verschillende aanknopingspunten aangereikt waarmee de onderzoeker kan proberen de vereiste ‘balans’ in het bronmateriaal te bereiken. Om zo ‘compleet’ mogelijk te zijn bij het achterhalen van bronmateriaal is het zaak dat de onderzoeker allereerst (*i*) het *onderzoeksdesign* goed afbakent, en vervolgens een (*ii*) zoekstrategie en (*iii*) selectiestrategie uitdenkt. Bij het (*ii*) zoeken doet de onderzoeker er verstandig aan verschillende technieken met elkaar te combineren. Het gaat dan om het uitvoerig toepassen van de ‘sneeuwbaltechniek’ en ‘digitaal zoeken’. Ter aanvulling daarop kan de onderzoeker ook fysieke bibliotheken bezoeken, belangrijke tijdschriften doorspitten en bijhouden, publicatielijsten van belangrijke auteurs bekijken, collegae en experts raadplegen en een ‘Europacheck’ uitvoeren. De zoekresultaten kunnen vervolgens (*iii*) geselecteerd worden op basis van bij voorkeur vooraf opgestelde selectiecriteria en het uitvoeren van een quick-scan. Om het achterhaalde materiaal vervolgens een ‘eerlijke plaats’ in het onderzoek

²²² “Jouw grootste criticus moet eigenlijk jijzelf zijn”, stelde een van de respondenten treffend.

te geven, is het van belang dat de onderzoeker nadenkt over (i) de waarderingstechnieken die zij gebruikt en (ii) de wijze waarop nadere selectie wordt ingekleurd. Telkens zal de onderzoeker daarbij gebruik moeten maken van (iii) de techniek van tegendenken, zowel zelf als met behulp van een klankbord. Het waarderen van het bronmateriaal betreft geen mechanisch proces dat door concrete technieken ondervangen kan worden. Wel hebben de respondenten per brontype enkele richtlijnen (niet meer dan dat!) opgesteld die kunnen helpen bij het bepalen van de waarde van het individueel bronmateriaal. Die richtlijnen zijn hierboven in tabel 4.3 terug te vinden. Bij het verder selecteren kan vervolgens irrelevant of kwalitatief ondermaats materiaal en materiaal dat enkel herhaalt wat al eerder gesteld is, buiten het uiteindelijke onderzoek worden gehouden.

Tabel 4.4 Technieken voor het bereiken van balans	
Compleetheid of representativiteit	Eerlijkheid
Voldoende tijd in ruimen voor het ontwikkelen en overdenken van het <i>onderzoeksdesign</i>	Overdenken van de wijze waarop individuele bronnen gewaardeerd worden, met gebruikmaking van richtlijnen die hierboven in tabel 4.3 zijn opgenomen
Verschillende zoektechnieken combineren: sneeuwbal-techniek, digitaal zoeken, fysieke bibliotheken bezoeken, tijdschriften doorspitten en bijhouden, publicatielijsten auteurs bekijken, experts raadplegen	Bronmateriaal verder selecteren door zowel irrelevant en kwalitatief ondermaats materiaal, als materiaal dat enkel herhalingen bevat, buiten te sluiten
Selecteren aan de hand van vooraf opgestelde selectiecriteria en een quick-scan van het achterhaalde bronmateriaal	Tegendenken, zowel middels zelfreflectie als met behulp van anderen

4.5 Technieken voor het komen tot geloofwaardige beweringen

De onderzoeker zal uiteindelijk op basis van haar (bronnen)onderzoek tot verschillende beweringen komen. Een aantal van die beweringen zal direct betrekking hebben op het bestudeerde bronmateriaal: ‘in uitspraak X lijkt de rechter te bedoelen dat’, ‘de lijn die de rechter in haar uitspraken over onderwerp X hanteert lijkt de volgende te zijn’, ‘de wetgever lijkt onderwerp A onder regel B te hebben willen scharen’ en ‘auteur F stelt zich op het standpunt dat’. Van de onderzoeker wordt verlangd dat al die beweringen ‘geloofwaardig’ zijn. Wat zij daartoe kan doen, is lastig in algemene termen te vervatten. Het lijkt om een black box te gaan waarbinnen

afhankelijk van onderzoeker en onderzoeksproject andere processen worden doorlopen. Toch is het de respondenten gelukt enig inzicht te geven in een aantal aspecten die daarbij in ieder geval een rol kunnen spelen. Zij worden in deze paragraaf besproken. Hoewel ik besef dat zij in de praktijk vaak door elkaar heen zullen lopen, kwam ik er ten behoeve van de analyse niet onderuit een (analytisch) onderscheid te maken tussen enerzijds beschrijvingen en interpretaties van *individueel* bronmateriaal en anderzijds generaliseringen.²²³

4.5.1 Over het interpreteren van een wetsterm, uitspraak of auteursstandpunt

Van de rechtswetenschapper wordt verwacht dat zij meer doet dan het enkel beschrijven van bronmateriaal. Desondanks zal zij bij een deelaspect van de beantwoording van een onderzoeksvraag in sommige gevallen toch ook met een beschrijving van een (of enkele) bron(nen) kunnen volstaan. Wanneer de onderzoeker enkel beschrijft (beschrijven moet dan wel in haar meest strikte zin worden opgevat: als parafraseren, hooguit samenvatten), is het in het kader van ‘geloofwaardigheid’ absoluut vereist dat de originele bron wordt geconsulteerd en dat vervolgens de daarin vervatte informatie heel precies wordt overgenomen.

Voor het komen tot een ‘geloofwaardige’ interpretatie van een bron geldt een gecompliceerder regime. In dat verband is het van belang te vermelden dat het interpreteren van één bron, in tegenstelling tot het beschrijven daarvan, in de *rechtswetenschap* een doel op zich kan zijn. Zo kan soms zelfs een compleet proefschrift worden gewijd aan het interpreteren van één (nieuwe) wetsbepaling, staat in een annotatie doorgaans de interpretatie van een rechterlijke uitspraak centraal en verschijnen er recensies die in het teken staan van het interpreteren van rechtswetenschappelijke publicaties. Los daarvan zal de rechtswetenschapper natuurlijk ten behoeve van de beantwoording van elke onderzoeksvraag bronmateriaal moeten interpreteren. Zo kan zij bij het beantwoorden van de (deel)vraag ‘onder welke condities een overheidsinstelling civielrechtelijk aansprakelijk is voor schade

²²³ Zo zal de onderzoeker wanneer zij onderzoek uitvoert vaak verschillende rechterlijke uitspraken, wetstermen en auteursstandpunten gelijktijdig omvormen tot door haar voorgestane interpretaties, argumenten of inzichten. Het recht vormt immers, zo ook Paul Scholten, een geheel, waarin de afzonderlijke geschreven rechtsregels en jurisprudentiële uitspraken hun betekenis pas krijgen door hun plaats in het totale stelsel (Scholten, Scholten, & Bregstein, 1949). Interpreteren, generaliseren en synthetiseren zullen in de onderzoekspraktijk dus altijd door elkaar lopen.

die is ontstaan door onvoldoende toezicht' onder andere stuiten op de wettelijke terminologie 'met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt' (inclusief de in de parlementaire geschiedenis gegeven uitleg daarvan), het Kelderluikarrest, en een boek of tijdschriftartikel waarin een auteur op het thema overheidsaansprakelijkheid is ingegaan. De onderzoeker zal dan in eerste instantie tot een 'geloofwaardige' interpretatie van dat individuele bronmateriaal moeten komen. Daarbij zal zij in ieder geval een filtering moeten maken in de informatie uit de bron die wel en niet van belang is voor de specifiek door de onderzoeker geformuleerde onderzoeksvraag. Daarna zal zij natuurlijk ook de strekking van de uitgefilterde informatie moeten duiden. Daartoe zijn door de respondenten een aantal technieken aangedragen.

Voorafgaand aan de bespreking daarvan merk ik in navolging van de respondenten nog twee dingen op. Op de eerste plaats dat de onderzoeker er verstandig aan doet de door haar bereikte interpretaties van bronmateriaal met enige mate van voorzichtigheid te presenteren.²²⁴ De onderzoeker moet ervoor waken dat zij haar interpretatie presenteert als een beschrijving (zie ook expliciet Smits, 2012:19; Wendel, 2011:105). Ook mogen onzekerheden of onduidelijkheden die bij of na interpretatie ontstonden, niet worden weggeschreven. Aan de andere kant mag de onderzoeker zich ook weer niet te snel indekken door te stellen dat de door haar bereikte interpretatie slechts één van de mogelijke interpretaties behelst. Als nadere analyse ten behoeve van het bereiken van een 'geloofwaardige' interpretatie nog mogelijk is, moet die analyse ook daadwerkelijk worden uitgevoerd. Op de tweede plaats wezen de respondenten nadrukkelijk op het feit dat interpreteren niet aan de hand van een volledig mechanisch, transparant proces kan plaatsvinden. Bij het interpreteren zullen altijd '*judgment calls*' (in de literatuur ook 'interpretatiesprongen' genoemd) gemaakt moeten worden, die volgens de respondenten overigens ook zo mogelijk geïdentificeerd en geëxpliciteerd moeten worden. Dat klinkt natuurlijk mooi, zelfs logisch, maar is het kenmerk van een dergelijke 'sprong' echter nu niet juist dat zij niet of slechts zeer moeizaam is te achterhalen?

Alhoewel het interpreteren geen volledig mechanisch proces beslaat, is het (omgekeerd) ook niet volledig stuurloos. De rechtswetenschaper kan daarin enige structuur aanbrengen. Een eerste stap (*i*) die de onderzoeker volgens de respondenten zou kunnen zetten, is nagaan of de bron reeds eerder is geïnterpreteerd in het licht van

²²⁴ Dat men formuleringen gebruikt als "het lijkt erop dat de Hoge Raad bedoelt te zeggen dat".

de door de onderzoeker in haar onderzoeksproject opgeworpen onderzoeksvraag. Is dat het geval en lijkt die eerdere interpretatie binnen de rechtswetenschap bovendien niet controversieel²²⁵ dan is de onderzoeker in beginsel snel uitgeïnterpreteerd. Zij zal dan meestal kunnen volstaan met het overnemen van die niet controversiële interpretatie. Van de onderzoeker wordt in die gevallen *niet* verlangd dat zij die bron nogmaals grondig doorspit om vervolgens, althans naar alle waarschijnlijkheid, tot eenzelfde als de reeds geaccepteerde interpretatie te komen. Alleen wanneer de onderzoeker op goede gronden vermoedt dat de algemeen geaccepteerde interpretatie toch incorrect is of dat zij bijvoorbeeld in het licht van nieuwe ontwikkelingen mogelijk zou moeten worden herzien, ligt dat anders.

Voor veel bronmateriaal waarop de onderzoeker stuit, zal echter gelden dat het niet eerder (althans niet op voor de onderzoeker bruikbare wijze) geïnterpreteerd is of dat er juist gediscussieerd worden over de ‘juiste’ interpretatie daarvan. De onderzoeker zal dan (ii) zelf moeten interpreteren. Daartoe wordt de onderzoeker in ieder geval geadviseerd om (a) zich *voorafgaand* aan de eigen interpretatie zo min mogelijk te laten beïnvloeden door eventueel reeds bestaande (nog controversiële) interpretaties van anderen. Laat zij zich daardoor (teveel) leiden, dan kan het immers voorkomen dat slordige of foutieve interpretaties worden overgenomen. Een en ander betekent dat de onderzoeker zich bij voorkeur zo snel mogelijk tot de originele bron wendt. In de praktijk zal het echter bijna onmogelijk zijn om niet al kennis te hebben genomen van interpretaties die anderen aan een bron hebben toegekend. Hoe onmogelijk ook, idealiter zou de onderzoeker die andere interpretaties bij het komen tot een eigen interpretatie in eerste instantie zo veel mogelijk moeten proberen weg te denken. Dat neemt natuurlijk niet weg dat zij *daarna* aan die andere interpretaties natuurlijk wel aandacht kan besteden (zie verderop, onder (d)).

Ook (b) is het belangrijk dat de onderzoeker zich er voorafgaand aan het interpreteren goed van vergewist dat zij volledig op de hoogte is van de specifieke kenmerken van het instituut (bij *primaire bronnen*) dat of de perso(n)en (bij *literatuur*) die de te interpreteren bron hebben uitgevaardigd. In verband met rechtspraak gaat het er dan bijvoorbeeld om, zo schreef ook Bloembergen (2002)

²²⁵ De betreffende interpretatie wordt door meerdere rechtswetenschappers gedragen zonder dat er substantiële afwijkende geluiden worden aangetroffen. Als voorbeeld noem ik de interpretatie van het Kelderluikarrest die inhoudt dat zij vier maatstaven bevat aan de hand waarvan kan worden beoordeeld of er strijd is met hetgeen het ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt in het kader van gevallen die als gevaarstelling aangemerkt kunnen worden.

eerder al, dat de onderzoeker probeert goed thuis te geraken in de techniek die door het betreffende instituut wordt gehanteerd (in het geval van de Hoge Raad, de cassatietechniek bijvoorbeeld), het spraakgebruik (jargon) dat het instituut hanteert (wat betekenen bijvoorbeeld de door de Hoge Raad gebruikte formuleringen ‘terecht’, ‘niet onbegrijpelijk’ en ‘evident en klaarblijkelijk’)²²⁶ en de precieze samenhang tussen de uiteindelijke uitspraak en de feiten en eventuele procedurele geschiedenis waarop zij is gebaseerd. Tegelijkertijd kan het bovendien belangrijk zijn om enige aandacht te besteden aan het in kaart brengen van de context waarbinnen de betreffende bron is ontstaan.²²⁷ Aan de specifieke kenmerken van de belangrijkste instituten die *primaire bronnen* uitvaardigen, wordt natuurlijk tijdens de rechtenopleiding al behoorlijk wat aandacht besteed. Vaak is de kennis die daar wordt opgedaan volgens de respondenten echter nog ontoereikend om in het kader van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek, in ieder geval in moeilijke gevallen, echt goed te kunnen interpreteren.²²⁸ Extra studie en oefening wordt dan ook, zeker voor de jonge onderzoeker, noodzakelijk geacht.

Als (c) de rechtswetenschapper zich tot de bron zelf wendt, zal zij over het algemeen niet geïnteresseerd zijn in álle informatie en aspecten waarop de bron ziet en/of die in de bron aan de orde komen. De onderzoeker doet er volgens de respondenten daarom verstandig aan voorafgaand aan het interpreteren een ‘lijst met aspecten’ op te stellen waarmee richting kan worden gegeven aan het bestuderen van de bron (zie in dit verband ook Dawson, 1991:453).²²⁹ Maar hoe komt de onderzoeker dan aan zo’n lijst? Het antwoord is dat zij deze zelf op basis van haar eigen onderzoeksbehoeften (de onderzoeksvraag dus) zal moeten construeren.²³⁰ Wil de

²²⁶ Zie voor voorbeelden van (de betekenis van) jargon dat in buitenlandse rechtspraak wordt gebruikt bijvoorbeeld Dobinson en Johns (2007:26).

²²⁷ Het betreft dan niet alleen de eventuele strijd die over de uiteindelijke tekst van de bron is gevoerd, maar bijvoorbeeld ook de maatschappelijke, economische en/of sociale context waarin zij is ontstaan. Hoe belangrijk dat kan zijn voor de interpretatie blijkt bijvoorbeeld uit de publicatie van Van Maanen (1996) waarin hij Lindenbaum/Cohen uitgebreid beschouwt.

²²⁸ De publicatie van S. Hall (2007) bijvoorbeeld waarin hij ingaat op de karakteristieken van internationale instituten en bronnen deed mij inzien dat dit in ieder geval voor mijzelf gold.

²²⁹ Aanvankelijk had ik dit in navolging van enkele respondenten een ‘interpretatiekader’ genoemd. Die term bleek echter zowel bij verschillende andere respondenten als ook bij het expertpanel dat later is geraadpleegd zodanig verwarring op te wekken dat ik uiteindelijk heb besloten haar niet te gebruiken.

²³⁰ Ik vermoed dat soms, wanneer de ervaren onderzoeker binnen haar eigen kennisexpertise onderzoek doet, zij reeds op basis van ervaring die elementen zal kennen en zodoende meer onbewust met een ‘lijst van aspecten’ werkt.

onderzoeker bijvoorbeeld weten hoe de Hoge Raad praktisch toetst aan de condities voor aansprakelijkheidsstelling, dan zal zij bij het bestuderen van een rechterlijke uitspraak naar andere informatie zoeken dan wanneer zij geïnteresseerd is in een verklaring voor het bestaan van één van die condities. Alleen de onderzoeksvraag geeft echter veelal nog onvoldoende houvast om te komen tot een (min of meer uitgewerkte) ‘lijst van aspecten’ waarin de onderzoeker geïnteresseerd is. Voor die uitwerking kan de onderzoeker inspiratie putten uit het haar reeds bekende bronmateriaal. Volgens het panel doet de onderzoeker er daarbij verstandig aan aansluiting te zoeken bij bestaande (theoretische) literatuur. Uit bijvoorbeeld een handboek kunnen dan mogelijke aansprakelijkheidscondities waaraan de rechter toetst respectievelijk verklaringen voor het bestaan van die condities worden afgeleid die vervolgens in de ‘lijst’ worden opgenomen.²³¹ Dat neemt niet weg dat de onderzoeker ook vrij is inspiratie op te doen uit ander bronmateriaal of eigen ideeën of vermoedens in haar ‘lijst’ te verwerken.²³² Er doemen verschillende verdiepende vragen op. Hoe uitgewerkt moet of kan zo’n ‘lijst’ eigenlijk zijn? In hoeverre moet de onderzoeker over het gebruik daarvan verantwoording afleggen? En, in welke mate zou de onderzoeker bij het interpreteren gebonden moeten zijn aan de door haarzelf opgestelde ‘lijst’? In de interviews is een antwoord daarop uitgebleven. Gedurende de expertmeeting is daarop nader ingegaan. De resultaten die dat opleverde, worden in hoofdstuk 5 besproken.

De hierboven bedoelde ‘lijst’ van aspecten fungeert gedurende het onderzoek dus als een soort bril die, eenmaal opgezet, de voor de onderzoeker relevante informatie uit de bestudeerde uitspraak (of uitspraken) doet oplichten. Daarnaast lijkt het ook niet uitgesloten dat, natuurlijk wel afhankelijk van de wijze waarop zo’n ‘lijst’

²³¹ Een ander voorbeeld: wanneer de onderzoeker bijvoorbeeld geïnteresseerd is in de wijze waarop de rechter toetst aan het gelijkheidsbeginsel, probeert zij vóórafgaand aan het interpreteren uit de literatuur over rechterlijke toetsing én het gelijkheidsbeginsel aspecten af te leiden waarop zij in ieder geval zou moeten letten.

²³² Bijvoorbeeld uit wetgeving(sdocumenten), zie het eerder reeds genoemde door Kestemont (2016:123) aangehaalde voorbeeld: “Omdat de voorstellen niet zijn uitgewerkt, was het nodig om de voorstellen te interpreteren. De criteria aan de hand waarvan de voorstellen zijn beschreven, zijn afgeleid van de WW, aangevuld met bepalingen uit de Wet financiering sociale verzekeringen (Wfsv). Dat wil zeggen dat de voorstellen beschreven zijn in het licht van de structuur van de WW, te weten in aansluiting op het uitkeringsproces. Dit betekent dat bij de uitwerking van de voorstellen is nagegaan wat daarin gezegd is over de volgende vier elementen: (1) ontstaan van het recht; (2) geldend maken van het recht; (3) betaling van de uitkering; en (4) financiering.”

concreet is vormgegeven, daarmee een belangrijke indicatie kan worden verkregen van de wijze waarop de informatie geduid kan worden. Wijst de aangetroffen informatie in een bestudeerde rechterlijke uitspraak bijvoorbeeld duidelijk op een eerder in de literatuur geuite verklaring voor het bestaan van een bepaalde conditie voor aansprakelijkheid (die is opgenomen in de ‘lijst’) dan zegt dat natuurlijk iets over de wijze waarop die informatie geïnterpreteerd kan worden. De aangetroffen informatie is echter zeker niet altijd duidelijk. De onderzoeker zal dan nader moeten bepalen óf de aangetroffen informatie wel onder één van de vooraf uitgedachte aspecten valt en zo ja onder welke dan meer precies.

Vooraf (maar zeker niet alleen) wanneer een wetsterm wordt geïnterpreteerd, zal die term zelf vaak niet direct de door de onderzoeker gewenste informatie geven. Zo blijft bijvoorbeeld bij het enkel lezen van artikel 6:162 lid 2 Burgerlijk Wetboek nog onduidelijk of en zo ja wanneer ook ‘falend toezicht’ een doen of nalaten inhoudt ‘met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt’. Op dat probleem stuit de rechter al zolang als zij rechtsprekt. De onderzoeker kan in dergelijke gevallen dan ook aansluiting zoeken bij de zogenaamde rechtsvindings technieken die de rechter in dat verband door de tijd heen heeft ontwikkeld. In verband met *nationale* wet- en regelgeving gaat het dan om de bekende wetshistorische, wetssystematische, grammaticale en teleologische interpretatie,²³³ maar ook om jurisprudentiële interpretatie en de recenter opgekomen figuren van richtlijnconforme en/of communautaire (nationale wet- en regelgeving wordt dan met een Europese bril op geïnterpreteerd), constitutionele of autonome interpretatie (vergelijk Loth, 2015:565). Voor *internationale en Europese* wet- en regelgeving geldt ongeveer hetzelfde, met dien verstande dat de wetshistorische en teleologische interpretatie volgens de respondenten daar minder efficiënt zijn toe te passen omdat, zoals ik eerder al besprak, de totstandkomingsgeschiedenis van Europese en

²³³ In ieder geval voor wetshistorische en teleologische interpretatie is de onderzoeker aangewezen op het consulteren van de achtergronddocumentatie die bij de totstandkoming van wet- en regelgeving is opgesteld. Dan doet de vraag zich voor naar welke achtergronddocumentatie de onderzoeker in ieder geval moet kijken. Daar is met de respondenten kort over gesproken. In ieder geval is noodzakelijk dat de onderzoeker een goed begrip heeft van de procedure op basis waarvan wet- en regelgeving tot stand komt. Zonder die kennis wordt het lastig om wetshistorisch en teleologisch te interpreteren. Vervolgens bleek uit de data dat de respondenten bij de interpretatie van nationale wet- en regelgeving in ieder geval van de onderzoeker verlangen dat naar de Memorie van Toelichting, het adviesrapport van de Raad van State en de algemene behandeling van het wetsvoorstel in Eerst en Tweede Kamer wordt gekeken. Wanneer er dan nog onduidelijkheden bestaan, zal naar alle achtergrondbronnen gekeken moeten worden.

internationale wet- en regelgeving minder uitgebreid is gedocumenteerd.²³⁴ Specifiek voor verdragsrecht werd ook op het Weens Verdragenverdrag gewezen. Dat bevat immers expliciet bepalingen (artikelen 31 tot en met 33) die enig inzicht geven in de wijze waarop verdragsrecht geïnterpreteerd moet worden. Daar zal dus ook de rechtswetenschapper die verdragsrecht interpreteert, niet aan ontkomen.²³⁵ Vastgesteld werd dat het gebruik van dergelijke technieken in het Nederlands rechtswetenschappelijk onderzoek maar zelden geëxpliciteerd wordt.²³⁶ Eén van de respondenten opperde dat het misschien verstandig zou zijn dat in toekomstig onderzoek wel (meer) te doen.²³⁷

Als de onderzoeker eenmaal tot een eigen interpretatie van een bron is gekomen, kan zij vervolgens (*d*) bezien of de eigen interpretatie overeenstemt met de interpretatie waartoe anderen eerder zijn gekomen (ook voorgesteld door Epstein & King, 2002:94-95).²³⁸ Heeft de onderzoeker wet- of regelgeving geïnterpreteerd, dan

²³⁴ Toch lijkt er meer voorhanden te zijn dan deze door de respondenten uitgedrukte gedachten doen vermoeden. Zo zijn ten aanzien van Europese wet- en regelgeving vaak wel consultatiedocumenten en impact assessments beschikbaar en is er in groen- en witboeken, maar ook in notulen van vergaderingen van de Europese Commissie en het Europese Parlement toch vrij veel achtergrondinformatie over een stukje wet- of regelgeving te achterhalen. Het is op basis hiervan niet gemakkelijk meer zicht op de totstandkomingsgeschiedenis van Europees recht, maar het kan wél.

²³⁵ Omdat aan al deze rechtsvindingstechnieken reeds uitvoerig aandacht is besteed in de literatuur, ben ik daarop niet verder ingegaan (hierover recent vrij uitvoerig Kestemont, 2016:26-37).

²³⁶ Soms wel, zo toont Kestemont (2016:124-125) aan. Ter illustratie citeert zij passages uit proefschriften op het gebied van het socialezekerheidsrecht: “Hieronder wordt de invulling van de hoorplicht behandeld, zoals deze blijkt uit de overvloedige rechtspraak van de Raad van State en uit de socialezekerheidsrechtspraak” (jurisprudentiële interpretatie) en “Bij de beantwoording van de vraag wat het recht inhoudt is een klassieke vorm van rechtsvinding gehanteerd (...) te weten: wetshistorisch, grammaticaal, systematisch, teleologisch en rechtshistorisch”.

²³⁷ Het lijkt overigens niet uitgesloten dat de rechtswetenschapper die ander bronmateriaal interpreteert, niet ook in ieder geval van een aantal van de door de rechter gebruikte rechtsvindingstechnieken gebruik kan maken. Ook wanneer bijvoorbeeld in een rechterlijke uitspraak onduidelijke informatie wordt aangetroffen, kan deze immers grammaticaal, teleologisch, enzovoort worden geïnterpreteerd. Specifiek met betrekking tot het interpreteren van rechtspraak is er overigens ook wat literatuur verschenen, zie bijvoorbeeld Muntjewerff (2012) en Strauss (2014). Bovendien zijn er inmiddels ook (meer empirische) technieken van ‘systematische inhoudsanalyse’ voorgesteld (M. A. Hall, 2011; M. A. Hall & Wright, 2008; Oldfather, Bockhorst, & Dimmer, 2012).

²³⁸ In andere disciplines wordt in dit verband gewezen op ‘face validity’. Door de respondenten is overigens ook gewezen op de mogelijkheid om de bereikte interpretatie vóór publicatie aan (andere) expert(s) voor te leggen. Verschillende respondenten hebben opgemerkt dat zij daarmee in het verleden (zeker ten aanzien van bereikte interpretaties van buitenlandse bronnen) behoorlijk wat misstappen hebben weten te voorkomen.

kan bekeken worden in hoeverre die interpretatie overeenstemt met de interpretatie waartoe rechterlijke colleges of andere auteurs zijn gekomen.²³⁹ Heeft zij rechtspraak geïnterpreteerd, dan kan zij kijken naar de interpretatie die later door datzelfde of een ander rechterlijk college of een auteur die de betreffende rechtspraak heeft geannoteerd of in een ander onderzoeksproject heeft betrokken, is bereikt. Wanneer een bepaald standpunt van een auteur wordt geïnterpreteerd, geldt dat de onderzoeker kan kijken hoe het betreffende standpunt door andere auteurs die eerder naar de betreffende publicatie hebben verwezen is geïnterpreteerd. Wanneer de eigen interpretatie van een bron overeenstemt met de interpretatie die in andere kwalitatief hoogwaardige en gezaghebbende bronnen (zie daarover paragraaf 4.4.2) is opgenomen, levert dat een sterke indicatie op voor het feit dat de interpretatie inderdaad ‘geloofwaardig’ is.

Wel is het van groot belang dat de onderzoeker, nu zij eenmaal een eigen interpretatie heeft bereikt, die niet ten koste van alles wil ‘verdedigen’.²⁴⁰ Zij moet met andere woorden wel daadwerkelijk openstaan om de bereikte interpretatie te wijzigen wanneer daarvoor goede redenen worden aangetroffen in ander bronmateriaal.²⁴¹ Dat brengt mij bij de derde (*iii*) techniek die van belang is voor het komen tot ‘geloofwaardige’ interpretaties. De respondenten stelden zich op het standpunt dat het ook bij het interpreteren van niet te onderschatten belang is dat de onderzoeker constant gebruik maakt van de techniek van tegendenken. Daarvoor geldt verder hetzelfde als wat ik over tegendenken vermeldde in de vorige paragraaf. Ik zal er daarom hier niet nader op ingaan.²⁴²

²³⁹ Specifiek in verband met internationale en Europese verdragsrecht kan daar nog aan worden toegevoegd dat kan worden gekeken naar het debat dat door nationale wetgeviingsorganen is gevoerd omtrent de ratificatie daarvan. Voor secundair Europees recht geldt dat gekeken kan worden naar het nationale wetgeviingsdebat dat in verschillende lidstaten heeft plaatsgevonden omtrent de implementatie (in het geval van richtlijnen) of implicaties (in het geval van verordeningen) daarvan.

²⁴⁰ In de literatuur wordt dit door Dawson (1991) als een groot probleem beschouwd, althans bij de masterstudenten die zij begeleidde.

²⁴¹ In de literatuur zijn overigens regelmatig nieuwe technieken voorgesteld om te komen tot interpretatie van verschillende brontypen. Zo stelden Van Hoecke (2010:19-21) en Wendt (2008:75-76) een ‘hypothetisch-deductieve’ interpretatiemethode voor, die erop neerkomt dat bij het lezen van een bron een of meerdere hypothesen omtrent de mogelijke betekenis van de bron geformuleerd worden, die vervolgens (een voor een) getoetst worden.

²⁴² Ik merk voorafgaand daaraan nog op dat ook in dit verband is gewezen op het belang van het achteraf reflecteren op de eigen tekst.

Ik merk ten slotte nog op dat door een klein aantal respondenten ook (iv) nog voorzichtig is gewezen op de mogelijkheid om bij de interpretatie van, vooral het *primaire bronmateriaal*, interviews af te nemen met de personen (bijvoorbeeld rechters, Kamerleden, ministers) die bij de totstandkoming van de betreffende bron betrokken zijn geweest. Zij constateerde bovendien dat van die techniek in de huidige onderzoekspraktijk, zeker in het kader van promotieonderzoek, steeds vaker gebruik wordt gemaakt. Het gebruikmaken van een dergelijke techniek is echter zeer tijdsintensief en complex (allerlei moeilijkheden die samenhangen met het uitvoeren van empirisch onderzoek spelen hier een rol) terwijl het nog twijfelachtig of in ieder geval onduidelijk is wat deze techniek extra kan opleveren ten opzichte van de hierboven reeds besproken technieken en of de onderzoeker dan nog wel juridisch-dogmatisch onderzoek aan het uitvoeren is. Ik ben er daarom met de respondenten niet verder op ingegaan.

4.5.2 Procedurele aspecten van het generaliseren en synthetiseren

Niet alleen interpretaties moeten ‘geloofwaardig’ zijn. Datzelfde geldt voor de generalisering waartoe de onderzoeker in haar onderzoeksproject komt. Ook hier geldt dat zij daartoe (i) aansluiting kan zoeken bij de niet controversiële generalisering die door anderen zijn bereikt en (iii) tijdens en na afloop van het generaliseringsproces constant gebruik kan maken van de techniek van tegendenken en zelfreflectie waaraan ik al eerder uitgebreid aandacht besteedde. Ik richt mij daarom hier op de specifieke generaliseringstechnieken (ii) die de onderzoeker volgens de respondenten ter beschikking staan. Ook in dit verband benadrukte de respondenten in eerste instantie dat door de onderzoeker zelf bereikte generalisering bij voorkeur niet te stellig worden gepresenteerd.²⁴³ De respondenten wezen op het feit dat het belangrijk is dat de onderzoeker zich goed realiseert dat in elke generalisering ook een zekere mate van onzekerheid verscholen ligt. Wanneer er wordt gegeneraliseerd, doet de onderzoeker er dan ook verstandig aan dat zij haar beweringen niet te absoluut uitdrukt. Enige bescheidenheid is op haar plaats.

Uit de data bleek verder dat het op verantwoorde wijze komen tot generalisering globaal gezien als volgt kan plaatsvinden. Allereerst (a) stelden de respondenten zich, unaniem, op het standpunt dat wanneer de onderzoeker

²⁴³ Ook hier geldt dus dat bij voorkeur formuleringen worden gebruikt als “de lijn in de jurisprudentie lijkt te zijn” in plaats van “de lijn in de jurisprudentie is”.

generaliseert, bij voorkeur al het materiaal betrokken wordt waar de betreffende generalisering op ziet. Wanneer er tien relevante uitspraken (of wetgevingsdocumenten of publicaties) zijn met betrekking tot het thema ten aanzien waarvan de onderzoeker wenst te generaliseren, bekijk ze dan ook alle tien, lijkt de belangrijkste boodschap van de respondenten te zijn. Tegelijkertijd erkenden zij evenwel dat dit niet ten aanzien van alle onderwerpen en binnen alle onderzoeksprojecten even goed mogelijk is. Soms bestaat er zoveel relevant materiaal dat de onderzoeker niet anders kan dan haar (generalistische) beweringen te stoelen op slechts een deel van het materiaal dat daarover gaat. In andere disciplines wordt dat ‘*sampling*’ genoemd. Alhoewel de respondenten die term niet specifiek gebruikten, wees de vergaarde data wel sterk in de richting van de twee belangrijkste ‘*samplingtechnieken*’ die in andere academische disciplines worden gebruikt. Het gaat in de eerste plaats om de techniek van ‘*random sampling*’. Volledig random worden er dan bronnen uit de grotere groep van relevante bronnen geselecteerd. Volgens de respondenten is die techniek in het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek echter alleen in uitzonderingsgevallen bruikbaar.²⁴⁴ In de andere techniek, ‘*purposive sampling*’, leken de respondenten in het kader van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek meer heil te zien. Het gaat er bij deze techniek om dat op grond van vooraf bedachte (en verantwoorde!) criteria een selectie uit de grote groep bronnen wordt gemaakt.²⁴⁵

In het specifieke geval dat de onderzoeker (ondanks overigens het afraden van respondenten om dit te doen) op basis van het bestuderen van (een *sample* van) het bronmateriaal dat betrekking heeft op thema A (bijvoorbeeld de rol die draagkracht kan spelen bij het bepalen van de hoogte van een bestuurlijke boete) uitspraken wil

²⁴⁴ Bijvoorbeeld wanneer de onderzoeker meer empirische claims (hoe vaak komt iets voor?) in de lagere rechtspraak wenst weer te geven.

²⁴⁵ In het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek krijgt dit vaak praktisch vorm door bijvoorbeeld lijnen in de jurisprudentie of dé jurisprudentiële invulling van een bepaald stukje wet- of regelgeving te achterhalen door te generaliseren op basis van de op het onderwerp betrekking hebbende ‘landmark’ cases (zie over het selecteren daarvan ook paragraaf 4.4.2), maar dat hoeft niet per se. Ook andere criteria kunnen gehanteerd worden. Eén van de respondenten noemde bijvoorbeeld de mogelijkheid om alleen de in jurisprudentietijdschriften opgenomen uitspraken te betrekken. In dit verband merk ik tot slot nog op dat er in de niet-juridische literatuur nog veel meer sampling varianten zijn uitgedacht. Zie voor een overzicht bijvoorbeeld Bryman (2008:164-190). Wellicht dat daar ook voor de academisch juridisch-dogmatische onderzoeker bruikbare aanknopingspunten aangetroffen kunnen worden. Daarop wordt echter in dit proefschrift niet nader ingegaan.

doen die behalve voor thema A ook gelding hebben voor thema B (de rol die draagkracht kan spelen bij het bepalen van de hoogte van de dwangsom bijvoorbeeld), dan zal zij in ieder geval ook helder moeten maken waarom zij denkt dat zodanig extrapoleren in het onderhavige geval mogelijk is. Daartoe dient de onderzoeker in ieder geval bewijs aan te dragen dat inzicht geeft in de (contextuele) overeenkomsten en verschillen tussen thema A en B.

Vervolgens (b) moet de onderzoeker ervoor zorgen dat de bronnen op basis waarvan zij wenst te generaliseren alle individueel zorgvuldig worden geïnterpreteerd. Daarvoor kan zij de in de vorige subparagraaf besproken technieken toepassen. Worden bronnen geïnterpreteerd ten behoeve van een generalisering, dan kan daar wel aan worden toegevoegd dat de interpretatie van het individuele bronmateriaal zich voornamelijk mag richten op het onderdeel van de bron waarin de informatie zich bevindt die voor de generalisering van belang is. Wil de onderzoeker bijvoorbeeld uitspraken doen over de lijnen in de jurisprudentie van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State inzake de rol die draagkracht speelt bij het bepalen van de hoogte van een bestuurlijk boete, dan kan de interpretatie van de individuele uitspraken van de Afdeling natuurlijk vooral worden gericht op de informatie die specifiek op dat onderwerp (draagkracht) betrekking heeft.

De interpretatie van het individuele bronmateriaal zal leiden tot informatie die dan vervolgens (c) in onderlinge samenhang gezien moet worden; die informatie wordt met andere woorden vertaald naar (meer) algemene beweringen. Daarbij moet de onderzoeker heel secuur te werk gaan. Alleen wanneer de informatie daadwerkelijk eenzelfde richting in wijst, mag op basis daarvan een algemene uitspraak worden gedaan. Afwijkende informatie mag, in ieder geval binnen de context van het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek, niet als een soort ‘*outlier*’ of ‘*slip of the pen*’ in het proces van generaliseren ten onder gaan. Daaraan moet daadwerkelijk aandacht worden geschonken. Een generalistische uitspraak zal dan niet snel op zijn plaats zijn. Wijst de informatie wel dezelfde kant op en wordt er zodoende wel gegeneraliseerd, dan doet de onderzoeker er volgens de respondenten verstandig aan achteraf, *nadat* de generalisering is bereikt, nog terug te keren naar het bronmateriaal waarvoor de generalisering wordt geacht te gelden. Dat wordt vooral belangrijk gevonden wanneer er gebruik is gemaakt van ‘*sampling*’, maar ook als een generalisering gegrond is op al het relevante bronmateriaal, kan dit nuttig zijn. De onderzoeker kan dan, in ieder geval steekproefsgewijs, controleren of de

generalisering inderdaad standhoudt. Dat doet denken aan de eerder door Struiksmā (2012) gegeven omschrijving van wat hij ‘de empirische cyclus van de rechtswetenschap’ noemt. Die cyclus bestaat uit *observatie* (verzamelen van het te bewerken materiaal en het voorlopig groeperen van dat materiaal aan de hand van gelijkenissen wat betreft verhoudingen en gedragingen), *inductie* (op basis daarvan komen tot meer algemene begripsomschrijvingen), *deductie* (die vervolgens verder wordt ontwikkeld door haar steeds maar weer door *toetsing* op de proef te stellen en de resultaten die dat oplevert te *evalueren*).

4.5.3 Resumé

Resumerend stel ik vast dat de onderzoeker verschillende technieken ter beschikking staan om tot ‘geloofwaardige’ beweringen te komen. ‘Geloofwaardige’ *beschrijvingen* worden volgens de respondenten bereikt wanneer de onderzoeker heel secuur de bewoordingen van de originele bron overneemt. Om tot ‘geloofwaardige’ *interpretaties* te komen kan de onderzoeker allereerst (i) aansluiting zoeken bij de niet controversiële interpretatie die binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap bestaat. Bestaat die echter niet dan (ii) is de onderzoeker op zichzelf aangewezen. Het is dan zaak dat zij (a) zich niet teveel laat beïnvloeden door interpretaties die anderen reeds eerder aan de bron hebben toegekend, (b) voldoende de tijd neemt om een diep inzicht te bereiken van de karakteristieken van het instituut of de persoon die de bron die zij wenst te interpreteren uitvaardigt en de context waarin de betreffende bron tot stand is gekomen, (c) een ‘lijst van aspecten’ waarin zij geïnteresseerd is, ontwikkelt en (d) de op basis daarvan bereikte interpretatie wel vergelijkt met de interpretatie waartoe anderen eerder zijn gekomen. Verder (iii) is van belang dat de onderzoeker tijdens en na afloop van het interpretatieproces actief gebruik maakt van de techniek van tegendenken. Voor het bereiken van ‘geloofwaardige’ generaliseringen en syntheses geldt dat de onderzoeker (i) ook hier aansluiting kan zoeken bij in de rechtswetenschappelijke gemeenschap bestaande niet controversiële generaliseringen. Als die er niet zijn en de onderzoeker dus (ii) zelf zal moeten generaliseren, geldt dat (a) bij voorkeur de generalisering wordt gestoeld op al het relevante bronmateriaal. Wanneer dit niet mogelijk is, zal de onderzoeker de generalisering moeten baseren op een goed doordacht *sample*. De bronnen die onderdeel uitmaken van dat *sample* moeten vervolgens (b) individueel zorgvuldig worden geïnterpreteerd. Dan (c) moet de informatie waarin dat resulteert worden

vertaald in meer algemene uitspraken die voor alle bestudeerde bronnen gelden. Daarbij doet de onderzoeker er verstandig aan die algemene uitspraken opnieuw te toetsen aan het individuele bronmateriaal. Ook hier geldt ten slotte (*iii*) dat de onderzoeker constant zal moeten tegendenken.

Tabel 4.5 Technieken voor het bereiken van geloofwaardigheid	
Geloofwaardige beschrijvingen/interpretaties	Geloofwaardige generaliserings/syntheses
Aansluiten bij een binnen de gemeenschap niet controversiële interpretatie	Aansluiten bij een binnen de gemeenschap niet controversiële generalisering
Voldoende tijd inruimen om bekend te raken met de karakteristieken van het instituut dat de bron uitgeeft en de context waarbinnen zij is ontstaan	Bij voorkeur al het bronmateriaal vergaren, en als dat niet mogelijk is een ‘purposive sample’ samenstellen
Voorafgaande aan de interpretatie van een bron invloeden van door anderen bereikte interpretaties zo veel mogelijk buitensluiten	Al het individueel bronmateriaal zorgvuldig interpreteren
Het ontwikkelen van een lijst van aspecten waarin de onderzoeker geïnteresseerd is	Het zorgvuldig vertalen van de informatie die uit de interpretatie voortvloeit in algemene uitspraken
De bereikte interpretaties valideren door haar te vergelijken met de interpretaties van anderen	Het (opnieuw) toetsen van de algemene uitspraken aan het individueel bronmateriaal ten aanzien waarvan de generalisering gelding heeft
Tegendenken, zowel middels zelfreflectie als met behulp van anderen	Tegendenken, zowel middels zelfreflectie als met behulp van anderen

4.6 Conclusies

Ik beantwoordde in dit hoofdstuk de derde deelvraag van deze studie: ‘Welke onderzoekstechnieken kunnen volgens de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap (met het oog op kwaliteitseisen en gevaren) worden gebruikt ter verzameling en verwerking van bronnen wanneer aan de hand van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek een onderzoeksvraag wordt beantwoord?’ Opnieuw stuitte ik bij het beantwoorden ook op verschillende nieuwe/verdiepende vragen.

Beantwoording van de derde deelvraag

Een eerste en misschien wel meest (*i*) belangrijke techniek betreft het systematisch (vooraf, tijdens, en na afloop van het onderzoekstraject) toepassen van zelfreflectie en tegendenken met betrekking tot de door de onderzoeker gemaakte keuzes en bereikte onderzoeksresultaten én het organiseren van voldoende tegenspraak en controle van

anderen. “Onderzoeken is immers niet alleen maar produceren maar ook gas terugnemen en gewoon goed nadenken en reflecteren op het proces”, stelde een van de respondenten treffend. Reflecteren en tegendenken werd van belang geacht in het kader van alle kwaliteitseisen en gevaren. Een andere techniek die in verband met alle kwaliteitseisen kwam bovendrijven, betreft het inruimen van voldoende tijd om het veld waarbinnen onderzoek wordt gedaan (inclusief de context daarvan) te kunnen overzien en de karakteristieken van de daarbinnen relevante bronnen eigen te maken.

Specifiek met betrekking tot het bereiken van precieze, correcte bronvermeldingen lijkt de onderzoeker er daarnaast verstandig aan te doen het bronmateriaal op de een of andere manier systematisch (geïndexeerd) op te slaan en bij te houden terwijl het tijdens het onderzoeksproces maken van notities met betrekking tot de wijze waarop bronmateriaal in het onderzoek precies is gebruikt, ook wordt aanbevolen. Om te komen tot een ‘afdoende verantwoording’ van gemaakte keuzes wordt van belang geacht dat belangrijke keuzemomenten actief worden opgespoord, dat alternatieven worden uitgewerkt en dat vervolgens pas op basis daarvan een beredeneerde (en gemotiveerde!) keuze wordt gemaakt.

Om ervoor te zorgen dat het brongebruik zowel ‘nauwkeurig’ als ‘accuraat’ is, werd ter aanvulling op de technieken van zelfreflectie en georganiseerde tegenspraak verwezen naar het belang van het vooraf ontwikkelen en overdenken van een scherp en afgebakend *onderzoeksdesign*. Ten behoeve van het verkrijgen van een diep begrip van de onderzoekscontext wordt de onderzoeker geadviseerd om, behalve een strikt afgebakende periode in te ruimen voor het open zoeken naar achtergrondinformatie die mogelijke associaties oproept met het onderwerp van onderzoek, in ieder geval ook aandacht te besteden aan het zorgvuldig raadplegen van handboeken en contextinformatie die anderen bij het onderwerp hebben betrokken.

Ook om zo ‘compleet’ als mogelijk te zijn, is het zaak dat de onderzoeker allereerst het *onderzoeksdesign* goed afbakt en op basis daarvan een zoek- en selectiestrategie uitdenkt. Ten behoeve van de zoekstrategie bleek de onderzoeker er verstandig aan te doen verschillende technieken met elkaar te combineren. Het gaat dan vooral om het uitvoerig toepassen van de ‘sneeuwbaltechniek’ en ‘digitaal zoeken’. Technieken voor het toekennen van een eerlijke plaats aan het bronmateriaal en voor het bereiken van geloofwaardige beweringen bleven het meest onduidelijk. Toch werden ook in dat kader richtlijnen in de data aangetroffen. Voor het toekennen van een ‘eerlijke plaats’ (vi) aan het bronmateriaal is in ieder geval van belang dat

dergelijke keuzes beredeneerd worden gemaakt. Daarbij gelden de uitgangspunten die ik in tabel 4.3 opsomde (zoals dat aan hogere rechtspraak in beginsel meer waarde mag worden toegekend dan aan lagere rechtspraak). Daarbij merkte ik wel op dat daarvan onder omstandigheden kan, soms zelfs moet worden afgeweken.

Voor het komen tot ‘geloofwaardige’ interpretaties gelden als abstracte aanvullende onderzoekstechnieken dat de onderzoeker zich voorafgaand aan de eigen interpretatie zo veel mogelijk afsluit van de interpretaties die anderen aan de bron hebben toegekend, dat er een kader wordt ontwikkeld aan de hand waarvan de interpretatie plaatsvindt en dat waar mogelijk bereikte interpretaties worden gevalideerd door deze te vergelijken met de interpretaties waartoe anderen eerder zijn gekomen. Voor het komen tot ‘geloofwaardige’ generaliseringen geldt tenslotte dat de onderzoeker bij voorkeur generaliseert op basis van *al* óf een goed doordachte uitsnede (*sample*) van het bronmateriaal waarover zij iets wilt zeggen. Belangrijk daarbij is ook dat achteraf opnieuw het individueel bronmateriaal waarop de generalisering betrekking heeft, wordt geraadpleegd om te toetsen of de generalisering inderdaad stand houdt.

Nieuwe, verdiepende vragen

Behoudens deze inzichten riepen de data echter ook nog behoorlijk wat nieuwe vragen op. In algemene zin merk ik op dat de achterhaalde technieken over het algemeen nog een vrij abstract karakter bezitten. Dat doet natuurlijk de vraag rijzen of die algemene technieken nog concreter kunnen worden gemaakt. Wat kan de rechtswetenschapper nog meer doen om bij het uitvoeren van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek ‘controleerbaar’, ‘nauwkeurig, accuraat én contextgericht’, ‘gebalanceerd’ en ‘geloofwaardig’ brongebruik te bereiken? Behalve die algemene vraag noem ik hieronder nog een aantal meer specifieke vragen die zijn gerezen.

Ik constateerde dat de respondenten voor het bereiken van ‘nauwkeurig én accuraat’ en ‘gebalanceerd’ brongebruik voorstelden dat het *onderzoeksdesign* goed wordt overdacht en afgebakend. Onduidelijk is echter gebleven welke meer precieze eisen er in dit verband aan dat *onderzoeksdesign* kunnen of moeten worden gesteld. De vervolgvraag ligt dan voor de hand: om welke eisen gaat het eigenlijk? Het betreft een thema dat buiten het bereik van dit promotieonderzoek ligt maar waarnaar toekomstig vervolgonderzoek inmiddels al op de onderzoeksagenda is geplaatst.

In verband met de vereiste ‘balans’ rees bovendien de vraag wat de onderzoeker meer precies kan doen om ervoor te zorgen dat een mogelijk relevant recht uit Europese en/of internationale bron niet over het hoofd wordt gezien. Veel verder dan wat heel abstracte adviezen kwam ik immers niet. Staan de rechtswetenschapper nog andere technieken ter beschikking dan het enkel bijhouden van Europese en internationale ontwikkelingen en het raadplegen van experts? Bovendien bleef ook de vraag, wanneer en hoe de onderzoeker ook inzichten die in andere landen bestaan met betrekking tot Europees of internationaal bronmateriaal moet meenemen, nog grotendeels onbeantwoord.

Ook riep de analyse de vraag op of er niet meer concrete richtlijnen dan diegene waartoe ik in tabel 4.3 ben gekomen, zijn op te stellen die de onderzoeker houvast kunnen bieden bij het bepalen van de waarde (autoriteit, kwaliteit) van een bron. Een verdiepend inzicht daarin zou op zichzelf al erg mooi zijn. Nog beter zou zijn als daarnaast ook enige (globale) richtlijnen zouden kunnen worden ontdekt die de onderzoeker kunnen helpen bij het vertalen van dat autoriteits- en kwaliteitsoordeel naar de precieze plek die aan de bron kan worden toegekend in haar uiteindelijke publicatie. Dat laatste is immers tot op heden een grote ‘black box’ gebleven.

De door de respondenten voorgestelde technieken die de onderzoeker kan gebruiken bij het nastreven van ‘geloofwaardige’ beweringen riepen ook aanvullende vragen op. Zo bleef met name onduidelijk hoe uitgewerkt de door de onderzoeker ten behoeve van het interpreteren op te stellen ‘lijst van aspecten’ waarin zij in het kader van haar concrete onderzoeksproject geïnteresseerd is moet of kan zijn, in hoeverre de onderzoeker over het gebruik daarvan (en van gebruik van de andere onderdelen van het interpreteren) verantwoording moet afleggen, en hoe met de ‘aspectenlijst’ meer praktisch moet worden omgesprongen. Ten aanzien van het generaliseren rees de vraag in hoeverre er in het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek nu daadwerkelijk gegeneraliseerd kan en mag worden (en hoe dan meer precies?) wanneer niet al het bronmateriaal waarop de generalisering betrekking heeft, is bestudeerd. Als er al *gesampled* mag worden, waar moet de onderzoeker dan meer in het bijzonder op letten?

Hoofdstuk 5 – Thematische verdieping

5.1 Introductie

De voorgaande hoofdstukken maakten duidelijk dat de analyse van de middelen de semigestructureerde interviews vergaarde data behalve inzichten en antwoorden óók verdiepende, soms zelfs geheel nieuwe vragen opriep. Ik wilde die nieuwe vragen in dit promotieonderzoek niet volledig onbeantwoord laten. In dat verband heb ik ervoor gekozen een groep experts uit het forum van wetenschappers over mogelijke (eerste) antwoorden te laten discussiëren.²⁴⁶ Vanwege de beperkt beschikbare tijd konden echter niet alle opgekomen vragen één-voor-één aan dat forum worden voorgelegd. Daarom is besloten tot een meer thematische benadering waarbij de thema's zo gekozen zijn dat zij wel een groot deel van de eerder opgekomen vragen afdekken. Het gaat om de volgende vier thema's: (i) verantwoorden, (ii) verwijzen, (iii) betrekken van niet direct voor de onderzoeksvraag relevant bronmateriaal en (iv) Europeaniseren en internationaliseren. In dit hoofdstuk rapporteer ik over de resultaten die de daarover door de experts gevoerde discussie opleverde.²⁴⁷

5.2 Verantwoorden

In de vorige hoofdstukken zijn op verschillende punten vragen gerezen die samen kunnen worden gebundeld tot de meer algemene vraag of de reeds op basis van de semigestructureerde interviews bereikte inzichten met betrekking tot de keuzes die de rechtswetenschapper wel en juist niet hoeft te verantwoorden, nog verder uitgekristalliseerd kunnen worden. De discussie over die vraag heeft veruit het grootste gedeelte van de expertmeeting in beslag genomen.²⁴⁸ Dat leidde zowel tot bevestiging van in de vorige hoofdstukken gepresenteerde inzichten als ook tot nuanceren en verdieping daarvan.

²⁴⁶ Zie daarover ook paragraaf 1.5.2 en bijlage V.

²⁴⁷ Voor nadere uitleg over de wijze waarop de expertmeeting is ingericht, verwijs ik naar paragraaf 1.5.2 en appendix V.

²⁴⁸ Ongeveer een derde van de expertmeeting.

5.2.1 Criterium voor verantwoording

In eerste instantie viel op dat de op basis van de semigestructureerde interviews bereikte inzichten door de panelleden grotendeels werden onderschreven. Zo werden de in tabel 2.5 (conclusie van hoofdstuk 2) opgenomen richtlijnen door het forum bevestigd; de rechtswetenschapper die academisch juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoert, hoeft volgens het panel inderdaad over het algemeen niet, althans anders dan door enkel bronvermeldingen te hanteren, uit te leggen dát haar bronnenonderzoek zich richt op de hoogste rechtspraak en de belangrijkste wetgevingsdocumenten, dat gebruik is gemaakt van de sneeuwbaltechniek of aan de hand van welke zoektermen in welke databases precies naar relevant materiaal is gezocht en dat en waarom bestaande niet-controversiële interpretaties of generaliseringën uit ander bronmateriaal zijn overgenomen.

Gemeenschappelijke deler van dergelijke keuzes is dat zij ofwel impliciet uit de door de rechtswetenschapper gehanteerde bronvermeldingen kunnen worden afgeleid ofwel anderszins voor de hand liggen, in ieder geval bij de lezer naar alle waarschijnlijkheid weinig tot geen (kritische) vragen oproepen. Met aanvullende verantwoording ('ten behoeve van dit project heb ik gekozen mij enkel op de rechtspraak van de Hoge Raad te richten omdat') valt dan niets te winnen. Zij leidt in die gevallen slechts tot het nodeloos verlengen van een publicatie of zelfs frustreren van de lezer. Verantwoording schiet dan haar doel voorbij. Keerzijde is, althans volgens het panel, dat wanneer gemaakte keuzes (bij de lezer) wel vragen kunnen oproepen die niet met behulp van (enkel) bronvermeldingen kunnen worden beantwoord, verantwoording niet alleen mogelijk maar ook vereist is.

De crux is dus gelegen in de vragen die een door de onderzoeker gemaakte keuze bij een potentiële lezer kan oproepen. Tijdens de expertmeeting werden verschillende binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek voorkomende scenario's besproken die nadere invulling geven aan dit criterium. Veel lijkt af te hangen van de concrete onderzoeksvraag die in een onderzoeksproject centraal staat. Ook bleek dat er per kennisgebied verschillende antwoorden kunnen bestaan op de vraag wat precies verantwoord moet worden. Daarnaast is gedurende de expertmeeting definitief duidelijk geworden dat aan de verantwoording van verschillende brontypen (rechtspraak, wetgeving, literatuur) deels verschillende eisen worden gesteld. Een en ander wordt in het navolgende verduidelijkt.

5.2.2 Verantwoorden van het zoeken en selecteren van rechtspraak

Wanneer een onderzoek zich richt op het in kaart brengen van het geldend recht ten aanzien van een bepaalde voornamelijk nationaalrechtelijk georiënteerde kwestie zal in het merendeel van die gevallen grotendeels worden geleund op het grondig onderzoeken van de rechtspraak van de hoogste rechter (bijvoorbeeld de Hoge Raad of de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State) op het betreffende terrein.²⁴⁹ Behalve dat in die gevallen niet hoeft te worden verantwoord dat het onderzoek zich voornamelijk richt op rechtspraak van de hoogste rechter, lijken ook de zoek- en selectiekeuzes die de onderzoeker maakt om de relevante rechtspraak boven water te halen, niet te hoeven worden geëxpliciteerd en gemotiveerd. De reden die daarvoor werd aangedragen, is dat bij dergelijk onderzoek simpelweg wordt verlangd dat alle relevante hoogste rechtspraak wordt gebruikt.²⁵⁰ Dat maakt de wijze waarop die rechtspraak gevonden en geselecteerd is van ondergeschikt belang. Hier geldt dan ook dat de auteur op zijn minst kwestieus werk heeft geleverd als de lezer een zeer relevante uitspraak van de hoogste rechter niet terugvindt in de publicatie (vergelijk Smith et al., 2008).

Dat ligt genuanceerder wanneer een onderzoek zich richt op het geldend recht ten aanzien van bepaalde, vooral rechtsgebiedoverschrijdende, Europees- of internationaalrechtelijke kwesties.²⁵¹ In die gevallen is het op de eerste plaats al vaak minder duidelijk welke rechter de ‘hoogste’ is of welke rechters de ‘hoogste’ zijn; is/zijn dat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en/of het Europese Hof van Justitie of bijvoorbeeld (ook) de Hoge Raad en/of de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (die als nationale rechters het Europese en internationale recht toepassen)?²⁵² Op de tweede plaats kan de onderzoeker dan op het

²⁴⁹ Als voorbeeld werd een onderzoek genoemd naar de strafrechtelijke aspecten van de onttrekking aan het beslag in de zin van artikel 198 Wetboek van Strafrecht.

²⁵⁰ Zo stelde Vranken (2009:80-81) eerder: “Zo zal men, schrijvend over aansprakelijkheid bij afgebroken onderhandelingen, niet meer kunnen volhouden dat Nederland sinds het arrest Plas/Valburg van 1981 een koppositie in Europe inneemt bij het toekennen van misgelopen winst. Los van wat in Europa is gebeurd, heeft de Hoge Raad immers in zijn latere rechtspraak duidelijk gas teruggenomen, zeker in HR 12 augustus 2005”.

²⁵¹ Als voorbeelden werden de doctrines van de ‘directe werking’ van Europees recht en de ‘doorwerking van mensenrechten’ in het nationale recht genoemd.

²⁵² Dat lijkt, alhoewel niet expliciet opgemerkt, tot op zekere hoogte ook te gelden voor bestuursrechtelijk onderzoek naar leerstukken waarover verschillende hoogste bestuursrechters zich buigen. Wel met de nuance dat daar ter uniformering van die rechtspraak inmiddels verschillende maatregelen zijn genomen (Grote Kamer, conclusie advocaat-generaal).

probleem stuiten dat er in civiele zaken anders met de rechtsgebiedoverschrijdende doctrine wordt omgegaan dan in bestuursrechtelijke of strafrechtelijke zaken. Samen maakt dit dat alle mogelijk relevante rechtspraak betrekken al snel onmogelijk wordt, waardoor er keuzes gemaakt moeten worden die niet altijd dwingend uit de onderzoeksvraag zullen voortvloeien. Wel als die vraag zeer strikt is afgebakend natuurlijk ('Wat verstaat de civiele kamer van de Hoge Raad onder 'directe werking van Europees recht'?'), maar in andere gevallen niet. Volgens de experts ligt het daarom hier wel in de rede om verantwoording over de binnen het zoek- en, met name, selectieproces gemaakte keuzes af te leggen.

Ook wanneer de rechtswetenschapper zich niet zozeer richt op het in kaart brengen van het geldend recht ten aanzien van een bepaalde kwestie maar veel meer aan de hand van een (min of meer) systematisch jurisprudentieonderzoek (argumentatie)lijnen uit de – hoogste en/of lagere – rechtspraak wenst te destilleren²⁵³, lijkt het verantwoorden van daartoe gemaakte keuzes wel noodzakelijk. Kenmerk van dergelijk onderzoek is dat de onderzoeker tot bevindingen wenst te komen die gelden voor een grote(re) groep uitspraken. Vaak zo groot dat het bestuderen van alle uitspraken binnen het tijdsbestek van één onderzoeksproject onmogelijk wordt. De onderzoeker zal dan zoek- en selectiekeuzes moeten maken die anders kunnen zijn dan de keuzes die een collega-onderzoeker ten behoeve van hetzelfde project zou hebben gemaakt. Het expertpanel stelde dat dan in ieder geval geëxpliciteerd en gemotiveerd moeten worden (a) uit welke tijdsperiode(s) de onderzoeker put en waarom,²⁵⁴ (b) welke (hoogste) rechters wel en niet als object van onderzoek hebben gefungeerd,²⁵⁵ (c) of alleen in gepubliceerde of ook in niet gepubliceerde rechtspraak

²⁵³ Wat natuurlijk ook een en ander zegt over het geldend recht, maar door zowel de geïnterviewden als het expertpanel duidelijk wel als een ander type onderzoek werd beschouwd.

²⁵⁴ Gedurende de expertmeeting kwam een publicatie ter sprake waarin onderzoek werd gedaan naar geschillen rondom de soevereiniteit van eilanden waarover het Internationaal Gerechtshof zich heeft gebogen. In dat onderzoek is ervoor gekozen om de in de laatste 15 jaar verschenen rechtspraak van dat hof te vergelijken met de rechtspraak die gedurende een periode van 15 jaar halverwege de vorige eeuw is verschenen. Het panel was van mening dat een dergelijke keuze wel geëxpliciteerd en gemotiveerd dient te worden, bijvoorbeeld door aan te geven dat de tweede periode is gekozen omdat in de literatuur wordt aangenomen dat 1965 een belangrijk keerpunt markeert in de wijze waarop het Internationaal Gerechtshof rechtspreekt.

²⁵⁵ Of bijvoorbeeld bij een grondrechtenonderwerp alleen naar de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens is gekeken of ook naar de rechtspraak van het Europese Hof van Justitie (die op basis van het Handvest van de grondrechten is gewezen).

is gezocht,²⁵⁶ en (d) hoe de gemaakte keuzes zich verhouden tot de opgestelde onderzoeksvraag. Dat alleen is echter nog onvoldoende. Ook wordt van belang geacht dat wordt geëxpliciteerd of er bijvoorbeeld is gezocht aan de hand van trefwoorden (en zo ja, welke),²⁵⁷ of een representatieve dwarsdoorsnede is gemaakt (met behulp van ‘random’ of ‘purposive’ sampling), of dat juist een ander pad is bewandeld. Daarbij werd overigens opgemerkt dat het dan ook van belang is dat nauwkeurig wordt bijgehouden welke uitspraken precies bestudeerd zijn. Deze kunnen dan vervolgens in een bijlage worden opgenomen of, indien te omvangrijk voor het medium waarin gepubliceerd wordt, bijvoorbeeld bij de auteur opvraagbaar worden gemaakt.

De bespreking van deze verschillende (onderzoeks)scenario’s brengt mij tot een specifiek op het zoek- en selectieproces van rechtspraak gerichte nadere invulling van het in de voorgaande subparagraaf geformuleerde criterium voor verantwoording: wanneer slechts het bestuderen van een deel van de direct voor de beantwoording van een specifieke onderzoeksvraag relevante rechtspraak mogelijk is (in plaats van het bestuderen van alle direct relevante rechtspraak) en zodoende de uitsnede die wordt gemaakt, bepalend kan zijn voor de onderzoeksresultaten (bestaat er een kans dat een andere uitsnede tot deels andere resultaten zou leiden?), ligt explicitering én motivering van de gedurende het zoek- en selectieproces gemaakte keuzes wel in de rede. Het panel voegde daaraan nog toe dat dergelijke keuzes (bijvoorbeeld de tijdsperiode waarbinnen naar relevante rechtspraak wordt gezocht) waar mogelijk met een beroep op de literatuur dienen te worden gemotiveerd.

²⁵⁶ Zo kan de onderzoeker kiezen om alleen de in (bepaalde) jurisprudentietijdschriften gepubliceerde rechtspraak, de in online databases (HUDOC, EUR-Lex, Curia, Rechtspraak.nl) opgenomen rechtspraak, of alle in een rechterlijk archief opgeslagen uitspraken als uitgangspunt te nemen.

²⁵⁷ Daarbij werd terecht opgemerkt, dat bleek ook reeds uit de analyse van de op basis van de semigestructureerde interviews vergaarde data, dat het zoeken op trefwoorden ten behoeve van dergelijk onderzoek niet altijd tot bruikbare resultaten leidt. Wanneer de onderzoeker bijvoorbeeld geïnteresseerd is in de vraag of er in Nederland sprake is van een ‘dienend bestuur’ dan biedt het systematisch doorzoeken van de jurisprudentie op trefwoord geen soelaas, omdat in die jurisprudentie niet letterlijk over ‘dienend bestuur’ (of iets vergelijkbaars zoals ‘ongelijkheidscompensatie’) wordt gesproken. De onderzoeker is dan aangewezen op het putten uit de eigen herinnering. Het is dan moeilijk om, achteraf, te verantwoorden hoe breed en diep er gezocht is. Toch denk ik dat ook in die gevallen het zoeken op trefwoord mogelijk is. Wel is dan vereist dat er aan de voorkant van het onderzoek uitgebreider aandacht wordt besteed aan het doordenken van de verschillende manieren waarop de rechter het in zijn uitspraak over een ‘dienende rol’ van het bestuur kan hebben.

5.2.3 Het (verantwoorden van) interpreteren en waarderen van rechtspraak

Als de rechtswetenschapper de relevante rechtspraak boven water heeft gehaald, begint het proces van interpreteren en waarderen. Ook over de keuzes die in dat verband gemaakt en (mogelijk) verantwoord zouden moeten worden, is door het expertpanel gediscussieerd. De discussie richtte zich hier vooral op de verdiepende vragen die op basis van de analyse van de data die uit de semigestructureerde interviews voortvloeiden omtrent de technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om tot ‘geloofwaardige’ interpretaties te komen: hoe uitgewerkt moet of kan de ‘lijst van aspecten’ die de onderzoeker bij het interpreteren (en generaliseren) van bronmateriaal kan gebruiken – in dit geval rechtspraak – eigenlijk zijn? In hoeverre moet de onderzoeker over het gebruik daarvan verantwoording afleggen? En, in welke mate zou de onderzoeker bij het interpreteren gebonden moeten zijn aan de door haarzelf opgestelde ‘lijst’?

In paragraaf 4.5.1 werd duidelijk dat de onderzoeker een dergelijke lijst zelf (op basis van haar eigen onderzoeksbehoeften, vermoedens en de uit het haar bekende bronmateriaal voortvloeiende inzichten) zal moeten construeren. Het moge duidelijk zijn dat er dan een spectrum aan mogelijkheden bestaat waarvan het ene uiterste wordt gevormd door het werken met een omvangrijke, bijna uitputtende, op de literatuur gebaseerde ‘lijst van aspecten’ en het andere door het slechts hanteren van enige globale vermoedens die de onderzoeker uit in het verleden bestudeerd bronmateriaal heeft afgeleid. Onafhankelijk van de vraag waar de onderzoeker uiteindelijk voor kiest, benadrukte het panel dat het wel van belang is dat de onderzoeker niet blind vaart op het door haarzelf vooraf opgestelde kader. De onderzoeker zal in de bestudeerde rechtspraak ook altijd moeten speuren naar andere, niet in de vooraf ontwikkelde lijst opgenomen aspecten waarmee die lijst vervolgens kan worden aangevuld, genuanceerd en/of uitgebreid. Juist die wisselwerking wordt van groot belang geacht. Dat is immers één van de manieren om de in academisch onderzoek zo gewenste vernieuwende inzichten te bereiken.

Dat doet erg denken – al lijkt de analogie niet volledig op te gaan – aan het in andere academische disciplines veel gebezigde onderscheid tussen een inductieve en deductieve benadering van onderzoek (voor een toegankelijke uitleg van deze begrippen, zie bijvoorbeeld Bryman, 2008:9-13). Soms wordt er de voorkeur aan gegeven om meer tobkend en zoekend door de jurisprudentie heen te gaan (inductief)

en slechts met een beperkt op basis van de literatuur verkregen idee te starten (met een deductief element). In andere gevallen wordt er met een behoorlijk omvangrijke op basis van de literatuur ontworpen ‘lijst van aspecten’ gewerkt (deductief) die vervolgens op basis van het onderzoek zelf kan worden uitgebreid of aangepast (met een inductief element). In het eerste geval lijkt de onderzoeker vooral op basis van de data zelf tot ‘dogmatische theorievorming’ te willen komen, terwijl in het andere geval voornamelijk (maar niet alleen) de in de literatuur ontwikkelde dogmatische theorie aan de hand van het jurisprudentieonderzoek wordt doorontwikkeld en/of getoetst. Ik besef dat deze opmerkingen allerlei interessante vragen oproepen. Nu die vragen echter niet direct samenhangen met het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek maar meer met de vraag naar theorie(vorming), bewaar ik de bespreking van die vragen tot een latere publicatie.

‘Anything goes’ dus, waar het gaat om het construeren van een aspectenlijst ten behoeve van het interpreteren. Dan rest nog de vraag of de door de onderzoeker opgestelde ‘lijst van aspecten’ (en de eventuele verdere ontwikkeling daarvan gedurende onderzoek) expliciet verantwoord moet worden in de uiteindelijke publicatie. Dat bleek volgens het panel – uitzonderingen daargelaten²⁵⁸ – *niet* het geval. Er werd opgemerkt dat de door de onderzoeker gehanteerde ‘aspectenlijst’ over het algemeen voldoende duidelijk blijkt uit de uiteindelijke verslaglegging. De bevindingen ten aanzien van de verschillende aspecten zullen door de onderzoeker normaliter immers in de hoofdttekst worden besproken. In die zin gaat het hier als het ware om een steiger die gebruikt wordt bij de bouw van het onderzoek, maar na afronding daarvan ook weer moet worden afgebroken.²⁵⁹ Dat heeft natuurlijk belangrijke esthetische voordelen, maar er kleeft ook een nadeel aan. Het betekent immers dat voorbeelden van dergelijke ‘aspectenlijsten’ die uiterst waardevol kunnen zijn voor diegenen die nog moeten leren onderzoeken, schaars zijn.

Behalve over het interpreteren is gedurende de expertmeeting ook gesproken over (het verantwoorden van) het proces van het waarderen van rechtspraak. Ten aanzien daarvan werd grotendeels herhaald wat al gedurende de interviews duidelijk is geworden. Op de eerste plaats zal de onderzoeker de institutionele ordening van de

²⁵⁸ Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan een promotieonderzoek dat zich richt op het toetsen van de in literatuur bestaande inzichten aan de jurisprudentie. Het proefschrift biedt dan bij uitstek de ruimte om de gehanteerde ‘aspectenlijst’ ook daadwerkelijk te expliciteren.

²⁵⁹ In dat verband werd overigens nog de mogelijkheid genoemd om de (aanvankelijk) gehanteerde ‘aspectenlijst’ (de ‘steigers’) bij de auteur opvraagbaar te maken.

rechtspraak moeten respecteren (Hoge Raad boven rechtbank). Dat is evident, waardoor over dergelijke waarderingskeuzes dan ook geen expliciete verantwoording hoeft te worden afgelegd. Op de tweede plaats zal, wanneer op eenzelfde hiërarchisch niveau uiteenlopende rechtspraak wordt aangetroffen, de onderzoeker daarin in eerste instantie geen (al dan niet normatieve) waarderingskeuze mogen maken. Zij zal de uiteenlopende rechtspraak – als zij al werkelijk uiteen blijkt te lopen nadat nadere analyse is uitgevoerd – dan, in ieder geval in eerste instantie, op gelijke voet in het onderzoek moeten betrekken (vergelijk Vranken, 2009:81).

Wanneer de onderzoeker *vervolgens* nog tot een (normatief) oordeel wenst te komen over welke uitspraak of jurisprudentielijn haars inziens de voorkeur verdient en waarom, dan zal die waarderingskeuze, wil zij als wetenschappelijk worden aangemerkt, verantwoord moeten worden. Dat houdt dan in dat de onderzoeker het kader of perspectief op basis waarvan het oordeel wordt geveld, expliciteert en motiveert. De onderzoeker kan dan bijvoorbeeld aangeven dat een waarderingskeuze wordt gemaakt op basis van een hogere norm (bijvoorbeeld een norm opgenomen in een verdrag of een bepaald rechtsbeginsel), op basis van een politiek standpunt, op basis van een economisch argument (kosten/baten), enzovoort. Het moge duidelijk zijn dat de onderzoeker zich in die gevallen opnieuw begeeft op de randen van hetgeen nog als juridisch-dogmatisch onderzoek kan worden aangemerkt. Hoe de rechtswetenschapper hier meer precies te werk kan gaan, is een uiterst interessant vraagstuk waarop in dit promotieonderzoek echter niet dieper wordt ingegaan.²⁶⁰

5.2.4 Verantwoording van keuzes bij het gebruik van wetgeving

Tijdens de expertmeeting is ook, zij het veel minder uitgebreid dan op het gebruik van rechtspraak, ingegaan op het gebruik van wetgeving(sdocumenten). Op basis van de semigestructureerde interviews werd reeds duidelijk dat ook het interpreteren van wetgeving en wetgevingsdocumenten aan de hand van een ‘aspectenlijst’ kan worden verricht. Zo kan de onderzoeker die geïnteresseerd is in ‘de precieze condities waaronder een overheidsinstelling aansprakelijk is voor falend toezicht’ vooraf een ‘lijst’ met mogelijk condities (bijvoorbeeld de welbekende algemene condities voor buitencontractuele aansprakelijkheid) opstellen en vervolgens bezien wat wet en

²⁶⁰ Een vervolgonderzoek naar deze thematiek is echter inmiddels wel reeds op de onderzoeksagenda geplaatst, zie ook paragraaf 7.3.

wetgevingsdocumenten zeggen over de werking van elk van die condities in het geval van ‘falend toezicht door overheidsinstellingen’. In ieder geval de wettekst zelf zal (vanwege haar algemene en vaak beknopte formulering) daarover echter vaak maar weinig direct bruikbare informatie bevatten.

Dat betekent dat de wettekst dan aan een nadere analyse moet worden onderworpen. Daartoe kan, zo was reeds op basis van de interviews duidelijk geworden, aansluiting worden gezocht bij de interpretatietechnieken en redeneerwijzen die de rechter erop nahoudt. Ook de rechtswetenschapper kan wetshistorisch, grammaticaal, systematisch, teleologisch of rechtshistorisch onderzoek verrichten om tot een interpretatie te komen. Daarover hoeft geen expliciete verantwoording te worden afgelegd door middel van algemene formuleringen als: “bij de beantwoording van de vraag wat het recht inhoudt is een klassieke vorm van rechtsvinding gehanteerd te weten: wetshistorisch, grammaticaal, systematisch, teleologisch en rechtshistorisch”.²⁶¹ Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat een wetenschapper willekeurig kan kiezen tussen bijvoorbeeld een onderzoek van wetsgeschiedenis of een onderzoek van wetssystematiek, zonder die keuze van enige onderbouwing te voorzien. Als de gevolgde route mogelijk tot (geheel) andere uitkomsten kan leiden dan een andere route (en dus kritische vragen bij de lezer kan oproepen), kan verantwoording daarvan immers van groot belang zijn voor de ‘controleerbaarheid’ (en daarmee dus indirect ook de kwaliteit) van het werk van de onderzoeker.

De expertmeeting maakte duidelijk dat ook de manier waarop in een concreet onderzoeksproject van de interpretatietechnieken gebruik is gemaakt serieuze vragen kan oproepen bij de (goed ingevoerde) lezer. Dat bleek vooral voor de wetshistorische en rechtshistorische interpretatie te gelden. Zo kan de veronderstelde bedoeling van de wetgever bijvoorbeeld maar lastig onderbouwd worden met een enkele verwijzing naar een kreet van de regering in de Memorie van Antwoord. Als de onderzoeker dat toch doet, roept dat vragen op en ligt het dus in de rede dat verantwoording wordt afgelegd; dat wordt uitgelegd waarom het standpunt van de regering in dit geval net zoveel kracht heeft als de (eventuele) uitvoerige behandeling van dat thema in de

²⁶¹ Over het algemeen zal uit de door de rechtswetenschapper gekozen bewoordingen of voetnoten voldoende duidelijk worden van welke interpretatietechniek(en) gebruik is gemaakt. In dit verband merkte een van de panelleden bijvoorbeeld op dat het “toch iets potsierlijks heeft als de onderzoeker een bron interpreteert naar haar strekking en dan vervolgens in een voetnoot zegt dat zij de teleologische interpretatie heeft gebezigd”.

Memorie van Toelichting. Datzelfde geldt bijvoorbeeld voor het achterwege laten van het gebruik van Eerste Kamerstukken bij het interpreteren van wetgeving, zeker ten aanzien van wetgeving waarbij de Eerste kamer juist met het oog op de wetsgeschiedenis er nadrukkelijk voor heeft gekozen tot een uitgebreide bespreking over te gaan.

5.2.5 Verantwoorden van literatuurgebruik minder belangrijk

Behalve over het gebruik van rechtspraak en wetgeving is door het panel natuurlijk ook over het gebruik van literatuur gesproken. In dat verband werd al snel opgemerkt dat het verantwoorden van keuzes die samenhangen met literatuurgebruik zowel lastiger als minder belangrijk is. Lastiger vanwege de enorme bronnenrijkheid die zich daar voordoet.²⁶² Minder belangrijk omdat literatuur bij de beantwoording van juridisch-dogmatische onderzoeksvragen in beginsel vooral als steunbron (in die zin dat het eigenlijk onderzoek vooral wordt gebaseerd op de primaire bronnen) of vervanging voor primair materiaal dient.²⁶³ In samenhang gezien maakt dit dat het panel, unaniem, van mening was dat over het algemeen niet expliciet anders dan door middel van het hanteren van bronvermeldingen op zinvolle wijze *kan* en *hoeft* worden verantwoord hoe de literatuur gezocht en geselecteerd is.²⁶⁴ Zo hoeft er bijvoorbeeld geen verslag te worden gelegd over de keuze van de databases waarin wordt gezocht en van de zoektermen die daarbij worden gebruikt en leek ook zelfs de keuze om bijvoorbeeld auteur B altijd te lezen en auteur A nooit min of meer algemeen geaccepteerde praktijk te zijn waarover geen expliciete verantwoording hoeft worden afgelegd.²⁶⁵

²⁶² Waar rechtspraak nog een enigszins overzichtelijk samenhangend pakket aan bronmateriaal betreft (er zijn in absolute zin zoveel uitspraken van de Hoge Raad in periode X), geldt dat niet voor de literatuur.

²⁶³ Dat komt reeds ook duidelijk tot uitdrukking in het feit dat in de rechtswetenschap van een *secundaire* bron wordt gesproken. Opnieuw geldt wel: uitzonderingen daargelaten. Het zou bijvoorbeeld anders kunnen liggen wanneer een onderzoeksvraag gericht is op het systematisch in kaart brengen van de bestaande literatuur met betrekking tot een specifiek juridisch leerstuk (systematisch literatuuroverzicht).

²⁶⁴ Dat is anders als een onderzoek als bedoeld in de vorige voetnoot wordt uitgevoerd.

²⁶⁵ In verband met dat laatste werd ook nog gewezen op het zelfcorrigerend vermogen van de rechtswetenschappelijke gemeenschap. Auteur A kan dan immers in een eigen stuk het debat aangaan met de auteur die hem of haar heeft overgeslagen.

Ten aanzien van de vraag hoe compleet de onderzoeker moet zijn in haar brongebruik kwam ik op basis van de interviews tot het criterium dat in ieder geval dát bronmateriaal achterhaald en gebruikt wordt waarmee een ‘representatief beeld’ kan worden verkregen van de binnen het totale bronmateriaal bestaande ‘direct voor de onderzoeksvraag relevante variëteit aan serieuze interpretaties, argumenten en inzichten’. Gedurende de expertmeeting werd iets duidelijker wat dat voor het literatuurgebruik betekent. In ieder geval niet dat constant alle mogelijke in de literatuur bestaande afwijkende standpunten moeten worden verzameld en behandeld. Er is literatuur die wel genegeerd en literatuur die niet genegeerd mag worden. De scheidslijn daartussen bleek echter moeilijk aan te geven. Als voorbeeld van in ieder geval wel betrekken werd gewezen op de situatie waarin een auteur een standpunt verdedigt dat niet in lijn is met het standpunt dat in de Asser of een ander veelgebruikt handboek wordt ingenomen. Dan mag de Asser of dat andere veel gebruikte handboek niet onbesproken blijven en ook, wanneer het wel besproken wordt, niet wegvallen tegen een berg aan ander bronmateriaal dat de onderzoeker wel van pas komt. Als voorbeeld van het in beginsel niet betrekken in het onderzoek werden de commentaren op rechtspraak die als paddenstoelen uit de grond schieten in blogs en/of op websites van advocatenkantoren genoemd.²⁶⁶ Ergens daartussenin kan de onderzoeker haar eigen scheidslijn hanteren. Zo kan, afhankelijk van het onderzoeksproject, bijvoorbeeld gekozen worden om naast handboeken en monografieën alleen publicaties in peer reviewed tijdschriften²⁶⁷ te betrekken.²⁶⁸ Hoe die keuze ook uitvalt, verantwoording hoeft volgens het panel daarover niet expliciet afgelegd te worden.

Gedurende de expertmeeting werd bovendien duidelijk dat er een belangrijk verschil is gelegen in het verantwoorden van het literatuurgebruik ter ondersteuning van de eigen standpunten en het verantwoorden van het literatuurgebruik ter ondersteuning van de juist van de eigen standpunten afwijkende inzichten. In dit laatste geval kan, althans wanneer het gaat om literatuur die (zoals hierboven bedoeld)

²⁶⁶ Daarop bestaan wel uitzonderingen. Denk bijvoorbeeld aan de European Law Blog (<http://europeanlawblog.eu/>).

²⁶⁷ Alhoewel het gegeven dat een artikel aan peer review is onderworpen, door het panel is genoemd als mogelijk selectiecriterium, moet men er wel op bedacht zijn dat ‘peer reviewed’ in Nederland zeer verschillende dingen kan betekenen en soms maar zeer beperkt iets zegt over de kwaliteit van een publicatie, aldus ook Van Gestel (2015:264-270).

²⁶⁸ Overigens werd in dit verband ook nog opgemerkt dat een tijdschriftenranking (een onderverdeling in A en B tijdschriften, naar Amerikaans voorbeeld) waarover in het verleden discussie is gevoerd (waarover recent en met verdere verwijzingen Van Gestel, 2015:253-264), daarbij een concreet handvat had kunnen bieden (zo ook Smits, 2010:164).

niet genegeerd mag worden, volgens het panel in beginsel niet worden volstaan met de in het verleden vaak gebezigde constatering ‘anders auteur X’. De rechtswetenschapper zal dan moeten aangeven (samenvatten) hoe het andere standpunt luidt, vervolgens moeten motiveren waarin zij vindt dat het betreffende standpunt afwijkt van haar eigen standpunt en bovendien moeten uitleggen waarom het eigen standpunt in dit concrete geval de voorkeur verdient.²⁶⁹ Met betrekking tot de literatuur die het eigen standpunt ondersteunt, kan daarentegen in beginsel worden volstaan met een bronvermelding. Er hoeft dan bijvoorbeeld niet te worden uitgelegd dat de bron is gebruikt omdat deze zich in een peer reviewed tijdschrift bevindt of van de hand van een ervaren auteur komt. Alleen in bijzondere situaties, waar ter ondersteuning van het eigen standpunt bronmateriaal wordt gebruikt dat vanwege haar aard vragen bij de lezer kan oproepen, kan aanvullende verantwoording nodig zijn. Hoewel niet door het panel benoemd, vermoed ik dat daarmee bijvoorbeeld wordt bedoeld op het gebruik van een rapport van een belangenorganisatie waarin mogelijkerwijs geen sprake is van een objectieve benadering van de materie. Dan zou bijvoorbeeld uitgelegd kunnen worden waarom de onderzoeker van mening is dat de ter ondersteuning gebruikte bron geen louter op subjectieve gronden tot stand gekomen standpunt bevat.

5.2.6 Afrondende opmerkingen

Ik kom tot enkele afrondingen opmerkingen over het verantwoorden van keuzes in het brongebruik. Op de eerste plaats constateer ik dat hoewel de expertmeeting verdiepende inzichten heeft opgeleverd, van uitgekristalliseerde verantwoordingsrichtlijnen echter (nog) niet kan gesproken worden. Het is maar de vraag of die er überhaupt (kunnen) zijn. Veel is, zo besprak ik hierboven, immers afhankelijk van het concrete onderzoeksproject (onderzoeksvraag) en de specifieke ‘onderzoeksstijl’ van de onderzoeker. Daar voeg ik hier nog aan toe dat ook duidelijk werd dat het beoogde lezerspubliek invloed kan hebben op de verantwoording die

²⁶⁹ Over het algemeen lijkt dan te gelden dat wanneer een normatief argument wordt aangedragen waarover door anderen anders wordt gedacht, de rechtswetenschapper met die anderen in discussie zal moeten gaan. Daarbij werd wel opgemerkt dat de onderzoeker zich hier wel enigszins moet beperken. Op belangrijke punten moet de discussie met andere auteurs zeker worden opgezocht, maar dat mag dan ook weer niet leiden tot ellenlange publicaties of de gigantische voetnotenapparaten die soms in Amerikaanse tijdschriften worden aangetroffen. Daar zijn, zo benadrukte het panel, Nederlandse tijdschriftredacties niet van gecharmeerd.

juist wel of niet wordt afgelegd. Dat is een logische consequentie van het eerder geformuleerde criterium dat beslissend lijkt voor het bepalen of verantwoording wel of niet noodzakelijk is: roept de gemaakte keuze vragen op bij de lezer? Het is in dat opzicht dan ook niet verrassend dat door het panel werd opgemerkt dat in een (specialistisch) vaktijdschrift waarschijnlijk minder verantwoording hoeft te worden afgelegd, omdat het publiek bepaalde door de auteur gemaakte keuzes eerder (zonder nadere uitleg) zal begrijpen.

Overigens werd tijdens de expertmeeting ook regelmatig gesproken over de plaats waar eventueel noodzakelijke verantwoording kan of moet worden afgelegd. In veruit de meeste gevallen werd gerefereerd aan de mogelijkheid om gemaakte keuzes te expliciteren en motiveren in voetnoten. Heel voorzichtig opper ik dat als mogelijke hoofdregel. Daarop kunnen in ieder geval twee belangrijke uitzonderingen worden geformuleerd. In eerste instantie ligt soms, wanneer de gemaakte keuzes de kern van het onderzoek betreffen en deze rechtstreeks invloed kunnen hebben op de uitkomsten daarvan, verantwoording in de tekst zelf voor de hand. In tweede instantie lijkt wanneer het gaat om keuzes met betrekking tot de steigers die worden gebruikt bij de bouw van het onderzoek, verantwoording in een bijlage of in een bij de auteur opvraagbaar document de aangewezen weg te zijn. Daarmee is overigens zeker niet uitgesloten – integendeel zelfs – dat in de weerbarstige onderzoekspraktijk zich tal van situaties kunnen voordoen die afwijking van het bovenstaande rechtvaardigen.

Een laatste maar daarom zeker niet minder belangrijk aspect dat door de panelleden in verband met het thema ‘verantwoorden’ werd benadrukt, hangt samen met het doel van verantwoording. De panelleden merkten op dat verantwoorden, in ieder geval in het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek, niet kan dienen tot het *volledig* vermijden of uitsluiten van willekeur aan de zijde van de onderzoeker. Dat heeft een aantal consequenties. Op de eerste plaats dat de onderzoeker zal moeten streven naar het *zo veel mogelijk* maar niet *volledig* vermijden van willekeur.²⁷⁰ Op de tweede plaats dat het onderzoek niet zodanig gepresenteerd mag worden dat het de indruk wekt geheel ontdaan te zijn van willekeur. Op de derde plaats dat (zo veel mogelijk) wordt verhelderd waar willekeur van de onderzoeker in de onderzoeksresultaten zou kunnen zijn doorgesijpeld. De onderzoeker zal dus

²⁷⁰ Wanneer de onderzoeker ernaar streeft zodanig te verantwoorden dat alle alternatieve keuzemogelijkheden die de onderzoeker tijdens het onderzoek had, worden afgedekt, zal verantwoording al snel zo omvangrijk worden dat de lezer in veel gevallen zal moeten concluderen dat de onderzoeker daarin te ver is doorgeslagen.

voortdurend verantwoording moeten afleggen, maar nooit op een manier dat er geen speld meer tussen de door haar gemaakte keuzes is te krijgen. “Er zal immers altijd een speld, zelfs een breekijzer tussen passen”, merkte één van de panelleden treffend op.

5.3 Verwijzen

In de vorige paragraaf werd duidelijk dat door de onderzoeker gemaakte keuzes die impliciet uit de gehanteerde bronvermeldingen kunnen worden afgeleid, niet van een aanvullende verantwoording hoeven te worden voorzien. De bronvermelding *an sich* biedt in die gevallen dus reeds afdoende verantwoording. Dat neemt niet weg dat er ook bij het gebruik van bronvermeldingen soms lastige keuzes moeten worden gemaakt. Met behulp van het forum der experts is geprobeerd de op dit gebied bestaande moeilijkheden meer inzichtelijk te maken en bovendien tot enige aanknopingspunten te komen aan de hand waarvan de onderzoeker op een verantwoorde wijze met die moeilijkheden kan omgaan.

Al snel werd duidelijk dat er volgens het expertpanel binnen de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap met betrekking tot het verwijzen een aantal impliciete afspraken bestaan waaraan de onderzoeker zich in ieder geval moet houden. Als belangrijkste afspraak kwam, natuurlijk, bovendien dat de onderzoeker als zij een interpretatie, argument of inzicht aan bronmateriaal ontleent, ook een verwijzing naar de betreffende bron(nen) opneemt. Dat geldt in alle gevallen.²⁷¹ Dus ongeacht de breedgedragenheid van het door de onderzoeker gebruikte inzicht.²⁷² Daarmee lijkt de

²⁷¹ Zij het met de door de panelleden gemaakte kanttekening dat feiten van algemene bekendheid niet van een bronverwijzing hoeven te worden voorzien. Het lijkt daarbij vooral te gaan om niet-juridische feiten, zoals het gegeven dat Nederland 11 arrondissementen kent. Een arrest of rechtsregel, hoe bekend ook, lijkt niet snel als een feit van algemene bekendheid (waarnaar een verwijzing dus achterwege kan blijven) te mogen worden aangemerkt.

²⁷² Daarbij werd wel opgemerkt dat het niet toevoegen van een bronvermelding wanneer een breedgedragen inzicht wordt opgenomen, géén afbreuk doet aan de kwaliteit die wordt bereikt. Stelt de onderzoeker bijvoorbeeld dat “het Kelderluikarrest vier maatstaven bevat aan de hand waarvan kan worden beoordeeld of er strijd is met hetgeen het ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt” dan tast het achterwege blijven van een verwijzing naar het Kelderluikarrest of een handboek waarin de vier maatstaven worden behandeld, dus niet de kwaliteit van de publicatie aan. Reden die daarvoor werd aangedragen, is dat de controleerbaarheid van de publicatie niet in het geding komt wanneer niet naar bronmateriaal wordt verwezen waarin het breedgedragen inzicht is vervat. De lezer zal de betreffende bron immers kennen.

eerder opgeworpen vraag (paragraaf 2.2.1) of ook naar in bronmateriaal opgenomen inzichten die zich binnen het ‘publieke kennisdomein’ bevinden, van een bronvermelding moeten worden voorzien, positief te zijn beantwoord.

Daarover werd het panel het al snel eens. De vraag of de rechtswetenschapper haar aan bronmateriaal ontleende interpretaties, argumenten of inzichten dient te onderbouwen met een verwijzing naar de meest recente bron waarin de betreffende stelling is betrokken, met een verwijzing naar de eerste bron waarin zodanig stelling is genomen óf naar een bron daartussen in bleek daarentegen meer stof te doen opwaaien.²⁷³ In de data ontwaarde ik zes verschillende overwegingen die de onderzoeker aan de uiteindelijke keuze van de bron(nen) die wordt/worden vermeld ten grondslag kan leggen: (1) de rechtswetenschapper moet recht doen aan de auteur die een vernieuwend inzicht heeft geïntroduceerd met als bijvangst dat daarmee tevens vernieuwing gestimuleerd en kopieergedrag ontmoedigd wordt (originele bron²⁷⁴); (2) de rechtswetenschapper moet de actuele waarde van een door haar aangehaald inzicht aantonen (recente bron); (3) de rechtswetenschapper moet haar publiek overtuigen en verleiden (gezaghebbende bron²⁷⁵ en/of recente bron²⁷⁶); (4) de rechtswetenschapper moet de lezer de weg naar overige relevante literatuur wijzen (overzichtsartikel met veel literatuurverwijzingen); (5) de rechtswetenschapper moet aantrekkelijk leesbaar schrijven (bron die mooi taalgebruik, de meest heldere omschrijving of een omschrijving aan de hand van een illustratief voorbeeld bezigt); en (6) de rechtswetenschapper hoeft niet volledig te zijn door te verwijzen naar tussen de originele en recente bron in liggende bronnen die enkel herhalingen bevatten.²⁷⁷

²⁷³ Vooraf merk ik op dat hoewel de discussie vooral over de band van het verwijzen naar literatuur is gevoerd, de inzichten denk ik ook goed bruikbaar zijn voor in ieder geval het verwijzen naar rechtspraak.

²⁷⁴ Mits die überhaupt kan worden getraceerd zonder dat daarmee een niet-proportionele tijdsinvestering is gemoeid. Of bijvoorbeeld iemand ergens in een exotisch land het idee al eerder heeft geopperd, is vaak nagenoeg onmogelijk te achterhalen.

²⁷⁵ In dit verband werd opgemerkt dat goede ideeën soms nu eenmaal pas goede ideeën worden als ze door bepaalde personen worden overgenomen. De rechtswetenschapper komt dan voor de keuze te staan tussen historische authenticiteit en de impact van de opgenomen verwijzing.

²⁷⁶ Een artikel waarin voornamelijk recente bronnen worden aangehaald, kan aantrekkelijker ogen dan een artikel waarin voornamelijk naar oudere bronnen wordt verwezen. Wel werd er door de respondenten op gewezen dat dit kan leiden tot ‘bad science’ en het (ten onrechte) buitenspel zetten van auteurs die de originele inzichten hebben aangedragen.

²⁷⁷ Vergelijk Van Boom (2015a:13). Bronnen die wijzigingen, nuanceringen, aanvullingen, enzovoort ten opzichte van de originele bron bevatten, dienen zeker wanneer de materie de kern van de publicatie raakt, afzonderlijk besproken te worden en zodoende van een eigen verwijzing te worden voorzien.

Welke van die overwegingen de doorslag (kan) geven wanneer er daadwerkelijk een citatiekeuze moet worden gemaakt, kan denk ik niet in algemene zin worden vastgesteld. In ieder geval bleef het gedurende zowel de interviews alsook de expertmeeting onduidelijk. De discussie tussen de experts overziend, denk ik dat de onderzoeker er verstandig aan doet zodanig te verwijzen dat aan al die verschillende overwegingen recht wordt gedaan wanneer het gaat om een verwijzing die zich in de kern van haar antwoord op de door haar opgeworpen onderzoeksvraag bevindt. Dat er dus én naar de originele bron én naar de meest recente bron én naar de meest gezaghebbende bron én naar een overzichtsbron wordt verwezen.²⁷⁸ Als uit de verwijzing zelf niet blijkt welke bron om welke reden wordt aangedragen, zou de onderzoeker per bron waar naar wordt verwezen ook enige informatie over de redenen voor verwijzing kunnen opnemen.²⁷⁹ Het moge duidelijk zijn dat de onderzoeker een dergelijke benadering niet bij elke verwijzing die zij uiteindelijk in haar publicatie opneemt, kan hanteren. Naarmate verwijzingen zich meer aan de randen van het onderzoek (bij de inleiding, achtergronden of contextschets) bevinden, lijken vooral – maar niet altijd of uitsluitend – de hierboven genoemde derde (gezaghebbendheid²⁸⁰) en vierde (overzichtsbron²⁸¹) overwegingen een belangrijke rol te kunnen spelen. Verwijzingen op die plekken dienen immers volgens het panel vooral als service aan de lezer (bijvoorbeeld het aan haar kenbaar maken waarop de assumpties zijn gebaseerd waar de auteur in haar onderzoek vanuit is gegaan²⁸² of het aanreiken van achtergrondliteratuur aan diegenen die daarin mogelijk geïnteresseerd zijn²⁸³).

²⁷⁸ Soms gaat het dan om een en dezelfde bron, in andere gevallen om verschillende bronnen.

²⁷⁹ “Origineel bron A, overgenomen in handboek B, voor een overzicht van hierover verschenen literatuur zie artikel C, en meest recent herhaald door auteur D”, bijvoorbeeld.

²⁸⁰ Bijvoorbeeld een verwijzing naar een (veelgebruikt) handboek.

²⁸¹ Bijvoorbeeld een verwijzing naar een losbladig commentaar waarin veel verwijzingen naar andere relevante bronnen zijn opgenomen.

²⁸² Bijvoorbeeld ter ondersteuning van de assumptie dat er in het Nederlands goederenrecht wordt uitgegaan van het bestaan van een ‘causaal stelsel’. Wanneer die opvatting in de door de rechtswetenschappelijke gemeenschap drie meest gehanteerde handboeken wordt aangetroffen, kan de onderzoeker qua verantwoording volstaan met een verwijzing naar de betreffende handboeken. Er hoeft dan volgens het panel bijvoorbeeld niet te worden uitgelegd dat over de vraag of er inderdaad sprake is van een causaal stelsel ook anders kan worden gedacht waarna een opsomming volgt van alle in de afgelopen jaren verschenen bijdragen waarin discussie over die kwestie is gevoerd.

²⁸³ De lezer wordt als het ware verwezen naar het bij interesse zelf toepassen van de ‘sneeuwbaltechniek’.

Een tweede punt dat gedurende de expertmeeting behoorlijk uitvoerige discussie teweeg bracht, betreft de vraag of de rechtswetenschapper er verstandig aan doet enige informatie te verschaffen over de reden van het opnemen van een specifieke bronvermelding. Ja natuurlijk, antwoordde het panel bijna in koor. Dat doen wij eigenlijk toch al, klonk het. Gedeeltelijk lijkt dat inderdaad het geval te zijn. Het is gebruikelijk dat bij bronvermeldingen allerlei terminologie wordt opgenomen die enig inzicht geeft in de reden voor citatie. De discussie die vervolgens ontstond, maakte echter duidelijk dat het lang niet altijd helder is wat met de veelgebruikte termen nu precies wordt bedoeld, en dat auteurs bovendien in het gebruik van die termen niet consistent zijn. Als voorbeeld werd gewezen op de regelmatig bij een bronvermelding gebezigde term ‘vergelijk’. Al snel werd inzichtelijk dat ‘vergelijk’ voor zoveel verschillende duidingen wordt gebruikt dat het voor een lezer niet is in te schatten waarom de bron die daarachter volgt, nu eigenlijk door de onderzoeker wordt aangehaald.²⁸⁴ Dat geldt natuurlijk net zozeer voor veel andere termen zoals ‘anders’, ‘zie ook’, ‘e.g’, enzovoort. Zolang dat het geval is, kan dat op zijn minst tot verwarring bij de lezer leiden. Bovendien, zo werd door het panel benadrukt, “kan het de auteur verleiden met bepaalde terminologie iets af te dekken dat eigenlijk explicitering verdient”. Daar komt nog bij dat uit recent oriënterend onderzoek (Van Boom, 2015a:16) is gebleken – ik noemde het al eerder en het kwam ook gedurende de expertmeeting ter sprake – dat van veel opgenomen verwijzingen bij nadere beschouwing helemaal niet duidelijk wordt waarom zij eigenlijk zijn opgenomen.²⁸⁵ Het expertpanel achtte het overigens wel goed mogelijk om op dit gebied bestaande onduidelijkheden weg te nemen. Er werden daartoe twee mogelijkheden aangedragen. Op de eerste plaats stelde het panel dat het voor de hand ligt dat de gemeenschap duidelijkere afspraken maakt over de betekenis van bepaalde veel voorkomende verwijzingsterminologie. Daarmee is de eerder (overigens ook door Van Gestel, 2015:332) opgeworpen vraag of het niet verstandig zou zijn om ter aanvulling van de richtlijnen die betrekking hebben op technische aspecten van het citeren (als opgenomen in bijvoorbeeld de ‘Leidraad voor juridische auteurs’, het ‘Bluebook’ of

²⁸⁴ Zo bleek met ‘vergelijk’ onder meer te kunnen worden aangegeven dat de auteur “denkt iets begrepen te hebben maar dat niet zeker weet”, dat de auteur “vindt dat de bron waarnaar wordt verwezen wel relevant maar dubbelzinnig is” of dat de auteur “een door haar bereikt standpunt achteraf ook in een andere bron heeft aangetroffen”.

²⁸⁵ Van Boom (2015a:13) concludeerde dan ook dat er naar zijn idee geen “scherpe en gedeelde citatiecultuur” bestaat binnen de rechtswetenschap.

de ‘ALWD Citation Manual) óók richtlijnen op te stellen met betrekking tot de informatie over de reden van een citatie, beantwoord met een (voorzichtig) ‘ja’.²⁸⁶ Een andere oplossing betreft het simpelweg meer informatie (dan enkel ‘vergelijk’, ‘zie ook’, enzovoort) verschaffen bij een verwijzing. Dat laatste kan soms uitkomst bieden, maar wel met de kanttekening dat dit tegelijkertijd kan leiden tot de zo sterk weerstand oproepende uitvoerige voetnoten en groeiende lengte van juridisch publicaties. Balans lijkt dan het toverwoord te zijn.

Ten slotte merk ik op dat het forum der experts ook in verband met het verwijzen wees op de belangrijke rol die het beoogde publiek (in eerste instantie de redactie die als een soort van spreekbuis voor het publiek spreekt) kan spelen bij het uiteindelijk maken van keuzes. Zo werd het voorbeeld aangereikt dat het in voetnoot één beginnen met een verwijzing naar Van Gend en Loos voor sommige tijdschriftredacties al een contra-indicatie voor publicatie op kan leveren. Rekenen we de implicaties daarvan door, dan schuilt in het door de onderzoeker te veel anticiperen op het publiek het gevaar dat zij voor ze het weet, verwijst naar publicaties van tijdschriftredactieleden ook al raken die maar zijdelings aan het eigen onderzoek. Dat moet natuurlijk zo veel mogelijk worden voorkomen.

5.4 Betrekken van indirect voor de onderzoeksvraag relevant bronmateriaal

In de vorige hoofdstukken heb ik moeten concluderen dat de interviews niet in een (duidelijk) antwoord voorzagen op de vraag wáár, wannéér, hoe en in hoeverre de onderzoeker ter beantwoording van haar onderzoeksvraag óók bronmateriaal zou kunnen (of zelfs moeten) gebruiken dat niet direct relevant is voor die beantwoording.²⁸⁷ Veel verder dan het inzicht dat concrete antwoorden afhangen van

²⁸⁶ Tegelijkertijd besef ik dat dit kan worden opgevat als onnodige regelzucht. Daartegenover staat de vraag of het, zeker gezien de geringe moeite die het zou kosten, zo verkeerd is om enige uniforme afspraken hierover te maken. Ik heb het vermoeden dat daarbij vooral de lezer, maar misschien ook de auteur, sterk gebaat zou kunnen zijn. Daarbij werd overigens opgemerkt dat verschillende Engelstalige tijdschriften in dit verband al richtlijnen hanteren.

²⁸⁷ Wellicht ten overvloede merk ik op dat de respondenten er – natuurlijk – op wezen dat bij het inbedden van de onderzoeksvraag wél contextueel materiaal kan (en moet) worden gebruikt. Het kan daar bijvoorbeeld wel van belang zijn om vast te stellen dat met betrekking tot het onderzoeksonderwerp ook discussie in andere disciplines bestaat, dat het thema op de internationale onderzoeksagenda staat of dat het door de onderzoeker onder de loep genomen probleem met enige regelmaat in de praktijk voorkomt.

de specifieke karakteristieken van een onderzoeksproject, kwam ik niet. Ik heb de handdoek echter nog niet in de ring willen gooien. Tijdens de expertmeeting is dit thema opnieuw aan de orde gesteld. Dat leverde geen definitieve antwoorden maar wel interessante inzichten op.

In ieder geval bleek het panel van mening dat als de context (opgevat in ruimte zin) wordt betrokken aan het daartoe gehanteerde brongebruik minder strikte (verantwoordings)eisen worden gesteld. Dat werd reeds duidelijk in paragraaf 5.2. De onderzoeker mag contextuele beweringen volgens het panel bijvoorbeeld eerder onderbouwen met (één of enkele) bronvermelding(en) die de bewering ondersteunen²⁸⁸ terwijl voor beweringen die worden gedaan ter beantwoording van de geformuleerde onderzoeksvraag, bijvoorbeeld geldt dat ook moet worden ingegaan op bronnen die tegengestelde geluiden laten horen. In paragraaf 5.3 werd vervolgens duidelijk dat ter ondersteuning van contextuele beweringen vooral naar bronmateriaal dat ‘gezaghebbend’ is en/of dat een ‘helder overzicht biedt van het bestaande relevante bronmateriaal’, kan worden verwezen. Niet per se (ook) naar de originele of meest recente bron waarop de bewering is gebaseerd dus. Ontbreekt het aan gezaghebbende of overzichtbronnen, dan kan volgens het panel de constructie ‘zie bijvoorbeeld’ worden gebruikt.

De vraag waar en wanneer de onderzoeker er precies verstandig aan doet indirect relevant bronmateriaal te gebruiken, is daarmee nog onbeantwoord. Ook daarover is tijdens de expertmeeting gesproken. Opvallend was dat het panel wat strenger leek dan de geïnterviewden. De experts bleken helemaal geen voorstander te zijn van het bij het onderzoek betrekken van indirect relevant materiaal. Het demonstreren van contextuele kennis, zeker door middel van exorbitante voetnotenapparaten of nog erger in de tekst zelf, werd zeer onwenselijk geacht. Niets meer dan “showing off”, werd het genoemd. De panelleden merkten op dat veel van de in begeleidingssituaties benodigde (bij)sturing juist is gericht op het afhouden van het continu betreden van allerlei zijpaden en het ervoor zorgen dat het onderzoek zich zo veel mogelijk beperkt tot het daadwerkelijk beantwoorden van de opgeworpen onderzoeksvraag. Dat betekent bijvoorbeeld dat als de onderzoeker zich richt op het beantwoorden van de vraag ‘onder welke condities een overheidsinstelling civielrechtelijk aansprakelijk is

²⁸⁸ Er hoeft dan niet ook nog eens allerlei uitleg te worden geven over bijvoorbeeld het feit dat er ook ten aanzien van de betrokken context allerlei discussies (hebben) bestaan. Ook niet in een voetnoot dus. Ik wijs op het in voetnoot 282 aangehaalde voorbeeld.

voor schade die is ontstaan door het onvoldoende houden van toezicht', zij in beginsel in haar publicatie geen historisch, rechtsvergelijkend, internationaal, feitelijk of interdisciplinair bronmateriaal betreft.

Waarschijnlijk wordt de soep echter niet zo heet gegeten als zij wordt opgediend. Door het panel zijn drie belangrijke nuanceringen aangebracht. Zo bleek op de eerste plaats na enige discussie dat het panel wel degelijk van mening was dat het van groot belang is dat de onderzoeker een goed *begrip* van de onderzoekscontext bezit. Wanneer de onderzoeker bijvoorbeeld een onderzoeksvraag gericht op het in kaart brengen van (problemen rondom) het geldend recht beantwoordt, mag in ieder geval uit de publicatie niet blijken dat zij de (wets)systematische context (de plaats van het behandelde leerstuk binnen het bredere rechtssysteem en de ontwikkelingen in parallelle leerstukken) niet overziet en/of beheerst. Het is dus wel belangrijk dat de onderzoeker zijpaden even inwandelt, zodat zij beter begrijpt of kan vaststellen wat de hoofdweg ook alweer is. Voorkomen moet echter worden dat telkens als die zijpaden worden betreden, (uitvoerige) gesprekken gevoerd worden met diegene die de onderzoeker daar tegenkomt. Er lijkt in dit opzicht dus een discrepantie te bestaan tussen de heuristische fase van het onderzoek en de verslaglegging achteraf.²⁸⁹

Op de tweede plaats kan het betrekken van indirect bronmateriaal in de verslaggeving onder omstandigheden tóch een (nuttige) functie vervullen en om die reden mogelijk of zelfs nodig zijn. Uit de discussie ontwaarde ik in ieder geval drie situaties waarin dat het geval is. In eerste instantie lijkt het nuttig te kunnen zijn naar indirect relevant bronmateriaal te verwijzen waarin door de onderzoeker gehanteerde begrippen (die bij de gemiddelde lezer bekend worden verondersteld) worden verhelderd. De minder ingevoerde lezer wordt dan een handreiking geboden om haar nog ontbrekende maar voor een *begrip* van de publicatie wel benodigde kennis aan te vullen.²⁹⁰ Nauw daaraan gerelateerd maar afzonderlijk genoemd, lijkt hetzelfde te gelden voor indirect relevant materiaal dat kan helpen een door de auteur aangevoerd *argument* of *standpunt* beter te begrijpen of plaatsen. Ten slotte werd de mogelijkheid

²⁸⁹ Overigens spraken de panelleden in dit verband wel over het eventuele nut van het – zeker bij promotieonderzoek – in een bijlage kort verslag doen van de verschuivingen van de onderzoeksvraag die gedurende het onderzoek hebben plaatsgevonden.

²⁹⁰ Ter illustratie werd gewezen op een niet alledaags civielrechtelijk onderzoek naar kavelruil. Dat leerstuk staat bol van de termen die waarschijnlijk vraagtekens oproepen bij de gemiddelde civilist. Het kan dan wel nuttig zijn om enige achtergrondinformatie (inclusief verwijzingen) op te nemen die voor opheldering kunnen zorgen.

geopperd de lezer te wijzen op indirect relevant bronmateriaal dat mogelijke aanknopingspunten bevat voor aan het eigen onderzoek grenzend toekomstig onderzoek. Wel geldt volgens het forum der experts dat telkens wanneer indirect relevant bronmateriaal wordt gebruikt, de onderzoeker ernaar zou moeten streven dit zo kort en beperkt mogelijk te houden.

Nuancering werd ten slotte gevonden in het gegeven dat het nogal eens voorkomt dat een (gedeelte van de) onderzoeksvraag alleen *kan* worden beantwoord aan de hand van materiaal dat in eerste instantie niet direct relevant is, bijvoorbeeld omdat er simpelweg geen direct relevant bronmateriaal voorhanden is. Dat doet zich bijvoorbeeld voor wanneer een geheel nieuwe ontwikkeling (digitalisering bijvoorbeeld) wordt ingepast in een bestaand leerstuk (remedies in het contractenrecht bijvoorbeeld). Er is dan geen bronmateriaal voorhanden dat direct relevante informatie bevat. De onderzoeker kan dan niet anders dan buitenlands materiaal, materiaal uit andere leerstukken en/of rechtsgebieden, enzovoort te betrekken. Hier geldt opnieuw wat ik reeds in paragraaf 5.2.2 stelde: afhankelijk van het type contextueel materiaal dat de onderzoeker daartoe betreft, verricht zij nog wel of juist geen juridisch-dogmatisch onderzoek meer.

5.5 Europeaniseren en internationaliseren

Op basis van de semigestructureerde interviews werd duidelijk dat het uitvoeren van een ‘Europeacheck’ wanneer nationaal georiënteerd juridisch-dogmatisch onderzoek wordt uitgevoerd, nodig maar tevens soms lastig uitvoerbaar wordt geacht. Handreikingen met betrekking tot de concrete vormgeving van zo’n ‘check’ kwamen niet verder dan het ‘goed bijhouden van Europees- en internationaalrechtelijke ontwikkelingen’, ‘het doorspitten van databases waarin Europese en internationale bronnen zijn opgeslagen’ en ‘het consulteren van collega’s met een expertise binnen het Europees of internationaal recht’. Dat leverde een reden op om de kwestie aan het forum der experts voor te leggen. Vanwege de beperkte tijd kon uiteindelijk niet op alle facetten van het ‘Europeaniseren’ in worden gegaan. Desalniettemin leverde de expertmeeting verschillende interessante inzichten op.

Op de eerste plaats werd al snel duidelijk dat ook het forum het uitvoeren van een ‘Europa-check’ (en ‘check’ aan internationaal recht) van groot belang achtte.²⁹¹ Opgemerkt werd dat het Europese en internationale recht in ieder geval nog niet zodanig onderdeel uitmaakt van het DNA van het merendeel van de (op het nationale recht georiënteerde) rechtswetenschappers als de vervlechting van het nationale met dat Europese en internationale recht misschien inmiddels wel vereist. Verschillende panelleden merkten dan ook expliciet op zelf simpelweg niet de benodigde bagage in huis te hebben om er in alle gevallen²⁹² achter te komen of er ten aanzien van een bepaald nationaalrechtelijk onderzoeksterrein relevant Europees of internationaal recht dat eigenlijk betrokken zou moeten worden, voorhanden is.²⁹³

Tot zoverre bestaat er eensgezindheid tussen panel en geïnterviewden. Maar wist het panel meer handreikingen dan de geïnterviewden te geven met betrekking tot de vraag *hoe* in die lastige gevallen toepasselijk recht uit Europese of internationale bron kan worden ontdekt? Niet echt, is het antwoord. De mogelijkheden blijven volgens het panel op het moment grotendeels beperkt tot het raadplegen van collega’s met een expertise in (het betreffende gedeelte van) het Europese of internationale recht.²⁹⁴ De ‘methodologie van het koffiezetapparaat’, werd het genoemd. Dat heeft, natuurlijk, iets onbevredigends. De onderzoeker is daarbij immers afhankelijk van de kennis van een ander. Bovendien bestaat de mogelijkheid van het raadplegen van experts niet voor iedereen.²⁹⁵ Desalniettemin is het op dit moment waarschijnlijk ‘the best shot’ die de onderzoeker heeft. Overigens betekent dat niet dat de geraadpleegde collega ook altijd een pasklaar antwoord zal hebben. Daartoe werden twee redenen aangevoerd. Allereerst is het Europese en internationale recht inmiddels zodanig uitgedijd dat de

²⁹¹ Ik merk wel op dat voor een van de panelleden het ook betrekken van recht uit Europese of internationale bron zo vanzelfsprekend was, dat de presentatie daarvan als een soort afzonderlijke stap in het onderzoeksproces (iets waar volgens hem de term ‘Europa-check’ op duidt) hem onjuist voorkwam (vergelijk ook de strekking van het betoog van Westrik, 2016).

²⁹² Vaak wel natuurlijk; dikwijls zal de onderzoeker gedurende het onderzoek automatisch al een signaal opvangen dat Europees en/of internationaal recht van belang is voor haar onderzoek.

²⁹³ Zo werden bijvoorbeeld verschillende terreinen (onder meer de vernietiging van erfpachtvoorwaarden en de klachtplicht) aangekaart die voorheen als puur nationaalrechtelijke terreinen werden gezien maar waarbij, min of meer opeens, Europees en internationaal recht relevant bleek te zijn.

²⁹⁴ In een voetnoot zou dan opgenomen kunnen worden dat er in dit verband een collega is geraadpleegd. Eén van de panelleden merkte op dat “de afwezigheid van een dergelijke voetnoot in dit verband bij hem toch altijd wantrouwen opwekt”.

²⁹⁵ In ieder geval niet voor studenten en in mindere mate ook niet direct voor promovendi.

leerstool ‘Europees recht’, ‘internationaal recht’ of ‘Europees en internationaal recht’ niet meer op haar plaats lijkt omdat er niemand meer is die het hele rechtsgebied kan overzien.²⁹⁶ Op de tweede plaats is het óók voor diegenen met een expertise op het gebied van het Europese (of internationale) recht vaak lastig in te schatten wat nu de precieze reikwijdte van bepaalde regels of uitspraken is.

Het kan alleen echt anders wanneer de (toekomstige) onderzoeker zelf als kennisexpert zal kunnen worden aangemerkt, of toch op zijn minst de werking van het systeem van Europees en internationaal recht goed (beter dan tot op heden het geval is) in de vingers heeft. Volgens het panel kan dat slechts worden bereikt door onderwijs (toekomstige onderzoeker) en zelfstudie (huidige onderzoeker).²⁹⁷ Met enige kennis van de werking van het Europese Unierecht wordt dan bijvoorbeeld al snel duidelijk dat de onderzoeker ten behoeve van het achterhalen van voor haar onderzoek relevant recht uit Europese bron in ieder geval zou moeten kijken naar bevoegdheden die de Europese Unie heeft²⁹⁸ en, mocht er (mogelijk) overlap bestaan tussen één van die bevoegdheden en het onderwerp van de onderzoeker, vervolgens naar de regels die door de Europese instellingen op basis van de betreffende bevoegdheid zijn vervaardigd.²⁹⁹

5.6 Conclusies

Ik concludeer dat de expertmeeting heeft geleid tot verschillende verdiepende inzichten. Daarmee heeft de expertmeeting volgens mij in ieder geval duidelijk gemaakt dat de rechtswetenschappelijke gemeenschap, ook na dit proefschrift, nog lang niet uitgesproken is over de normen die gelden ten aanzien van het brongebruik

²⁹⁶ Eén respondent merkte dan ook op dat het inmiddels meer voor de hand ligt om leerstoelen als ‘Europees mededingingsrecht’, ‘Europees strafrecht’, of ‘Europees bestuursrecht’ in te stellen.

²⁹⁷ Over het huidige onderwijs merkten de panelleden op dat Europees en internationaal recht daarin nog altijd te weinig zijn vervlochten. Ondanks dat de aandacht voor Europees en internationaal recht in de afgelopen jaren al sterk is toegenomen, levert dat nog geen nieuwe generatie onderzoeker op die over voldoende kennis beschikt om de gewenste ‘Europacheck’ met succes zelfstandig te kunnen uitvoeren (vergelijk Westrik, 2016:106-107). Er lijkt dus nog altijd een wereld te winnen. Ter bespoediging van die ontwikkeling zou een gedeeltelijke reorganisatie van de faculteiten uitkomst kunnen bieden, waarbij onderzoekers aan (nog) bestaande departementen internationaal en Europees recht naar meer specifieke inhoudelijke expertise worden ondergebracht bij andere departementen (ook Westrik, 2016:22-25).

²⁹⁸ Onder meer de artikelen 21 en 42 van het Verdrag betreffende de Europese Unie en de artikelen 2 tot en met 6 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie.

²⁹⁹ Daarbij werd overigens tegelijkertijd wel vermeld dat er dan nog steeds veel kan worden gemist.

ter beantwoording van een juridisch-dogmatische onderzoeksvraag. Ook nog zeker niet na dit promotieonderzoek. De hele middag durende expertmeeting bleek uiteindelijk veel te kort te zijn om alle geplande vragen (die bovendien slechts een selectie omvatten uit een veel grotere hoeveelheid vragen die de semigestructureerde interviews hebben opgeleverd) in al hun facetten te behandelen. Daarover had nog dagenlang doorgesproken kunnen worden.

Vooraf ten aanzien van de vraag welke keuzes de onderzoeker nu wel en niet moet verantwoorden wanneer zij academisch juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoert, heeft het forum meer duidelijkheid kunnen verschaffen. Duidelijk werd dat daarbij ‘de mate waarin de gemaakte keuze vragen op kan roepen bij de lezer’ als leidinggevend criterium geldt. Dat criterium werd vervolgens nader geconcretiseerd per brontype, type onderzoeksvraag dat wordt gesteld en de concrete onderzoeksactiviteit die wordt uitgevoerd (zoeken, selecteren, interpreteren, waarderen). Ook ten aanzien van het ‘verwijzen’ werden verdiepende inzichten bereikt. Zo werd bijvoorbeeld duidelijk dat de onderzoeker zes verschillende overwegingen ten grondslag kan leggen aan de keuze voor de bron(nen) waarnaar zij verwijst en dat het verstandig kan zijn om in de toekomst afspraken te maken over de precieze betekenis en het gebruik van veel voorkomende verwijzingsterminologie zoals ‘vergelijk’, ‘zie ook’, ‘e.g.’, ‘anders’, enzovoort. De expertmeeting resulteerde ten slotte ook in enkele verdiepende inzichten met betrekking tot het gebruik van indirect relevant bronmateriaal. Belangrijke bevinding is dat er een verschil bestaat tussen de heuristische fase van het onderzoek en de uiteindelijke verslaglegging. In de heuristische fase is het belangrijk dat de onderzoeker zich ook verdiept in het achtergrondmateriaal. Dat achtergrondmateriaal wordt vervolgens tijdens de verslagleggingsfase echter bij voorkeur uit de publicatie geweerd. Om een absolute eis lijkt het echter niet te gaan. Het panel wist immers verschillende omstandigheden te noemen waarin het gebruiken van indirect relevant bronmateriaal wel een (nuttige of zelfs noodzakelijke) functie kan vervullen.

In algemene zin maakte de expertmeeting ten slotte, meer nog dan de literatuur en de interviews, duidelijk dat de *verdiepende* (antwoorden op) methodologische vragen zeer nauw samenhangen met in ieder geval de specifieke onderzoeksvraag die wordt beantwoord. Zo maakte het forum een onderscheid in onderzoek dat zich richt op het in kaart brengen van (problemen rondom) het geldend recht, onderzoek dat gericht is op het achterhalen van (argumentatie)lijnen in de jurisprudentie en

onderzoek dat wil voorzien in het bieden van een oplossing voor geconstateerde gebreken. Alhoewel voor elk van die typen onderzoek geldt dat het ‘controleerbaar’ moet zijn, werd duidelijk dat voor het bereiken van ‘controleerbaarheid’ per onderzoekstype verschillend moet worden gehandeld. Wellicht dat het kan lonen om bij een eventuele toekomstige verdieping van (methodologische) eisen, gevaren en technieken nog meer dan ik in dit promotieonderzoek heb gedaan, aandacht te besteden aan die verschillende typen onderzoek.

Hoofdstuk 6 – Waarde, betekenis & implicaties resultaten

6.1 Introductie

Met behulp van het expertpanel wilde ik ook enig zicht krijgen op de mogelijke waarde, betekenis en implicaties van de op basis van de semigestructureerde interviews (weergegeven in hoofdstukken 2 tot en met 4) en de gedurende het eerste gedeelte van de expertmeeting (weergegeven in hoofdstuk 5) bereikte onderzoeksresultaten. Om de discussie te voeden zijn aan de panelleden vijf perspectieven aangereikt van waaruit de waarde, betekenis en implicaties kunnen worden gezien: de onderzoeker die academisch juridisch-dogmatisch onderzoek *uitvoert*, diegenen die over het uitvoeren van onderzoek *onderwijzen*, de personen, redacties en commissies die over het uitgevoerde juridisch-dogmatisch onderzoek moeten *oordelen*, de instituten die ten behoeve van het onderzoek een *faciliterende* rol vervullen en ten slotte de wetenschapper die *debatteert* over de wijze waarop dat onderzoek zou moeten worden uitgevoerd.³⁰⁰

In algemene zin werd opgemerkt dat de onderzoeksresultaten als “een zeer compleet overzicht” werden ervaren en dat het nuttig is dat eisen, gevaren en technieken die betrekking hebben op het brongebruik ten behoeve van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek, “nu eindelijk min of meer volledig zijn uitgeschreven”. Nut van het bereikte overzicht werd overigens vooral gevonden in de mogelijkheden die zij voor het onderwijs biedt. Ten aanzien van het nut voor de onderzoekspraktijk zelf leken de resultaten wat meer reserve op te wekken. Alhoewel de op basis van de semigestructureerde interviews aangetroffen eisen, gevaren en technieken ieder afzonderlijk door de rechtswetenschappelijke gemeenschap belangrijk worden geacht (zij zijn immers door die gemeenschap zelf aangereikt), ontlokten zij eenmaal op een rijtje gezet ook scepsis: wat levert het nu eigenlijk op en – vooral – wat zijn de kosten als de onderzoeker ter uitvoering van een concreet onderzoeksproject met al de in dit proefschrift weergegeven eisen, gevaren en technieken rekening houdt?

³⁰⁰ Daarmee wordt in dit hoofdstuk tevens getoetst of de ter verdediging van de praktische en theoretische relevantie van dit onderzoek aangevoerde argumenten (paragraaf 1.2) volgens het panel standhouden, aanvulling behoeven of van nuances moeten worden voorzien.

Tegen die achtergrond gezien werd de waarde, betekenis en implicaties van de onderzoeksresultaten door het forum langs verschillende, maar nauw met elkaar samenhangende (gedachte)lijnen besproken. Die gedachtelijnen worden hierna in afzonderlijke paragrafen uiteengezet. Zodoende wordt in dit hoofdstuk aan de hand van de input van *experts* betekenis gegeven aan de onderzoeksresultaten. In de discussieparagraaf van hoofdstuk 7 zal ik vervolgens ook *zelf* nog nader ingaan op de vraag hoe de onderzoeksresultaten mogelijk kunnen worden geduoid.

6.2 Cultuurverandering, geen afvinklijst of oververantwoording

Dit promotieonderzoek gaat in eerste instantie over het uitvoeren van onderzoek en het onderwijzen daarover. Er werd eensgezind opgemerkt dat de in dit promotieonderzoek aangetroffen eisen, gevaren en technieken met betrekking tot het brongebruik bij het uitvoeren van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek in ieder geval niet als een ‘checklist’ of ‘afvinklijst’ kunnen en mogen worden gebruikt.³⁰¹ Zij mogen niet het beeld scheppen dat het uitvoeren van onderzoek kan worden gereduceerd tot een technische procedure die eenmaal gevolgd (alle vakjes zijn ‘afgevinkt’ of ‘gecheckt’) automatisch leidt tot goed onderzoek. Al helemaal uit den boze is dat de rechtswetenschapper die academisch juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoert, ten aanzien van elk van de achterhaalde eisen, gevaren en technieken vervolgens expliciete verantwoording aflegt in haar uiteindelijke verslaglegging. Dat leidt volgens het panel al snel tot saaie en lange publicaties waarin bovendien minder diepgang kan worden bereikt omdat een groot gedeelte van de kostbare onderzoekstijd en -ruimte in het continu verantwoorden gaat zitten.³⁰²

³⁰¹ Wel, zo werd opgemerkt, lijken zij bij het uitvoeren van onderzoek als een soort naslagwerk te kunnen dienen. Dat kan enerzijds behulpzaam zijn bij het scherpen van de geest. Anderzijds kan het helpen voorkomen dat de onderzoeker, om wat voor reden dan ook, te lui, slordig of gemakkelijk een nieuw onderzoeksproject invliegt. Zie daarover nader paragraaf 6.3

³⁰² Ik merk op dat het ook nooit het doel van het onderzoek is geweest om tot een ‘how to’ gids of ‘methodologisch spoorboekje’ te komen waarin wordt aangegeven waar de rechtswetenschapper allemaal wel niet rekening mee moet houden en haar vervolgens ook nog eens de verplichting op te leggen verantwoording af te leggen over de wijze waarop zij met dat alles binnen haar concrete onderzoeksproject is omgegaan (zie onder meer paragraaf 1.6). Tegelijkertijd besef ik wel, mede door de tijdens de expertmeeting gevoerde discussie, dat de lezer juist door de verschillende opsommingen die de resultaten bevatten, zich soms niet aan de indruk van een ‘checklist’ of ‘afvinklijst’ kan onttrekken. Ik zal in hoofdstuk 7 nog uitgebreid uitleggen dat het onderzoek zo niet is bedoeld en welke opvatting van de resultaten ik wél voorsta.

De betekenis van de onderzoeksresultaten moet volgens het forum van experts veel meer gezocht worden in het (verder) stimuleren van een “cultuuromslag”. Die is overigens binnen de rechtswetenschap reeds gaande. In hoofdstuk één merkte ik al op dat de rechtswetenschap een discipline is die in een staat van transitie verkeert. Eén van de veranderingen betreft de geleidelijke vervanging van een praktijk van impliciete omgang met onderzoeksmethodologie naar explicatie van gemaakte methodologische keuzes (Evaluatiecommissie Rechtswetenschappelijk Onderzoek, 2009:30-50; Stolker, 2011; Van Gestel et al., 2012:12-19).³⁰³ De in dit promotieonderzoek bereikte onderzoeksresultaten kunnen daarbij volgens het panel een belangrijke rol spelen. Misschien in meest directe zin doordat zij enige tastbare aanknopingspunten bieden voor het verkrijgen van een gevoel voor de keuzes waarover de rechtswetenschappelijke gemeenschap momenteel graag zou zien dat wel of juist geen (expliciete) verantwoording wordt afgelegd. Maar ook zeker indirect doordat het lezen van de onderzoeksresultaten de ‘mindset’ van de onderzoeker kan beïnvloeden.³⁰⁴

Hoewel de onderzoeksresultaten dus tot op zekere hoogte kunnen helpen bij het bewerkstelligen van een ‘cultuuromslag’ bij diegenen die onderzoek uitvoeren, bleek uit de door het panel gevoerde discussie dat die omslag vooral over de band van het onderwijs lijkt te kunnen worden bereikt. De onderzoeksresultaten zouden dan als een soort “piketpaaltjes” kunnen gelden aan de hand waarvan (een deel van) het (onderzoeks)onderwijs kan worden vormgegeven. Er werd geopperd dat de uit dit promotieonderzoek voortvloeiende bevindingen (na bewerking) in ieder geval onderdeel uit zouden moeten maken van (juridische) onderzoeksmasters en promovendiopleidingen. Daarnaast is er mogelijk ook in het bacheloronderwijs of regulier masteronderwijs een rol voor weggelegd.³⁰⁵ Opvallend was verder dat het

³⁰³ Daarbij sluit ook aan dat in de perceptie van de panelleden inmiddels al veel meer wordt gedaan aan methodologische verantwoording dan tien jaar geleden.

³⁰⁴ Een cultuuromslag is niet alleen gewenst maar ook nodig, aldus het panel, onder meer ook omdat externe krachten (gedoeld werd met name op NWO) de rechtswetenschapper ertoe dwingen beter uit te leggen wat zij doet wanneer zij het voor haar zo kenmerkende juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoert. In dat opzicht werd kort opgemerkt dat de waarde van de in dit promotieonderzoek bereikte onderzoeksresultaten ook daarin gelegen kan zijn dat het een bewijsstuk biedt voor de methodologische benadering die rechtswetenschappers hanteren (“wij kunnen en – tot op zekere hoogte – doen het wel”), maar niet altijd expliciteren (“maar vinden het belangrijk niet te veel te verantwoorden om onze stukken goed leesbaar te houden”).

³⁰⁵ Daarbij werd wel opgemerkt dat de resultaten dan in sterk vereenvoudigde vorm gepresenteerd zouden moeten worden.

forum der experts ook sprak over de mogelijkheid om de onderzoeksresultaten deels in een soort promotorenopleiding te verwerken. De onderzoeksresultaten kunnen dan (wederom na bewerking) door de promotor worden gebruikt om de door hun promovendi reeds gemaakte of gewenste (methodologische) keuzes beter bespreekbaar te maken.³⁰⁶

Tegelijkertijd werd in verband met het voorgaande door één van de panelleden opgemerkt dat diegenen die momenteel verantwoordelijk zijn voor het onderwijzen over en het begeleiden van onderzoek, misschien niet de aangewezen personen zijn om met betrekking tot *al* de in de onderzoeksresultaten aangetroffen thema's te onderwijzen of begeleiden. Zo werd in de vorige hoofdstukken reeds duidelijk dat veel van de respondenten en panelleden zelf moeite hebben met een verantwoorde omgang met bijvoorbeeld een Europese of internationale dimensie die aan de meer nationaalrechtelijk georiënteerde onderwerpen kunnen kleven. Ook de omgang met zowel de gevaren als de mogelijkheden die de digitalisering en online-omgeving met zich meebrengen, werd als voorbeeld aangedragen. Een mogelijke consequentie is dat er dan dus ook in de organisatie en personele bezetting van onderwijs en begeleiding een en ander zal moeten veranderen.³⁰⁷

Ten aanzien van de waarde van de onderzoeksresultaten voor het onderwijs merkte het forum nog op dat de bruikbaarheid kan worden vergroot als aan de hand van verschillende scenario's of voorbeelden kan worden geschetst hoe de afzonderlijke eisen, gevaren en technieken in een concreet onderzoeksproject vorm krijgen. Juist dan komen de onderzoeksresultaten tot leven. In welke gevallen zijn er nu evidente fouten gemaakt? En hoe ziet een onderzoek eruit waarin het meeste goed is gegaan? Daartussenin zouden dan grensgevallen blootgelegd kunnen worden door middel van het steeds verder compliceren van een eenvoudige casus. Op welk moment ontstaan nu precies de moeilijke gevallen? Dat is natuurlijk tot op zekere hoogte reeds gebeurd in de voorgaande hoofdstukken (waarvan de integrale tekst overigens niet voorafgaand aan de expertmeeting aan de panelleden was toegezonden).

³⁰⁶ In dit verband merkte een van de panelleden uitdrukkelijk op dat zij de verschillende in de onderzoeksresultaten terugkerende thema's aan het begin van een begeleidingstraject in ieder geval in grote lijnen met haar promovendi zou willen bespreken, zeker als het mis dreigt te gaan.

³⁰⁷ Met betrekking tot de digitalisering kan er bijvoorbeeld wellicht een rol worden weggelegd voor diegene die betrokken zijn bij de ontwikkeling van de verschillende juridische databases.

Desalniettemin kunnen op basis van de door de panelleden in dit verband gegeven suggesties in de toekomst, denk ik, nog zeker nadere stappen worden gezet. In ieder geval maken deze door de respondenten aangereikte suggesties duidelijk dat aan de onderzoeksresultaten slechts echt betekenis kan toekomen als zij worden ingekleed met voorbeelden. Het ligt dan ook voor de hand om toekomstig gebruik van de in dit proefschrift bereikte onderzoeksresultaten altijd daarvan te doen vergezellen.³⁰⁸

6.3 Naslagwerk met onderscheid spannende en minder spannende aspecten

Gedurende de expertmeeting is ook langs een andere lijn discussie gevoerd over de mogelijk waarde, betekenis en implicaties van de onderzoeksresultaten. Behalve dat de onderzoeksresultaten van waarde kunnen zijn bij het bewerkstelligen van de een aantal jaren geleden binnen de rechtswetenschap ingezette cultuuromslag, lijken zij ook een ‘naslag’-functie te kunnen vervullen voor diegenen die onderzoeken, over onderzoek doceren, onderzoek beoordelen of faciliteren en over onderzoek debatteren. Bij de uitwerking van de meer precieze betekenis van die ‘naslag’-functie bleek bij het panel behoefte te bestaan aan het maken van een onderscheid tussen wat zij als de ‘spannende’ en ‘minder spannende’ onderzoeksresultaten bestempelden.

De panelleden merkten op dat een deel van de onderzoeksresultaten lijkt te gaan over het minimale dat van de rechtswetenschapper wordt verlangd wanneer zij academisch juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoert. Natuurlijk moeten bronvermeldingen over het algemeen ‘precies en correct’ zijn, natuurlijk moeten de bronnen bijdragen aan het beantwoorden van de door de onderzoeker geformuleerde onderzoeksvraag, natuurlijk moet de onderzoeker haar best doen zo veel mogelijk relevant materiaal te verzamelen en mag zij geen belangrijke bronnen onbesproken laten en natuurlijk mag het onderzoek geen onjuiste interpretaties of generaliseringen bevatten. Gaat daarin iets *evident* mis, dan is de onderzoeker tekortgeschoten en heeft zij ‘slecht’ onderzoek afgeleverd. Uiterst belangrijk allemaal. Maar zijn dat ook de ‘spannende’ dingen? Dat niet, aldus het panel.³⁰⁹ Dat neemt niet weg dat ook deze

³⁰⁸ Ik vermoed bovendien dat het gebruik van voorbeelden bij uitstek kan aantonen dat eisen, gevaren en technieken die op het eerste gezicht vanzelfsprekend lijken, bij nader inzien misschien toch minder vanzelfsprekend zijn.

³⁰⁹ Waarbij ik overigens wel expliciet wil noemen dat bepaalde resultaten die wellicht voor ervaren onderzoekers vanzelfsprekend zijn, dat niet automatisch ook zijn voor de startende onderzoeker. Daar mag denk ik niet te lichtvaardig over worden gedacht.

onderzoeksresultaten waarde hebben. Na hun eerder uitgesproken afkeer voor het gebruik van de onderzoeksresultaten als ‘checklist’ was het opvallend dat de panelleden aan dit type onderzoeksresultaten wel een zodanige functie (zelfs expliciet!) toekenden. Zo stelden zij dat de onderzoeksresultaten die het ‘minimum’ van wat van de onderzoeker verwacht kan worden, behelzen, in de toekomst door tijdschriftredacties (of anderen die over onderzoek oordelen) op ‘checklist’-achtige wijze zouden kunnen worden gebruikt om min of meer objectief vast te stellen of aan de minima voor publicatie wordt voldaan. In dat opzicht dus wel een ‘checklist’.³¹⁰ Uit de in dat verband gevoerde discussie leid ik bovendien voorzichtig af dat het expertpanel de onderzoeksresultaten van betekenis acht voor het nader concretiseren van de in promotiereglementen van Nederlandse universiteiten en publicatierichtlijnen van juridische tijdschriften nog vaak gehanteerde abstracte beoordelingscriteria.³¹¹

De waarde van de ‘minder spannende’ elementen uit de onderzoeksresultaten moet volgens het forum der experts dus vooral worden gezocht in het gebruik bij het beoordelen of onderzoek aan bepaalde minimumvoorwaarden voor publicatie voldoet. Voor de ‘spannende’ elementen geldt daarentegen iets geheel anders. Met ‘spannende elementen’ doelden de respondenten op die onderzoeksresultaten die binnen de ‘minima’ verdieping aanbrengen; die niet direct antwoorden, maar vooral nieuwe vragen oproepen waarover nog – en dat zal in sommige gevallen misschien ook wel altijd zo blijven – discussie mogelijk is. Voorbeelden daarvan die expliciet werden genoemd tijdens de meeting, betreffen vragen als: doet de onderzoeker er beter aan te verwijzen naar een originele bron of naar een meer recente bron? Wanneer en in hoeverre moet indirect relevant materiaal bij het onderzoek worden betrokken? Hoe moet er precies worden omgegaan met de Europese dimensie die aan een onderzoek kan kleven? En, hoe kan het brongebruik op verantwoorde wijze worden ingevuld wanneer de onderzoeksvraag zich niet zozeer richt op het in kaart brengen

³¹⁰ Het is dan wel noodzakelijk dat vast komt te staan welke precieze elementen wel en niet als zodanig gebruikt kunnen worden. De precieze grens kon ik in ieder geval niet trekken.

³¹¹ Zie in dit verband ook Kestemont (2016:7-8). Er werd nog opgemerkt dat het panel “op de een of andere manier het idee had dat die onderzoeksresultaten kunnen leiden tot een betere selectie door redacties”; dat stukken die misschien beter niet gepubliceerd hadden kunnen worden omdat ze niet aan de minimeisen voldoen en daardoor gemakkelijker uit de tijdschriften kunnen worden geweerd. Dat levert bovendien voor de auteur wiens publicatie wordt geweerd een prikkel op om de volgende keer zorgvuldiger te werk te gaan. Ook op die wijze kan aldus worden bijgedragen aan de in de vorige paragraaf besproken cultuurumslag.

van het geldend recht maar op het oplossen van problemen omtrent het geldend recht?³¹² De waarde van de onderzoeksresultaten die (de moeilijkheden rondom) dergelijke thema's blootleggen lijkt volgens het expertpanel veel meer te zijn gelegen in enerzijds het creëren van (methodologisch) bewustzijn en anderzijds in het bespreekbaar maken van de spanningen die zich daar (kunnen) voordoen.³¹³ Alleen daarmee (dus zonder dat er definitieve oplossing worden aangereikt) wordt al winst behaald. Die winst kan overigens niet alleen behaald worden voor de onderzoeker die een concreet onderzoeksproject uitvoert of begeleidt,³¹⁴ maar ook voor de rechtswetenschappelijke gemeenschap in algemene zin. De onderzoeksresultaten openen immers ook voor de gemeenschap aan sich de mogelijkheid nader debat over 'spannende' thema's te voeren.

In meer algemene zin merkten de respondenten op dat zodanig gebruik van zowel de 'minder spannende' als de 'spannende' elementen uit de onderzoeksresultaten uiteindelijk kan leiden tot een kwaliteitsimpuls binnen het onderzoek. Al is het alleen al omdat meer aandacht voor de thema's die de onderzoeksresultaten beslaan, ervoor kan zorgen dat het creëren van 'sloddervossen' tot op zekere hoogte kan worden voorkomen en dat 'zorgvuldig werken' wordt gestimuleerd. Het panel merkte op dat het vooral in de fase waarin nieuwe generaties van onderzoekers worden gevormd, belangrijk is dat zij het ambacht van (rechts)wetenschapper – dat is uiteindelijk waar de onderzoeksresultaten over gaan – goed in de vingers krijgen. Het is dan belangrijk, misschien nu wel meer dan ooit,³¹⁵ dat het onderzoeksproces strikt wordt bewaakt en dat daarbij naast aan de moeilijkere vragen ook aandacht wordt besteed aan die aspecten die voor de docent/begeleider inmiddels misschien zo vanzelfsprekend zijn dat soms wordt vergeten dat dit voor diegenen die het vak nog moeten leren, niet altijd het geval is (vergelijk Vranken, 2014b:1737).

³¹² Ik hoop dat ik in de voorgaande hoofdstukken op voldoende duidelijke wijze reeds deze, maar ook andere thema's als 'spannend' heb aangemerkt.

³¹³ Ervoor zorgen, in de woorden van een van de panelleden, dat lastige onderdelen van het onderzoek niet zomaar "onder het tapijt worden geveegd".

³¹⁴ Aan de onderzoeker en/of begeleider bieden zij een overzicht van elementen die voor overdenking en/of bespreking in aanmerking komen. Het alleen al daarover nadenken kan in veel gevallen direct resulteren in kwaliteitswinst, zo vermoedden de panelleden. Dat biedt tegelijkertijd wat tegengewicht tegen de tendens dat tegenwoordig onder grote druk wordt gepubliceerd.

³¹⁵ Vanwege enerzijds de toenemende digitalisering, globalisering en hoeveelheid bronnen en anderzijds de toegenomen druk om binnen strikt afgebakende tijdperiodes te promoveren.

6.4 Striktere probleemstellingen en onderzoeksvragen?

Een derde gedachtelijn die opkwam gedurende de expertmeeting, veel korter besproken dan de overige gedachtenlijnen maar daarom niet minder interessant, hield in dat de onderzoeksresultaten misschien wel betekenen dat de rechtswetenschapper er verstandig aan *kan* doen te werken met strikter of in ieder geval beter afgebakende probleemstellingen. Die vraag wierp ik al eerder (in hoofdstuk 2) op. Wanneer onderzoeksvraag, onderzoekskader, afbakeningen en methodologische keuzes goed doordacht en helder zijn, wordt het immers gemakkelijker te bepalen met welk bronmateriaal en op welke wijze de onderzoeker aan de verschillende in hoofdstuk 2 achterhaalde kwaliteitseisen kan voldoen. Reeds op basis van de interviews werd duidelijk dat het antwoord daarop ‘ja’ is. Ook het expertpanel leek van mening te zijn dat het goed overdenken en strikter afbakenen van vooral de onderzoeksvraag ook sterk kan bijdragen aan de kwaliteit van het daarop volgende brongebruik.³¹⁶

Daar voegde het panel wel een grote ‘maar’ aan toe. Het afbakenen en overdenken van de probleemstelling (*onderzoeksdesign*) mag niet doorslaan. Het mag niet leiden tot hele kleine probleemstellingen (zogenaamd ‘postzegelonderzoek’), wat minder gedurfd, minder creatief en/of minder fruitig is. De panelleden uitten de zorg dat van de in dit proefschrift bereikte onderzoeksresultaten wel een zodanige stimulans *kan* uitgaan. De onderzoeker die met alle in deze studie achterhaalde eisen, gevaren en technieken rekening wil houden, kan zich genoodzaakt gaan voelen in ‘postzegelonderzoek’ te vervallen, aldus het forum. Dat moet natuurlijk worden voorkomen. Ik merk ik in dit verband op dat de onderzoeker niet alleen garant moet

³¹⁶ Dat lijkt met name voor de onderzoeker die nog moet leren onderzoeken (de student en, in wat mindere mate, promovendus) een behulpzame strategie te zijn. Juist zij stellen soms – veelal zonder dat overigens zelf te beseffen – enorm grote vragen, waaraan zelfs de meest ervaren onderzoeker zich bij voorkeur niet waagt. Daarmee maken zij het zichzelf soms onnodig moeilijk. Hoewel over de vraag of het strikter afbakenen van probleemstellingen vooral voor de jonge onderzoeker nuttig kan zijn niet expliciet werd gesproken, trof ik ter ondersteuning van die gedachte wel een aanknopingspunt aan. De respondenten stelden dat veel van de aangetroffen resultaten reeds intuïtief en/of op basis van ervaring onderdeel uitmaken van de eigen onderzoekspraktijk. Er gaat dan al automatisch veel goed waardoor er meer ruimte ontstaat voor het stellen van complexere vragen. Dat privilege komt de startende onderzoeker echter niet toe. Bovendien blijkt dat het met de kwaliteit van studentenpapers en -scripties toch vaak belabberd is gesteld en dat de hoge ambities die vaak aan het begin van een scriptie- of promotieonderzoek worden nagestreefd, gedurende het traject toch al snel naar beneden worden bijgesteld. In dat verband werd overigens opgemerkt dat het interessant zou kunnen zijn om NWO-onderzoeksvoorstellen eens af te zetten tegen de uiteindelijk opgeleverde producten.

staan voor hoogwaardig brongebruik, maar ook voor een hoogwaardige probleemstelling. Bij dat laatste staat ‘innovatie’ juist hoog in het vaandel (zie ook paragraaf 2.6). Het ook respecteren van de kwaliteitseisen die aan de probleemstelling worden gesteld, biedt zodoende het benodigde tegenwicht.

6.5 Over olifantenpaden en de bredere betekenis van de resultaten

Er is ook aandacht besteed aan de vraag of de onderzoeksresultaten nu eigenlijk de eisen, gevaren en technieken weergeven die binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap min of meer algemeen bekend zijn of dat zij vooral veel verrassende en vernieuwende inzichten bevatten.³¹⁷ Of, meer beeldend verwoord, gaat het nu om ‘olifantenpaden’ of niet?³¹⁸ Het antwoord ligt ergens in het midden. Alleen al de gedurende de expertmeeting gevoerde discussies over de verschillende inhoudelijke thema’s maakte duidelijk dat er in ieder geval niet op alle vragen een antwoord, laat staan een eensgezind antwoord bestaat. Desalniettemin werd door de panelleden expliciet opgemerkt dat zij dachten dat veel van de eisen en technieken die aan de hand van de semigestructureerde interviews zijn ontdekt, stiekem (vaak ook impliciet) toch wel onderdeel uitmaken van hun eigen onderzoekspraktijk en die van hun collega’s. Ik houd het dus maar op gedeeltelijke olifantenpaden waarvan, zo merkte een van de respondenten ook expliciet op, een deel bovendien imaginair is. Daarmee doelde hij op het feit dat lang niet alle olifantenpaden ook daadwerkelijk worden bewandeld.³¹⁹ De paden zijn er wel, “er loopt alleen lang niet altijd een olifant over”, zo luidde het verdict van het panel.

Mede in verband met de vaststelling dat de onderzoeksresultaten in veel gevallen een explicitering van reeds bestaande praktijken en kennis (‘olifantenpaden’) opleverden, werd door een aantal panelleden opgemerkt dat zij het jammer vonden dat het promotieonderzoek zich alleen op het dogmatische onderzoek heeft gericht. Juist wanneer de onderzoeker buiten de dogmatiek treedt en zich gaat bezig houden met het type normatief onderzoek waarbij (naast dogmatisch onderzoek) ook gedeeltelijk interdisciplinair of rechtsvergelijkend onderzoek wordt verricht, doen

³¹⁷ Eén van de panelleden gebruikte de analogie: “gaat het om rechtsvinding of rechtsvorming?”

³¹⁸ In de betekenis zoals opgenomen in het proefschrift van Tijssen (2009:152).

³¹⁹ Zo stelde hij dat “we het allemaal belangrijk vinden dat vraagstellingen goed worden geëxpliciteerd en dat brongebruik wordt verantwoord, maar uiteindelijk gebeurt het toch ook erg vaak niet”.

zich volgens het forum in de huidige onderzoekspraktijk de grootste problemen en vraagstukken voor. Alhoewel dat zeker een valide punt is, zie ik daarin ook aanleiding om nogmaals te benadrukken waarom er in dit onderzoek nu juist voor een focus op het juridisch-dogmatisch onderzoek is gekozen. Dat zal ik niet zo uitputtend doen als ik reeds in hoofdstuk één deed. In ieder geval herinner ik aan het feit dat de (startende) onderzoeker of collega werkzaam binnen een andere academische die zoekt naar een (geoperationaliseerd) overzicht van kwaliteitseisen die aan de bronverzameling en -verwerking in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek worden gesteld, een inzicht in de gevaren die zij daartoe dient te vermijden en/of aanknopingspunten voor technieken die daarbij gebruikt (kunnen) worden, momenteel bedrogen uitkomt (vergelijk Struiksma, 2013:25).³²⁰ Bovendien zijn er allerlei ontwikkelingen gaande (digitalisering, globalisering, toenemend bronmateriaal) die er voor zorgen dat verschillende van de reeds gebaande paden zich op onderdelen verbreden en/of versmallen, of soms zelfs een heel andere richting opgaan (Europa-check, digitaal zoeken). Is het tegen die achtergrond bezien niet logisch om eerst te kijken naar de moeilijkheden die spelen bij het onderzoek dat nog altijd de kern van de rechtswetenschap beslaat?

Los daarvan lijken veel van de in de onderzoeksresultaten bereikte inzichten ook buiten het (academisch) juridisch-dogmatisch onderzoek gelding te hebben, zo benadrukten ook de panelleden. Als voorbeelden noemden zij de eisen die aan het verwijzen worden gesteld en de vraagstukken die spelen omtrent het gebruik van niet direct voor de onderzoeksvraag relevant materiaal. Ik deel die gevoelens, maar tegelijkertijd merk ik op dat ik het niet heb onderzocht. Desalniettemin zal ik in de discussieparagraaf van het op dit hoofdstuk volgend concluderend hoofdstuk (paragraaf 7.2) in dit verband overgaan tot enige mate van (ook door het forum gewenste) ‘educated speculation’.

³²⁰ Systematisch empirisch onderzoek naar eisen, gevaren en technieken van (academisch) juridisch-dogmatisch onderzoek is er niet, de bestaande methodologische literatuur hanteert overwegend theoretische benaderingen waarmee nauwelijks recht wordt gedaan aan de concrete vragen en problemen die in de onderzoekspraktijk spelen, en in juridisch-dogmatische publicaties zelf wordt doorgaans geen tot weinig informatie gegeven waaruit eisen, gevaren en technieken kunnen worden afgeleid. Dat geldt in veel mindere mate voor rechtsvergelijkend en interdisciplinair onderzoek. Er is op dat gebied wel literatuur (zij het nog misschien nog verre van ideaal), die inzicht geeft in de methodologische vraagstukken die dan spelen. Ik wees in het kader van rechtsvergelijking bij wijze van voorbeeld al eerder op de handboeken van Adams en Bomhoff (2012) en Zweigert en Kötz (1998) en het kader van interdisciplinair onderzoek op de werken van Giesen (2013) en Mertz (2011).

Hoofdstuk 7 – Conclusie, discussie en vervolgonderzoek

7.1 Conclusies

In dit proefschrift is geprobeerd aan de hand van kwalitatief onderzoek de binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap veelal impliciet bestaande ideeën over eisen en spelregels (normen) die betrekking hebben op het uitvoeren van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek te expliciteren. Dat heeft voor het overgrote deel plaatsgevonden door 34 rechtenprofessoren uitvoerig te bevragen. Behalve antwoorden ontstonden daardoor ook verdiepende, soms zelfs geheel nieuwe vragen. Die zijn samen met de vraag naar de mogelijke waarde, betekenis en implicaties van de onderzoeksresultaten aan een forum bestaande uit acht professoren voorgelegd. De conclusies die dat alles opleverde, bespreek ik hier.

De onderzoeksvraag die in deze studie centraal stond luidde: *“Welke kwaliteitseisen worden door de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap gesteld aan de bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een academisch juridisch-dogmatische onderzoeksvraag, welke gevaren voor het bereiken daarvan worden door diezelfde gemeenschap als urgent aangemerkt, en welke onderzoekstechnieken staan de onderzoeker volgens die gemeenschap ter beschikking om (desondanks) aan de kwaliteitseisen te kunnen voldoen?”* Het antwoord op die vraag, de optelsom van de eerder in dit proefschrift bereikte tussenconclusies, heeft het karakter van een inventarisatie. Zij wordt hieronder, vergezeld van de benodigde nuancerings- en aanvullende conclusies, weergegeven.

Eisen

Uit deze studie is gebleken dat de rechtswetenschapper bij de bronverzameling en -verwerking ter beantwoording van een juridisch-dogmatische onderzoeksvraag vier idealen zou moeten nastreven. Op de eerste plaats zou het brongebruik (i) ‘controleerbaar’ moeten zijn. Dat betekent dat de onderzoeker ‘precieze en correcte’ bronvermeldingen opneemt wanneer zij interpretaties, argumenten of inzichten aan bronmateriaal ontleent. Soms is dat echter nog niet voldoende. Gemaakte keuzes die vragen kunnen oproepen bij de lezer, moeten van (extra) verantwoording worden

voorzien. Verantwoorden betekent dan ‘expliciteren’ (welke keuze is er gemaakt?) maar waar mogelijk ook ‘motiveren’ (waarom is juist deze keuze gemaakt?) en ‘doorrekenen’ (wat betekent de gemaakte keuze voor de reikwijdte van het onderzoek en haar conclusies?). Dat geldt dus voor keuzes die vragen kunnen oproepen, niet voor alle keuzes. In deze studie werd aan de hand van verschillende voorbeelden duidelijk wat dit criterium volgens de rechtswetenschappelijke gemeenschap concreet betekent. De op basis van de interviews verkregen inzichten (weergegeven in tabel 2.5) gecombineerd met de tijdens de expertmeeting bereikte inzichten leveren het volgende overzicht op.

Tabel 7.1 Richtlijnen te verantwoorden keuzes	
In beginsel wel te verantwoorden keuze	In beginsel niet te verantwoorden keuze
Om beweringen ten behoeve van een onderzoek naar het geldend recht te stelen op lagere rechtspraak of minder belangrijke wetgevingsdocumenten, en de zoek- en/of selectietechnieken die zijn gehanteerd	Om beweringen ten behoeve van een onderzoek naar het geldend recht te stelen op hoge rechtspraak en/of de belangrijkste wetgevingsdocumenten, als ook de zoek- en selectietechnieken die zijn gebruikt
Zoek- en selectietechnieken wanneer een systematisch jurisprudentieonderzoek wordt uitgevoerd om (argumentatie)lijnen in de hogere en/of lagere rechtspraak in kaart te brengen	Zoek- en selectietechnieken met betrekking tot de literatuur
Om rechtspraak, wetgevingsdocumenten of gezaghebbende literatuur die een andersluidend standpunt betreft weg te laten of schrijven	Om niet gezaghebbende literatuur die een andersluidend standpunt betreft weg te laten of weg te schrijven
Om af te wijken van een niet controversiële interpretatie of generalisering, en niet vanzelfsprekende keuzes die bij het interpreteren zijn gemaakt	Om een niet controversiële interpretatie of generalisering over te nemen; de ‘aspectenlijst’ die bij het interpreteren van rechtspraak, wetgeving en/of literatuur wordt gebruikt
Om meer waarde toe te kennen aan een bron, terwijl er ook andere gelijkwaardige bronnen bestaan die op hetzelfde betrekking hebben	Om meer waarde toe te kennen aan een bron, als die hiërarchisch ondergeschikt of evident minder belangrijk is dan andere bronnen
Dat gebruik is gemaakt van bronnen die <i>niet</i> direct relevant zijn voor de onderzoeksvraag (met name wanneer normatief juridisch-dogmatisch onderzoek wordt uitgevoerd)	Dat gebruik is gemaakt van bronnen die <i>wel</i> direct relevant zijn voor de onderzoeksvraag

Op de tweede plaats moet de rechtswetenschapper streven naar *(ii)* een ‘nauwkeurige én accurate’ fit tussen onderzoeksvraag en bronmateriaal. Het gehanteerde bronmateriaal moet daadwerkelijk bijdragen aan het beantwoorden van de door de

onderzoeker geformuleerde onderzoeksvraag. Dat betekent echter niet dat daarnaast geen bronnen kunnen, mogen of zelfs moeten worden geraadpleegd die niet direct bijdragen aan die ‘nauwkeurigheid én accuratesse’. Van de onderzoeker wordt namelijk óók nadrukkelijk verlangd dat zij een diep begrip bezit van de context van haar onderzoek. Duidelijk werd dat er in dit opzicht een belangrijk verschil bestaat tussen de heuristische fase van het onderzoek en de uiteindelijke verslaglegging. In de heuristische fase is het van groot belang dat de onderzoeker ter verdieping ook duikt in het achtergrondmateriaal. Vervolgens doet zij er tijdens de verslagleggingsfase – uitzonderingen daargelaten – echter verstandig aan dat achtergrondmateriaal zo veel mogelijk uit de publicatie te weren.

Op de derde plaats zal de rechtswetenschapper ernaar moeten streven dat haar brongebruik (iii) ‘gebalanceerd’ is. Daartoe zal zij ‘zo compleet mogelijk’ moeten zijn bij het achterhalen en gebruiken van direct voor de gestelde onderzoeksvraag relevant bronmateriaal. Dat betekent dat een ‘representatief beeld’ van de bestaande variëteit aan verschillende voor haar onderzoeksvraag relevante belangrijke interpretaties, argumenten en inzichten moet worden achterhaald. Als belangrijk worden dan die interpretaties, argumenten en inzichten aangemerkt die in de hogere rechtspraak, belangrijke wetgevingsdocumenten en gezaghebbende literatuur (waaronder in ieder geval veel gebruikte handboeken vallen) zijn opgenomen. Oók is het noodzakelijk dat al dat bronmateriaal vervolgens daadwerkelijk een ‘eerlijke plek’ in het onderzoek krijgt. Dat houdt in dat aan de verschillende belangrijke interpretaties, argumenten en inzichten de aandacht moet worden besteed die deze toekomt.

Ten slotte moeten ook op het bronmateriaal gebaseerde beweringen zo veel mogelijk (iv) ‘geloofwaardig’ zijn. Beschrijvingen moeten ‘juist’ zijn, mogen geen ‘fouten’ bevatten. Interpretaties van gebruikte bronnen moeten in beginsel zo veel mogelijk aansluiten bij bestaande niet controversiële interpretaties. Zijn die er niet, dan wordt van de onderzoeker verwacht dat de bereikte interpretatie in ieder geval ‘verdedigbaar’ is. Dat betekent dat zij niet af mag wijken van de strekking van de bron die wordt geïnterpreteerd, en dat wordt aangegeven hoe zij tot de betreffende interpretatie is gekomen. Generaliseringen worden ‘geloofwaardig’ geacht wanneer zij niet worden ondermijnd door informatie uit één of meerdere bronnen ten aanzien waarvan zij gelding hebben. Datzelfde geldt ook voor de ‘geloofwaardigheid’ van de door de onderzoeker bereikte syntheses.

Alhoewel er geen hiërarchie lijkt te bestaan tussen de kwaliteitseisen bleek het ‘controleerbaarheidsvereiste’ wel een bijzondere positie in te nemen. Zij gaat aan de andere eisen vooraf, althans hangt daar nauw mee samen. Zonder bronvermelding en aanvullende verantwoording van keuzes is het immers veelal lastig beoordelen of tussen onderzoeksvraag en gehanteerde bronnen een ‘fit’ bestaat, of er voldoende ‘balans’ in het bronmateriaal is bereikt en in hoeverre aangenomen kan worden dat beschrijvingen, interpretaties, generalisering en syntheses ‘geloofwaardig’ zijn.

Gezaren

Bij het nastreven van de verschillende kwaliteitseisen kan er van alles mis gaan. In deze studie is een groot aantal gevaren van uiteenlopende aard gesignaleerd waaraan de onderzoeker is blootgesteld. Daarmee lijkt het uitvoeren van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek uitdagender te zijn dan misschien tot op heden soms wel wordt vermoed. Logischerwijs gelden in eerste instantie de spiegelbeeldsituaties van de kwaliteitseisen als gevaren (‘inaccuraat’ of ‘onzebalanceerd’ bronzebruik bijvoorbeeld) en kunnen ook aspecten als ‘tijdsdruk’, ‘luiheid’ en ‘slordigheid’ problemen opleveren. Behalve dat, zijn er echter ook nadere concretisering van deze nog vrij abstracte gevaren aangetroffen. Die verschillende meer concrete gevaren kunnen worden gebundeld tot vijf clusters.

Een eerste cluster van gevaren dat het bronzebruik bedreigt, hangt samen met (i) de (bewuste en onbewuste) voorkeuren, assumpties en veronderstellingen aan de zijde van de onderzoeker. Dat *kan* ertoe leiden dat bronvermeldingen achterwege blijven terwijl deze wel nodig waren, dat bepaalde bronnen überhaupt niet gevonden en/of geraadpleegd worden, dat het betrekken van wel gevonden materiaal op ‘oneerlijke’ wijze plaatsvindt of dat bij het interpreteren en generaliseren de data zodanig gemasseerd worden dat niet langer van ‘geloofwaardige’ beweringen kan worden gesproken.

De kwaliteit van het bronzebruik wordt ook bedreigt wanneer de onderzoeker (ii) onvoldoende achtergrondkennis bezit van de karakteristieken van een bepaald kennisgebied of brontype of daar om wat voor reden dan ook in een concreet onderzoeksproject te weinig aandacht aan besteedt. Zo kan een onderzoeker die zich over het algemeen richt op het nationale recht soms belangrijk relevant Europees of internationaal bronmateriaal over het hoofd zien, en kan bij het uitdiepen van wel ontdekt Europees of internationaal materiaal het ook betrekken van bronnen uit andere

lidstaten al snel in ‘cherry-picking’ vervallen. Ook werd bijvoorbeeld duidelijk dat het bij het interpreteren van bronmateriaal nogal eens voorkomt dat onvoldoende stil wordt gestaan bij de precieze kenmerken (karakteristieken, werkwijzen, jargon) van instituten die bronmateriaal vervaardigen (de verschillende rechterlijke colleges, de wetgever, enzovoort). Dat kan al snel, zelfs bij de meest ervaren onderzoeker, tot ernstige interpretatiefouten of onjuiste generaliserings leiden.

Een derde cluster van gevaren hangt samen met (iii) de toenemende digitalisering en nadruk op de online-omgeving. Behalve mogelijkheden brengt die ontwikkeling ook (grote) bedreigingen voor de kwaliteit van het brongebruik met zich mee. Vooral de oudere (maar ook zeker nieuwe) bronnen die enkel op papier zijn verschenen, worden tegenwoordig (te) gemakkelijk buiten het juridisch-dogmatische onderzoek gehouden. Dat kan al snel leiden tot (te) incompleet brongebruik. Bovendien kan iedereen materiaal online zetten dat vervolgens via algemene zoekmachines kan worden gevonden. Dat brengt met zich dat veel materiaal dat aan de traditionele controlemechanismen (tijdschriftredacties, peer-review, uitgevers) is onttrokken en zodoende foutgevoeliger is, steeds veelvuldiger geraadpleegd wordt.

De kwaliteit van de bronverzameling en -verwerking wordt verder bedreigd door (iv) de gigantische hoeveelheid informatie die tegenwoordig beschikbaar is. Dat bemoeilijkt met name het selectieproces. Wat kan er nog wel en wat niet meer meegenomen worden? Die vraag is (en was) juist binnen de dogmatische rechtswetenschap extra lastig. Vanwege het systeemkarakter van het recht zal de onderzoeker tijdens haar onderzoek al snel stuiten op zijsporen, parallelle discussies, of interessante maar niet direct relevante gedachten. Het gevaar ligt dan op de loer dat zij daar zodanig in verzand raakt dat dit óf teveel kostbare tijd in beslag neemt óf zelfs leidt tot het beantwoorden van een andere dan de opgeworpen vraag (‘inaccuratesse’).

Ten slotte (v) wordt, zeker nu de rechtswetenschap geen traditie kent waarin expliciete aandacht wordt geschonken aan methodologische vragen, de kwaliteit van het brongebruik ook bedreigd doordat verantwoording van belangrijke keuzes te gemakkelijk achterwege blijft. Dat kan leiden tot scepsis of kritische vragen bij de lezer/beoordelaar die voorkomen hadden kunnen worden. Bovendien bestaat het gevaar dat, juist omdat verantwoording van keuzes ten aanzien van de bronverzameling en -verwerking niet gebruikelijk is, keuzes te snel, te gemakkelijk, te onbewust of te intuïtief worden gemaakt.

Technieken

Uit deze studie vloeien verschillende, de rechtswetenschapper ter beschikking staande technieken voort waarmee de idealen (eisen) nagestreefd en de gevaren getaand kunnen worden. Een eerste en misschien ook meest belangrijke techniek, die gebruikt kan worden bij het nastreven van alle kwaliteitseisen, betreft het systematisch toepassen van zelfreflectie/tegendenken met betrekking tot de door de onderzoeker gemaakte keuzes en bereikte onderzoeksresultaten én het organiseren van voldoende tegenspraak/controle van/door anderen.

Specifiek met betrekking tot het bereiken van precieze en correcte bronvermeldingen lijkt de onderzoeker er daarnaast verstandig aan te doen het bronmateriaal op de een of andere manier systematisch (geïndexeerd) op te slaan en bij te houden. Ook het tijdens het onderzoeksproces maken van notities met betrekking tot de wijze waarop bronmateriaal in het onderzoek precies is gebruikt, wordt aanbevolen. Om te komen tot een ‘afdoende verantwoording’ van gemaakte keuzes wordt van belang geacht dat belangrijke keuzemomenten actief worden opgespoord, dat alternatieven worden uitgewerkt en dat vervolgens pas op basis daarvan een beredeneerde (en gemotiveerde!) keuze wordt gemaakt.

Voor het bereiken van ‘nauwkeurig én accuraat’ brongebruik werd tevens verwezen naar het belang van het vooraf ontwikkelen en overdenken van een onderzoeksvraag en een scherp afgebakend *onderzoeksdesign*. Ten behoeve van het verkrijgen van een diep begrip van de onderzoekscontext wordt de onderzoeker geadviseerd om behalve een strikt afgebakende periode in te ruimen voor het open zoeken naar achtergrondinformatie die mogelijke associaties oproept met het onderwerp van onderzoek, in ieder geval ook aandacht te besteden aan het zorgvuldig raadplegen van voornamelijk handboeken en contextinformatie die anderen bij het onderwerp hebben betrokken.

Om zo ‘compleet’ mogelijk te zijn, is het zaak dat de onderzoeker op basis van haar *onderzoeksdesign* een (systematische) zoek- en selectiestrategie uitdenkt. Ten behoeve van de zoekstrategie bleek de onderzoeker er verstandig aan te doen verschillende technieken met elkaar te combineren (in ieder geval ‘sneeuwballen’ en digitaal zoeken). Technieken voor het toekennen van een eerlijke plaats aan het bronmateriaal en voor het bereiken van geloofwaardige beweringen bleven het meest onduidelijk. Toch werden ook in dat kader richtlijnen in de data aangetroffen. De uitgangspunten die ik eerder in tabel 4.3 opsomde (zoals dat aan hogere rechtspraak

in beginsel – uiteraard wel afhankelijk van de onderzoeksvraag – meer waarde mag worden toegekend dan aan lagere rechtspraak), bieden daarbij aanknopingspunten voor de rechtswetenschapper. Ik merkte in dat verband wel op dat daarvan onder omstandigheden kan, soms zelfs moet worden afgeweken.

Voor het komen tot ‘geloofwaardige’ interpretaties gelden als mogelijke onderzoekstechnieken dat de onderzoeker zich voorafgaand aan de eigen interpretatie zo veel mogelijk afsluit van de interpretaties die anderen aan de bron hebben toegekend, dat er een kader (‘aspectenlijst’) wordt ontwikkeld aan de hand waarvan aan het interpretatieproces richting kan worden gegeven en dat waar mogelijk bereikte interpretaties worden gevalideerd door deze te vergelijken met de interpretaties waartoe anderen eerder zijn gekomen. Voor het komen tot ‘geloofwaardige’ generaliseringën geldt tenslotte dat de onderzoeker bij voorkeur generaliseert op basis van *al* óf een goed doordachte uitsnede (*sample*) van het bronmateriaal waarover zij iets wilt zeggen. Belangrijk daarbij is ook dat achteraf opnieuw het individueel bronmateriaal waarop de generalisering betrekking heeft, wordt geraadpleegd om te toetsen of de generalisering inderdaad standhoudt.

Nuanceringen bij de opsomming

De hierboven weergegeven opsomming van eisen, gevaren en technieken mag dan wel worden gezien als het directe antwoord op de in dit proefschrift centraal staande onderzoeksvraag; ik denk niet dat zij volledig recht doet aan de in deze studie bereikte onderzoeksresultaten. Dat is met name gelegen in het feit dat, zo werd ook nadrukkelijk tijdens de expertmeeting opgemerkt, de in abstracto geformuleerde eisen, gevaren en technieken pas echt gaan leven als zij (zoals in de eerdere hoofdstukken is gebeurd) worden gekoppeld aan verschillende voorbeeld(onderzoeks)scenario’s. Daarmee wordt immers niet alleen meer inzichtelijk hoe de eisen, gevaren en technieken precies kunnen worden begrepen, maar ook dat zij in de praktijk minder vanzelfsprekend zijn dan zij soms lijken omdat zij bijvoorbeeld lastige vragen, onvoorziene spanningen of dilemma’s met zich mee kunnen brengen.

Bovendien kan de opsomming de indruk wekken dat het proefschrift een ‘checklist’ of ‘afvinklijst’ heeft gegenereerd. Dat is echter nooit het doel van het onderzoek geweest. Ik hoop dan ook niet dat de lezer de onderzoeksresultaten op die manier tot zich neemt. Ik hoop dat zij probeert de (gemeenschappelijke) principes

achter de besproken normen te begrijpen en dus niet het idee krijgt dat zij bij het uitvoeren van onderzoek krampachtig aan alle afzonderlijke eisen, gevaren en technieken aandacht zou moeten besteden. Doet zij dat laatste wel, dan kan dat al snel averechts werken. Met de onderzoeksresultaten hoop ik bij te dragen aan een cultuuromslag (die binnen de rechtswetenschap overigens reeds gaande is) waarbij er meer aandacht ontstaat voor onderzoeksmethodologie. Ik hoop dat zij methodologisch bewustzijn in onderzoek en onderwijs zullen stimuleren, bestaande spanningen of moeilijkheden eenvoudiger bespreekbaar zullen maken, en zullen bijdragen tot enerzijds het voorkomen van ‘slordig’ en ‘haastig’ werken, anderzijds tot het stimuleren van ‘zorgvuldigheid’. Uiteindelijk is tegen deze achtergrond ook besloten om de onderzoeksresultaten niet schematisch in tabelvorm (door het samenvoegen van de in de eerdere hoofdstukken opgenomen tabellen) op te nemen. Dat gaat dan toch teveel op de juist niet gewenste ‘checklist’ lijken.

Ik merk in navolging van het expertpanel ten slotte nog op dat in de bereikte onderzoeksresultaten spannende, moeilijke, lastige elementen, maar ook minder spannende, meer triviale (maar wel belangrijke) elementen zijn vervat. Het onderscheid tussen beide gaat echter in de hierboven weergegeven opsomming wat verloren. Natuurlijk moeten bronvermeldingen precies en correct zijn, moeten gebruikte bronnen daadwerkelijk bijdragen aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag, moet de onderzoeker haar best doen zo veel mogelijk relevant bronmateriaal te verzamelen, mag zij geen belangrijke bronnen onbesproken laten en moeten onjuiste interpretaties en generaliseringën achterwege blijven. Gaat daarin iets *evident* mis, dan is de onderzoeker tekortgeschoten en heeft zij minder goed of zelfs ‘slecht’ onderzoek afgeleverd. Binnen die evidente elementen zijn echter ook een groot aantal meer spannende vragen en dilemma’s naar voren gekomen (vooral samenhangend met de in deze studie als urgent aangemerkte gevaren) die deels beantwoord, deels onbeantwoord zijn gebleven. Het gaat dan om dilemma’s als: hoe kan de onderzoeker ervoor zorgen dat zij voldoende verantwoording aflegt zonder te vervallen in het gebruik van exorbitante voetnotenapparaten of (te) lange publicaties? Moet de onderzoeker altijd op zoek gaan naar de bron waarin als eerste een interpretatie, argument of inzicht dat de onderzoeker gebruikt naar voren is gebracht? Hoever kan de onderzoeker gaan bij het betrekken van indirect voor haar onderzoeksvraag relevant bronmateriaal om de lezer het beeld te geven dat zij de onderzoekscontext kent en begrijpt, zonder dat zij diezelfde lezer afleidt van waar het

haar werkelijk om gaat: het antwoord op de onderzoeksvraag? En moet de onderzoeker maar blijven doorzoeken naar mogelijk relevant recht uit Europese of internationale bron of heeft zij op een gegeven moment (en wanneer dan?) daartoe genoeg handelingen verricht?

Verdere conclusies

Alhoewel met het bovenstaande de in dit promotieonderzoek centraal staande onderzoeksvraag is beantwoord, geven de onderzoeksresultaten nog aanleiding tot het trekken van een aantal aanvullende conclusies. Allereerst kan ik de interviews én expertmeeting tezamen beziend niet anders concluderen dan dat ik op een grote mate van openheid en bereidheid stuitte om over de eisen en spelregels van het vak na te denken. Zeker niet op onverschilligheid en al helemaal niet op heftige tegenstand! Of dat een definitieve bevestiging oplevert van het door mij in hoofdstuk 1 uitgesproken vermoeden dat de rechtswetenschappelijke gemeenschap zich inmiddels volledig open heeft gesteld voor het nadenken over en explicieter toepassen van onderzoeksmethodologie, weet ik niet. Een belangrijke indicator daarvoor is het natuurlijk wel, maar dit wel met het reeds hierboven genoemde caveat dat onderzoeksmethodologie niet op overdreven of ‘checklist’-achtige wijze wordt gebruikt; als een middel dus, niet als doel op zich.

Ook werd duidelijk dat er binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap tot op heden vaak impliciet gebleven normen bestaan die betrekking hebben op het uitvoeren van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek en dat die normen aan de hand van empirisch onderzoek inzichtelijk kunnen worden gemaakt. De waslijst aan achterhaalde eisen, gevaren en technieken biedt daarvoor het benodigde bewijs. Dat was vanaf de aanvang van dit onderzoeksproject geen vanzelfsprekendheid. Gevoed door de in de literatuur aangetroffen discussies (zie paragraaf 1.2) én de constatering dat het voor de respondenten aan het begin van de interviews niet altijd direct mee bleek te vallen eisen, gevaren en onderzoekstechnieken te benoemen, bestond er regelmatig de angst dat het onderzoek zou resulteren in een allegaartje aan informatie waarmee niet tot een zinvolle analyse zou kunnen worden gekomen.

Dat lijkt erg te zijn meegevallen. Ik concludeer zelfs voorzichtig dat de uit de onderzoeksresultaten voortvloeiende normen voor het overgrote deel, in ieder geval tot op een bepaald abstractieniveau, door de rechtswetenschappelijke gemeenschap lijken te worden gedeeld. Sociaal-demografische karakteristieken, de universiteit

waaraan een rechtswetenschapper gelieerd is en zelfs het kennisdomein waarbinnen zij werkzaam is, doen daar niet aan af. Pas bij de meer verdiepende vragen aan de hand waarvan de meer algemene normen concreter ingevuld kunnen worden, bleken er soms verschillende antwoorden te bestaan. Ik trof daarvoor in ieder geval drie verklaringen aan. Allereerst en misschien wel meest belangrijk, bleek de aard van de onderzoeksvraag uit te maken voor de concrete invulling van meer abstracte normen. Alhoewel zij beide ‘controleerbaar’ (*abstracte eis*) moeten zijn, gelden bijvoorbeeld voor een onderzoek naar het geldend recht andere eisen voor de verantwoording van de wijze waarop rechtspraak is gezocht en geselecteerd, dan voor een onderzoek dat gericht is op het achterhalen van in de jurisprudentie gebezigde argumentatielijnen (*concrete invullen van de abstracte eis*). Op de tweede plaats bleek het voor de concrete invulling van abstracte normen soms wel uit te maken binnen welk kennisdomein een onderzoek wordt verricht (dat lijkt overigens goed aan te sluiten bij de bevindingen van Kamstra & Kunneman, 1988). Zo werd bijvoorbeeld duidelijk dat in een onderzoek naar het geldend recht ten aanzien van een rechtsgebiedoverschrijdend Europeesrechtelijke leerstuk enige informatie moet worden gegeven met betrekking tot de keuze voor de rechterlijke colleges wier rechtspraak wordt bestudeerd, terwijl dat voor onderzoek naar een nationaalrechtelijk privaatrecht of strafrechtelijk leerstuk niet geldt. Ten slotte bleek ook de persoonlijke onderzoeksstijl van de onderzoeker en diens beoogde lezerspubliek tot (kleine) verschillen te kunnen leiden.

Vanwege de opzet van dit promotieonderzoek (kwalitatief) kan ik niet tot statistisch significante conclusies komen met betrekking tot de vraag hoe algemeen de achterhaalde eisen, gevaren en technieken door de gemeenschap worden erkend. Toch denk ik dat het feit dat bij veel van de ten behoeve van dit onderzoek geraadpleegde rechtswetenschappers grotendeels overlappende ideeën over eisen, gevaren en technieken bleken te bestaan, wel iets zegt. Dat duidt, zo concludeerde ik eerder, op het bestaan van in ieder geval gedeeltelijke ‘olifantenpaden’. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de gedeelde normen in de onderzoekspraktijk ook altijd worden nageleefd. Dat is in dit promotieonderzoek niet onderzocht. Het ging er immers om de binnen de rechtswetenschappelijke gemeenschap bestaande *ideeën* over kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken te achterhalen en

expliciteren.³²¹ Wel spreek ik in navolging van de geïnterviewden en het panel het vermoeden uit dat naleving van de verschillende normen zeker niet altijd plaatsvindt. Reeds door de geïnterviewden werd ten aanzien van de individuele normen opgemerkt dat zijzelf, degenen die zij begeleiden, en hun collega's regelmatig in strijd daarmee hebben gehandeld. Het totaalpakket aan ontdekte normen overziend maakte het expertpanel zelfs duidelijk dat strikte naleving niet alleen ongewenst (het gaat immers om het creëren van bewustzijn, cultuur), maar, als gevolg van de weerbarstigheid van de praktijk, ook onmogelijk is. Aspecten als (tijds)druk, slordigheid, geluk, intuïtie, ervaring en vakmanschap spelen daar altijd een niet te onderschatten rol.

7.2 Discussie

Het onderzoek en haar resultaten hebben behalve tot bovenstaande conclusies ook tot een veelheid aan bredere (persoonlijke) constatering, verwonderingen, overpeinzingen en gedachtevluchten geleid. Die wil ik u niet onthouden. Ik heb ze kunnen clusteren tot een drietal discussiepunten die achtereenvolgens zullen worden besproken. Vooraf merk ik nadrukkelijk op dat niets van wat in deze paragraaf volgt, voortvloeit uit systematisch onderzoek. U mag het zo u wilt opvatten als normatieve standpunten of, zoals ik het zelf graag noem, 'educated speculation'.

Meer of minder aandacht voor het bronnenonderzoek in de onderzoekspraktijk?

De meest voor de hand liggende vraag is natuurlijk of de rechtswetenschapper in haar eigen onderzoekspraktijk nu meer of minder aandacht zou moeten schenken aan de methodologische aspecten van het bronnenonderzoek dan tot op heden gemiddeld genomen het geval is. Het zal niet verbazen dat ik pleit voor het antwoord 'meer'. Ik denk dat er voorafgaand aan, tijdens en na afloop van een onderzoeksproject op zijn minst meer nadrukkelijk zou kunnen worden nagedacht over de (lastige) methodologische aspecten van het uit te voeren of uitgevoerde onderzoek.³²² Vervolgens lijkt het ook nodig dat de onderzoeker in haar publicatie nadrukkelijker

³²¹ Consequentie van die benadering is tevens dat de onderzoeksresultaten niet een 'Snel-methodologie' opleveren waaraan enkele respondenten en panelleden gekscherend refereerden. Het gaat hooguit om een 'door-Snel-gecodeerde-methodologie' met ongetwijfeld soms een – naar ik hoop zo goed mogelijk verantwoord – 'Snel-interpretatiesprongetje'.

³²² Ik realiseer mij dat daarin de niet getoetste aanname schuilt dat dergelijk nadrukkelijk nadenken niet al in voldoende mate plaatsvindt. Dat vermoeden baseer ik op het literatuuronderzoek en de opvattingen van het merendeel van de respondenten en panelleden.

dan tot op heden het geval is haar belangrijkste methodologische overwegingen expliciteert. Ik haast mij daaraan toe te voegen dat dit geenszins betekent dat dit zou moeten leiden tot het in het juridisch-dogmatisch onderzoek opnemen van ‘obligatoire methodenparagrafen’, ‘ellenlange voetnoten’ of ‘monsterlijk grote bijlagen’ waarin uitgebreide verantwoording wordt afgelegd over hetgeen de onderzoeker wel niet allemaal gedaan heeft om haar eigen onderzoeksproces te bewaken. Ook in de verantwoording zal dus moeten worden geselecteerd. “Er moet een evenwicht worden gezocht tussen volledigheid van methodologische verantwoording en aantrekkelijkheid van het geschrevene”, stelde Nieuwenhuis al eerder (in Nieuwstadt & Schagen, 2007:924). Het in dit proefschrift ontdekte criterium dat inhoudt dat de onderzoeker haar keuzes of overwegingen waarover bij de lezer zonder verantwoording (kritische) vragen kunnen ontstaan, dient te verantwoorden, kan helpen bij die selectie. Sommige keuzes zullen dan in de tekst verantwoord moeten worden (of zelfs in een ‘methodenparagraaf’), sommige zullen kort in een voetnoot of bronvermelding kenbaar moeten worden gemaakt, en sommige zullen als steigmateriaal moeten worden beschouwd dat moet worden weggehaald zodra het gebouw (de publicatie) klaar is.

Belangrijkste argument voor het meer en explicieter aandacht besteden aan brongebruik is dat alleen al het nadenken of met een begeleider of collega spreken over de lastige vragen en dilemma’s die de onderzoeker bij de uitvoering van een onderzoeksproject tegenkomt of kan tegenkomen, winst kan opleveren. Waarin die winst meer precies gelegen kan zijn, is reeds in de literatuur op heldere wijze uiteengezet. Zo werd door Van Gestel et al. (2012:7) opgemerkt dat methodologie “may serve as a roadmap that keeps one from taking too many detours or helps one not to get lost (all the time) during the quest for answers to legal questions”. Dat niet alleen, maar methodologie kan ook, zo schreven Van Gestel en Micklitz (2011:36) eerder, “assist in getting a hold of one’s own preconceptions, by challenging us to make our implicit assumptions explicit, by raising awareness so that we not only look for confirmation of what we (unconsciously) expect to be the outcome of the research, and by warning us to keep an open eye for alternative explanations and counter evidence”. Meer “informed-decision making” dus (vergelijk Emden & Sandelowski, 1998:206) maar ook helpen bij het krijgen van een beter zicht op de beperkingen die aan het eigen onderzoeksproject kleven (vergelijk Adams, 2011:194; Epstein & King, 2002:208).

Daarmee is reeds een aantal facetten van de winst die met aandacht voor methodologische aspecten van brongebruik kan worden behaald, benoemd, maar er zijn er meer. Het bovenstaande scherpt denk ik het beeld dat methodologie ook behulpzaam kan zijn bij het creëren van een ‘mindset’ of ‘attitude’ die dwingt tot eerlijk, oprecht en zorgvuldig onderzoeken. Van daaruit is de verbinding met ‘wetenschappelijke integriteit’ en ‘onderzoekskwaliteit’ gemakkelijk te leggen (zie ook Vranken, 2014a:43, 109-160). Ook in de (oude en nieuwe, Europese en nationale) ‘code of conduct for research integrity’ wordt aandacht besteed aan kwesties die in deze studie aan bod zijn gekomen. Methodologische bewustzijn bij het bronnenonderzoek, zo leid ik daar voorzichtig uit af, lijkt dus ook te kunnen bijdragen aan goed gedrag in de wetenschap. Net als Tijssen (2009:191) verwacht ik bovendien dat de juridisch-dogmatische onderzoekspraktijk gemiddeld genomen een kwaliteitsimpuls kan krijgen wanneer daarin meer nadrukkelijk aandacht wordt geschonken aan onderzoeksmethodologie. Het merendeel van de Nederlandse rechtswetenschappelijke gemeenschap lijkt die mening inmiddels ook te zijn toegedaan.³²³ Daar moet wel de kanttekening bij worden gemaakt dat methodologisch verantwoord handelen niet *automatisch* resulteert in hoogwaardig onderzoek.³²⁴ De bereikte kwaliteit is immers voor het overgrote deel afhankelijk van de materiële inhoud van het onderzoek. Meer dan methodologische bewustzijn zal dus vooral kennis maar ook talent, ervaring, intuïtie, integriteit en zelfs toevalligheden of geluk bepalend zijn voor de kwaliteit van onderzoek (Cook & Campbell, 1979; Poincare, 1913; Van Gestel, 2015:335; Van Gestel et al., 2007:1448; Vranken, 2012:54).

Dat laatste wekt mede de suggestie dat de mate waarin met meer nadrukkelijke aandacht voor onderzoeksmethodologie winst kan worden behaald, deels afhankelijk is van de fase van de onderzoekscarrière waarin de onderzoeker zich bevindt. Voor diegenen die nog moeten leren onderzoeken kan methodologie een geheel andere betekenis hebben dan voor diegenen die reeds over een uitgebreide onderzoekservaring beschikken. Enigszins gechargeerd gezegd kan het van de ervaren onderzoeker verlangen om nadrukkelijker over haar onderzoeksmethodologie na te denken al gauw worden opgevat als het opleggen van een onnodige last (zij heeft immers toch al bewezen goed academisch juridisch-dogmatisch onderzoek te kunnen

³²³ Dat werd niet alleen door de meeste ten behoeve van deze studie geraadpleegde respondenten en panelleden gesuggereerd maar blijkt ook uit de door Van Boom en Van Gestel (2015:1340) afgenomen enquête onder een veel breder *sample* van rechtswetenschappers.

³²⁴ Ook expliciet opgemerkt door ‘leading scholars’ in andere disciplines (waaronder Campbell & Stanley, 1963; Cronbach, 1980; Mishler, 1990:418).

uitvoeren?) terwijl de startende onderzoeker juist kan snakken naar handreikingen (hoe vanzelfsprekend die soms ook voor de meer ervaren onderzoeker kunnen zijn) die kunnen helpen haar onzekerheden te overwinnen (vergelijk ook Kestemont, 2016:6).³²⁵ Met dat grote verschil in perceptie mag door de ervaren onderzoeker echter, bijvoorbeeld in begeleidingssituaties, mijns inziens niet te lichtvaardig worden omgesprongen (vergelijk Struiksma, 2013:28).

Ten slotte zou ik in navolging van Vranken (2014a:44) tegen diegenen waarbij nog angst bestaat dat meer aandacht voor onderzoeksmethodologie binnen het juridisch-dogmatische bronnenonderzoek creativiteit blokkeert, willen zeggen: “Methodologie maakt bewust van het gangbare perspectief en laat zien dat dit niet zonder nadenken gevolgd hoeft te worden. Dat is geen aantasting van de vrijheid van de onderzoeker, zoals wel wordt gezegd, maar omgekeerd: men maakt zich juist los van gevestigde ankers en vanzelfsprekendheden. Methodologie appelleert daarmee aan de creativiteit van de onderzoeker en geeft die ruim baan, beter: dwingt hem zich hiervan rekenschap te geven. De rijkdom die zichtbaar wordt, is wel eens verwarrend groot, maar is voor mij de belangrijkste ‘ontdekking’ van de waarde van methodologie. Methodologie saai en geestdodend? Het tegendeel is waar”.

Conclusie van het voorgaande is dat het voor de hand ligt bij het uitvoeren van juridisch onderzoek nadrukkelijker aandacht te besteden aan onderzoeksmethodologie. Daartoe kan deze studie denk ik een bescheiden bijdrage leveren. Maar betekent de focus op het juridisch-dogmatisch onderzoek dat de resultaten van deze studie niet ook daarbuiten, bijvoorbeeld voor het uitvoeren van rechtsvergelijkend of interdisciplinair onderzoek, bruikbaar zijn? Ik beloofde al in hoofdstuk één op die vraag in deze paragraaf in te gaan. Ik denk, en ik voel mij daarin

³²⁵ Ik wijs in dit verband ook op de constatering dat het vooral bij scriptie- en proefschrifttrajecten nogal eens voorkomt dat termijnen worden overschreden of dat de aanvankelijke onderzoeksambities gedurende het traject naar beneden worden bijgesteld (Curry-Sumner & Van der Schaaf, 2011:65; Hutchinson, 2013:23; Oost & Sonneveld, 2005; Stolker, 2003; Van Hoecke, 2010:37-38; Vranken & Jansen, 2002:854). Cryer et al. (2011:9) suggereerden eerder al dat deze problemen voortkomen uit het feit dat rechtenstudenten “tend to be less methodologically self-aware, less good at articulating the approach underpinning their projects or proposed projects, than those in other social science disciplines”. Dat terwijl in die andere disciplines juist regelmatig een positief verband werd vastgesteld tussen de mate waarin (reeds vooraf) sprake is van een goed uitgedacht én uitgewerkt methodologisch kader van een onderzoeksproject en de uiteindelijk bereikte onderzoeksefficiëntie en -beoordeling (Binns & Potter, 1989; Hockey, 1996; Latona & Browne, 2001; Phillips & Pugh, 1987; Seagram et al., 1998; Wright & Cochrane, 2000; Zuber-Skerritt & Knight, 1986).

gesterkt door de tijdens de expertmeeting gemaakte opmerkingen van de respondenten, dat veel van de onderzoeksresultaten een bredere gelding bezitten. Op de eerste plaats juist omdat zij stimuleren tot nadenken en bewustzijn. Die stimulans neemt de lezer ongetwijfeld ook mee wanneer zij andere typen onderzoek uitvoert.³²⁶ Ook op een concreter niveau zijn echter denk ik veel onderzoeksresultaten buiten de juridische dogmatiek bruikbaar. Staat de onderzoeker die bijvoorbeeld rechtshistorisch of rechtsvergelijkend onderzoek uitvoert, niet voor een aantal van dezelfde dilemma's als de juridisch-dogmatische onderzoeker? Ook wanneer rechtshistorisch of rechtsvergelijkend onderzoek wordt uitgevoerd, zal de onderzoeker zich immers geconfronteerd zien met vragen als: hoe kan ik ervoor zorgen dat ik voldoende verantwoording afleg en tegelijkertijd de omvang van mijn publicatie binnen de perken houden? Moet ik altijd op zoek gaan naar de bron waarin als eerste een interpretatie, argument of inzicht dat ik gebruik, naar voren is gebracht? En, hoever kan ik gaan bij het betrekken van indirect voor mijn onderzoeksvraag relevant bronmateriaal zonder de lezer teveel af te leiden van de hoofdlijnen van mijn betoog?³²⁷ Dat neemt niet weg dat de onderzoeksresultaten natuurlijk ook inzichten bevatten die wel specifiek voor juridisch-dogmatisch onderzoek lijken te gelden (bijvoorbeeld het zoeken naar relevant recht uit Europese en/of internationale bron).

Structureel meer aandacht voor bronnenonderzoek: wie voert de regie?

Alhoewel de rechtswetenschapper die onderzoek uitvoert in eerste instantie zelf verantwoordelijk is voor het besteden van meer expliciete aandacht aan methodische overwegingen omtrent het bronnenonderzoek, ligt hier mijns inziens ook een verantwoordelijkheid voor faculteitsbesturen, graduate schools, uitgevers en redacties. Juist zij zouden een regiefunctie kunnen vervullen bij het meer structureel creëren van aandacht voor brongebruik.

³²⁶ Een van de redenen om het onderzoek nu juist te richten op de dogmatische onderzoeksmethodologie betrof de constatering dat als er rechtsvergelijkend of interdisciplinair onderzoek wordt verricht bij de onderzoeker van nature al meer aandacht voor methodologie lijkt te bestaan. Natuurlijk gaat er ook dan van alles mis, misschien nog wel meer dan wanneer er dogmatisch onderzoek wordt uitgevoerd, maar de gewenste methodologische 'mindset' lijkt daar wel meer te zijn ingedaald.

³²⁷ Ik kan misschien nog als bewijs aandragen dat de tijdens deze studie bereikte inzichten ook de wijze waarop dit promotieonderzoek (dat heel duidelijk niet als juridisch-dogmatisch, misschien zelfs niet eens als juridisch is aan te merken) is uitgevoerd, sterk hebben beïnvloed.

Voor faculteitsbesturen en graduate schools gaat het primair om het binnen het curriculum respectievelijk de promotieopleiding opnemen van onderwijs over bronnenonderzoek en brongebruik (de eisen die daaraan gesteld worden, de belangrijkste valkuilen, en de onderzoekstechnieken). Dit proefschrift maakt duidelijk dat er op dit moment binnen de juridische opleidingen nog weinig aandacht lijkt te worden besteed aan zowel de gevaren als ook de mogelijkheden die digitalisering en de toenemende nadruk op de online-omgeving met zich meebrengen. De vraag is echter of rechtswetenschappers niet beter op hun netvlies horen te hebben in welke databases zij welk bronmateriaal kunnen aantreffen³²⁸ en welke zoekmogelijkheden de betreffende databases wel en niet bieden, hoe zij op verantwoorde wijze in de databases kunnen zoeken en vervolgens binnen de zoekresultaten kunnen selecteren, op welke wijze zij het online te raadplegen materiaal op waarde kunnen schatten, en hoe daar vervolgens in publicaties mee om te gaan. De noodzaak daartoe wordt onderstreept door empirisch onderzoek waaruit volgt dat in elk geval pas afgestudeerden hun eigen informatievaardigheden op dit punt vaak overschatten (zie bijvoorbeeld Barry, 1997; Green & Macauley, 2007; Osborne, 2012:54). In dit verband wordt zelfs van ‘information illiteracy’ gesproken.

Een tweede aspect waarop het huidige onderwijs te kort schiet, is het aandacht besteden aan de gevolgen van globalisering, Europeanisering en internationalisering van recht en rechtswetenschap voor het uitvoeren van juridisch onderzoek. In dit verband schreven Van Gestel et al. (2012:15) al dat “[d]ue to globalisation it will not be enough for students to acquire ‘just’ a minimum understanding of how EU law works. (...) Because national and international legal orders are becoming more and more intertwined, the challenge will be to develop a better understanding of different sorts of legal arguments deriving from both national, international, and EU law”. De nadruk in het onderwijs lijkt momenteel nog teveel te liggen op een gescheiden behandeling van nationaal en Europees/internationaal recht als ook op de nationale literatuur. Willen wij toekomstige generaties rechtswetenschappers zodanig opleiden dat zij moeiteloos zowel kunnen inspelen op de wisselwerking tussen de nationale en Europese/internationale rechtsordes als ook aansluiting kunnen vinden bij het internationale debat, dan lijkt op dit punt ook een andere omgang met bronnen nodig die studenten en jonge onderzoekers meer vertrouwd maakt met de groeiende pluraliteit van rechtsbronnen in een meergelaagde rechtsorde.

³²⁸ Ik heb in het eigen onderwijs zelfs moeten constateren dat het overgrote merendeel van de derdejaarsstudenten nog nooit van HUDOC heeft gehoord, terwijl zij over het EVRM schrijven.

Het binnen het onderwijs inruimen van voldoende aandacht voor digitalisering en globalisering zal waarschijnlijk niet zonder slag of stoot gaan. De respondenten en panelleden constateerden zelf al dat zij niet de benodigde bagage in huis hebben om op een volledig verantwoorde wijze met de digitalisering en globalisering om te gaan. Als dat voor hoogleraren aan de top van de academische piramide geldt, hoe staat het dan met de academische onderbouw? Betekent dit niet dat er ook een en ander in de organisatie van het onderwijs hoort te veranderen? Ik denk in verband met digitalisering dan bijvoorbeeld aan het binnen het onderwijs creëren van (liefst op landelijk niveau ontworpen) cursussen waarin het vinden en waarderen van digitaal bronmateriaal in en buiten de diverse databases centraal staat, waarbij een belangrijke rol weggelegd zou kunnen zijn voor bibliothecarissen en informatiespecialisten (die naar mijn ervaring op dit moment qua kennis van de mogelijkheden die de verschillende datasystemen bieden behoorlijk voorlopen op rechtswetenschappers/onderwijzers). In verband met globalisering denk ik aan het reorganiseren van de faculteiten waarbij een verdergaande integratie (naar inhoudelijke expertise) van de (nog) bestaande departementen internationaal en Europeesrecht met de andere departementen (privaatrecht, strafrecht, staats- en bestuursrecht) centraal staat (vergelijk ook Westrik, 2016:22-25).

Hoewel aandacht voor de specifieke uitdagingen die digitalisering en globalisering meebrengen voor het bronnenonderzoek het meest urgent is, zou binnen het onderwijs ook in meer algemene zin grotere aandacht mogen komen voor onderzoeksmethodologie. Gedurende dit onderzoek heb ik regelmatig signalen opgevangen dat daaraan zowel binnen promotie-opleidingen³²⁹ als binnen het

³²⁹ Hoewel methodologische en onderzoeksmatige cursussen al sinds de invoering van onderzoeksmasters en promovendi-opleidingen daarvan onderdeel uitmaken, lijkt daarbinnen toch behoefte te bestaan aan versteviging van aandacht voor onderzoeksmethodologie (waaronder ook de methodologische aspecten van het bronnenonderzoek). Dat werd niet alleen tijdens de expertmeeting expliciet opgemerkt, maar is ook af te leiden uit bijvoorbeeld de eerste bevindingen van een in Tilburg onlangs ingestelde werkgroep die tot taak heeft aanbevelingen te doen voor de herinrichting van de promotie-opleiding en de tijdens de interviews een aantal keer naar voren gebrachte zorg dat promovendi op de vooravond van het promotieonderzoek vaak niet helder op het netvlies hebben welke vraag er zal worden gesteld en welke concrete stappen gezet moeten worden om die vraag te beantwoorden. Ik denk, en ik word daarbij gesteund door de literatuur, dat het de efficiëntie van promotietrajecten ten goede kan komen als bij promovendi reeds voorafgaand aan het promotietraject door middel van onderwijs meer methodologisch bewustzijn wordt gecreëerd en als, behalve dat, ook wordt gestimuleerd om voorafgaand aan het onderzoek goed na te denken over de methodologische opzet daarvan.

bachelor- en masteronderwijs³³⁰ behoefte bestaat. Voorwaarde voor de inrichting daarvan is wel dat er een zekere (bestuurlijke) consensus ontstaat met betrekking tot de vraag welke methodische kennis en vaardigheden van de moderne jurist verwacht mogen worden. Dergelijke verwachtingen zijn op dit moment in over het algemeen vrij summiere en abstracte beoordelingsformulieren voor dissertaties, bachelor- en masterscripties en papers opgenomen die vaak door (clubs van) individuele wetenschappers zijn opgesteld. Het op een centraler, bestuurlijk niveau maken van concrete afspraken op dit punt lijkt het overwegen waard (vergelijk Van Gestel, 2015:263). Voor het onderdeel ‘bronnenonderzoek’ zouden daarbij de inzichten uit deze studie wellicht aanknopingspunten kunnen bieden.

Wanneer op dit punt meer duidelijkheid bestaat, is het van belang dat verwachtingen omtrent methodische kennis en vaardigheden worden vertaald naar het onderwijs. Er moet zodoende binnen zowel het bachelor- en mastercurriculum als ook de promotie-opleiding plaats voor worden ingeruimd (al dan niet in de vorm van een onderzoeksvaardighedentraject, aparte onderzoeksvakken of als onderdeel van verschillende reeds bestaande vakken). Dat alleen is echter nog onvoldoende. Wil men verandering bewerkstelligen, dan zullen ook paper- en scriptiebegeleiders en promotoren niet aan bijscholing kunnen ontkomen.³³¹ Het gaat in dit verband dus om onderwijs gericht op het uniformeren van verwachtingen omtrent methodische kennis en vaardigheden van studenten/promovendi en het vervolgens inzichtelijk en bespreekbaar maken van de vragen waar studenten/promovendi tegen aanlopen en

³³⁰ Binnen het bachelor- en (reguliere) masteronderwijs is de behoefte aan meer aandacht voor onderzoeksmethodologie meer omstreden. Dat komt met name omdat dat onderwijs veel minder tot direct doel heeft op te leiden tot wetenschapper. Bezie ik bijvoorbeeld de eindtermen van de bachelor en master die bijvoorbeeld aan de Universiteit van Tilburg worden gehanteerd, dan wordt het bezitten van enige kennis met betrekking tot verschillende in dit proefschrift behandelde thema's wel teruggevonden, maar in een duidelijk ondergeschikte rol aan het verkrijgen van inhoudelijke kennis en het opdoen van meer praktische vaardigheden. Dat neemt niet weg dat de masteropleiding uiteindelijk wel moet worden afgesloten met een product van wetenschappelijk onderzoek: de masterscriptie. Ik proef zowel in de literatuur (recent expliciet en vrij uitgebreid bijvoorbeeld Van Gestel, 2015:311-313), bij de tijdens deze studie geraadpleegde rechtenprofessoren als in de universitaire wandelgangen dat het met het bachelor- en masteronderwijs dat zich richt op het leren onderzoeken (en zodoende het afronden van de juridische masterscriptie), mager is gesteld. Daar komt nog bij dat onderzoeksmethodologie niet uitsluitend belangrijk is voor het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek. In feite draait methodologie immers om het systematisch, eerlijk, oprecht en zelfkritisch benaderen van een probleem (vergelijk Stolker, 2014:144-145). Zijn dat geen vaardigheden die ook buiten de wetenschap van groot belang zijn?

³³¹ Dit werd overigens ook door het expertpanel (bestaande uit ervaren promotoren) voorgesteld.

waarop voor hen (nog) geen vanzelfsprekende antwoorden bestaan. Zeker nu een zekere weerstand hiertegen in de lijn der verwachting ligt ('de promotor/begeleider weet immers op basis van eigen ervaring hoe goed onderzoek moet worden uitgevoerd?'³³²), kan dat een flinke bestuurlijke uitdaging opleveren.

Ook tijdschriften en uitgevers zouden een steentje bij kunnen dragen aan het bewustwordingsproces op het gebied van verantwoord bronnenonderzoek en brongebruik. Op de eerste plaats kunnen ook zij de beoordelingsinstrumenten aan de hand waarvan zij ingestuurde stukken beoordelen of – bij het hanteren van een peer review systeem – beoordeeld wensen te zien, uitbreiden, aanscherpen en uniformeren. Dat dan bij voorkeur op zo'n manier dat zij duidelijk samenhang vertonen met de hierboven bedoelde beoordelingsformulieren voor papers, scripties en proefschriften.³³³ Ook hier geldt echter dat het enkel opstellen en publiceren van verscherpte auteursrichtlijnen op zichzelf nog geen zoden aan de dijk zet. Effectuering daarvan doet dat wel. Dat betekent dat auteurs en peer reviewers in ieder geval goed geïnformeerd en geïnstrueerd moeten worden over (de betekenis van) de aangescherpte beoordelingsinstrumenten, maar ook dat er door een centrale redactie (desnoods steekproefsgewijs) gecontroleerd moet worden of de auteurs zich daadwerkelijk aan de opgestelde criteria hebben gehouden en peer reviewers daarop ook echt hun beoordeling hebben gebaseerd.³³⁴

³³² Als dat al het geval zou zijn, dan neemt dat overigens niet weg, zo stelde ook het expertpanel vast, dat het nuttig kan zijn om ook als promotor/begeleider af en toe stil te staan bij al de verschillende vragen waarmee hun promovendi/studenten worstelen.

³³³ Bestaande auteursrichtlijnen voor publicatie bieden momenteel nog weinig duidelijkheid en bevatten bovendien soms tegenstrijdige berichten (vergelijk Rubin, 1992:889; Struiksma, 2014:485; Van Gestel, 2015:247, 263, 279-284; Vranken, 2014a:110). Ik heb overigens wel de indruk dat er juist op het moment van het verschijnen van dit proefschrift flink gesleuteld wordt aan dergelijke instrumenten. Zo zijn er in ieder geval binnen de Universiteit van Tilburg en de Universiteit Utrecht (mogelijk ook aan andere universiteiten) recent documenten opgesteld die betrekking hebben op het beoordelen van (master)scripties, en is er bijvoorbeeld binnen het Tijdschrift voor Consumentenrecht & Handelspraktijken discussie over de meer precieze eisen waaraan ingestuurde stukken moeten voldoen.

³³⁴ Vanuit een heel andere invalshoek ligt het ook op de weg van uitgevers en redacties om bestaande hobbels voor het bronnenonderzoek weg te nemen en moderne technologieën te gebruiken (of zelfs ontwikkelen) om het bronnenonderzoek te vergemakkelijken. Momenteel kent vrijwel elke digitale database een eigen zoekstelsel, eigen bronmateriaal en eigen unieke features en lopen abonnementsprijzen soms hoog op. Hoewel vanuit commercieel oogpunt begrijpelijk, komt het de wetenschap niet tegemoet. Het linken van databases, het uniformeren van zoeksystemen en het toewerken naar 'open access' zou dan ook voor het bronnenonderzoek in het bijzonder en voor de wetenschap in het algemeen toe te juichen zijn.

Een voorgestelde koerswijziging binnen het huidige methodendebat

Ten slotte wil ik een voorstel doen tot koerswijziging binnen het huidige methodendebat. Voordat ik daartoe overga, merk ik allereerst in meer algemene zin op dat het zowel voor de hiervoor bepleite ontwikkeling van het onderzoek zelf als van het onderwijs over onderzoek van belang is dát het debat over de methodologie en methoden van rechtswetenschappelijk onderzoek niet alleen wordt voortgezet, maar bovendien wordt geïntensiveerd.³³⁵ Dat werd ook door het overgrote merendeel van de respondenten en panelleden wenselijk geacht. Ik denk dat de rechtswetenschappelijke gemeenschap nog lang niet is uitgesproken over haar onderzoeksmethodologie. Sterker nog: in vergelijking met andere disciplines lijkt het debat daarover nog grotendeels in haar kinderschoenen te staan (Brownsword, 2006:23; Cryer et al., 2011:9; Taekema & Van Klink, 2011:3).

Ten behoeve van dat nadere debat lijkt het mij verstandig eerst over te gaan tot het vaststellen van werkdefinities van de belangrijkste concepten die daarin worden gebruikt. Ik moest gedurende dit promotieonderzoek constateren dat het binnen het methodendebat bestaan van een veelheid aan opvattingen over de definitie van ‘methoden en methodologie’ en ‘juridisch-dogmatisch onderzoek’ tot verwarring, frustratie en misvattingen kan leiden.³³⁶ Het reduceren van die veelheid aan opvattingen tot werkdefinities zou daarom denk ik de eerste stap moeten zijn. Voor de begrippen ‘methodologie’ en ‘methoden’ zou de omschrijving die Watkins en Burton (2013:2) geven een startpunt kunnen bieden. ‘Methode’, zo stellen zij, “relates to the practice of legal research” en beslaat “what you actually do to enhance your knowledge, test your thesis, or answer your research question”. Over het begrip ‘methodologie’ stellen zij vervolgens dat “[i]t is clear that ‘methodology’ can be used (and is frequently so used) to refer collectively to a group of chosen methods, but it is crucial to appreciate that the term is also used to refer to the thinking that takes place *about* methods; or the thinking that takes place *outside* of the practical aspects

³³⁵ Ook opgemerkt door Bodig (2011:6), die stelt dat “[i]t is a pity that, in earlier debates, legal scholarship could get away with not investing much effort into getting clear about its own methodological profile”. Hij voegt daaraan toe: “I am sure that it can no longer afford that cavalier attitude”.

³³⁶ Zo stelden Cryer et al. (2011), Micklitz (2014:589-590) en Watkins en Burton (2013:2) al eerder vast dat de termen ‘methodologie’ en ‘methoden’ door rechtswetenschappers op zeer uiteenlopende wijze worden gebruikt. Dat er verschillende opvatting over hetgeen juridisch-dogmatisch onderzoek inhoudt bestaan, is niet alleen in de literatuur maar ook vooral uit de interviews en expertmeeting duidelijk geworden.

of a research project and which determines its design”.³³⁷ Een (werk)definitie van ‘juridisch-dogmatisch onderzoek’ is wellicht lastiger te bereiken. Wat ik daarover in dit proefschrift stel, zou daarvoor aanknopingspunten kunnen bieden. Zelf denk ik dat het in ieder geval belangrijk is te beseffen dat er binnen een onderzoeksproject nagenoeg nooit aan één type juridisch onderzoek wordt gedaan. Vaak wordt dogmatisch onderzoek gecombineerd met bijvoorbeeld rechtshistorisch, rechtsvergelijkend en/of empirisch onderzoek. Daarom zal een publicatie denk ik ook nagenoeg nooit als ‘juridisch-dogmatisch’ kunnen worden bestempeld. Wel als ‘overwegend juridisch-dogmatisch’, met ‘rechtshistorische en ‘rechtsvergelijkende elementen’ bijvoorbeeld. Een soort ‘mixed-method’ benadering dus, waarbij de uitvoering van de afzonderlijke elementen door deels andere normen wordt beheerst.

Heldere (werk)definities kunnen vervolgens het startpunt vormen voor nader inhoudelijk debat over rechtswetenschappelijke onderzoeksmethodologie. Binnen dat inhoudelijke debat zouden volgens mij de abstracte, wetenschapsfilosofische en epistemologische benaderingen die overheersen binnen het huidige methodendebat,³³⁸ (in ieder geval gedeeltelijk) plaats moeten maken voor (empirische) benaderingen waarmee inzicht kan worden bereikt in (de omgang met) methodologische vraagstukken waarmee onderzoekers in de dagelijkse onderzoekspraktijk geconfronteerd worden.³³⁹ Ik draag daarvoor twee redenen aan. Op de eerste plaats staat het huidige methodendebat bol van herhalingen en normatieve standpunten. Over bijvoorbeeld de vraag of hetgeen de juridische onderzoeker doet kan worden aangemerkt als wetenschap, kunst of kunde, is alles wel gezegd. Op de tweede plaats maakt de bestaande literatuur niet of maar zeer beperkt duidelijk welke concrete lessen daaruit kunnen worden afgeleid voor het uitvoeren van rechtswetenschappelijk onderzoek. De discussie over onderzoekskwaliteit die de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden, bijvoorbeeld, richtte zich vooral op het meten

³³⁷ Dat sluit volgens mij bovendien goed aan bij hoe ook in andere disciplines met de concepten wordt omgegaan.

³³⁸ Zo zijn er veel publicaties (in binnen- en buitenlandse, oude en nieuwe) literatuur die betrekking hebben op de vraag wat kenmerken van wetenschap zijn en of het juridisch-dogmatisch onderzoek daaraan voldoet of zou kunnen voldoen, de plaats van recht als academische discipline tussen de sociale wetenschap, maatschappijwetenschap en de geesteswetenschap en de aard (hermeneutisch, empirisch, logisch, normatief, praktisch, historisch, theoretisch of combinaties hiervan) van de juridische discipline (Vranken, 2014a:204).

³³⁹ Daarmee wil ik overigens geenszins beweren dat de bestaande literatuur in zijn geheel niet bruikbaar of niet nuttig zou zijn. Integendeel, ik heb daarvan met plezier kennis genomen en bovendien ontzettend veel geleerd.

van de bereikte kwaliteit aan de hand van bibliometrie, citatie-analyse en ranking van tijdschriften waarbij aandacht voor de *inhoudelijke* kwaliteitseisen nagenoeg volledig achterwege blijft (ook geconstateerd door Van Gestel, 2015; Van Gestel & Vranken, 2011). Kansen voor innovatief onderzoek dat bovendien direct bruikbaar is voor de (onderzoeks)praktijk liggen er denk ik daarom vooral in het empirisch onderzoeken van (problemen die spelen in) de onderzoekspraktijk (vergelijk Davidson, 2010:570; Van Boom & Van Gestel, 2015:1347; Wren & Wren, 1990:466).

Met dit proefschrift is de weg naar meer aandacht voor concrete, praktische vragen waarmee onderzoekers in de onderzoekspraktijk daadwerkelijk geconfronteerd worden, denk ik, al stevig ingeslagen. Meer dan een begin is het echter niet. Zo zijn de in deze studie bereikte inzichten zelf weer aanleiding tot het stellen van verdiepende vragen en het voeren van nader debat. Tegelijkertijd merk ik nogmaals op dat de reikwijdte van dit onderzoek beperkt is. Ondanks dat de bereikte resultaten op onderdelen een bredere gelding kunnen hebben, heb ik mij enkel gericht op *brongebruik* ten behoeve van het *beantwoorden* van een onderzoeksvraag in *Nederlands academisch juridisch-dogmatisch onderzoek*. Het achterhalen van de (methodologische) normen die gelden voor het formuleren en inbedden van een juridisch-dogmatische probleemstelling, maar ook voor rechtsvergelijkend, rechtshistorisch, rechtstheoretisch en verschillende varianten van interdisciplinair onderzoek ligt echter ook in de rede.

7.3 Vervolgonderzoek

Het bovenstaande sluit naadloos aan op enkele suggesties voor vervolgonderzoek die ik ter afsluiting van dit proefschrift wil aanreiken. Aan het slot van zijn dissertatie stelde Tijssen (2009:192) al dat “het gebrekkige zicht op juridische methoden leidt (...) tot de aanbeveling om de rechtswetenschappelijke onderzoeksmethodologie verder te ontwikkelen”. Aan die oproep heb ik in dit promotieonderzoek, althans gedeeltelijk, gehoor gegeven. Toch kan ik niet anders dan zijn aanbeveling, nu 7 jaar later, herhalen. Gedurende het onderzoek stuitte ik op tal van open vragen, dilemma’s, onontdekte thema’s en gedachten die volgens mij mooie onderzoekskansen bieden. Samengebracht in een drietal onderzoekslijnen, worden zij hieronder gepresenteerd.

Vervolgonderzoek eisen, gevaren en technieken brongebruik

Op de eerste plaats ligt het voor de hand om in toekomstig onderzoek direct voort te bouwen op de in deze studie bereikte onderzoeksresultaten. Aan de misschien meest logische vervolgstap, het omvormen van de onderzoeksresultaten tot een voor het onderwijs bruikbaar handboek (zoals ook gewenst door het forum der experts dat ik raadpleegde) wordt momenteel reeds gewerkt. Ook op andere manieren kan echter op de onderzoeksresultaten worden voortgebouwd.

Bij de uitvoering van dit promotieonderzoek is bewust voor een kwalitatieve insteek gekozen. Juist daarmee, zo stelde ik in hoofdstuk 1, kan van een relatief onontgonnen onderzoeksterrein een genuanceerd en diepgaand beeld worden verkregen. Nadeel van een dergelijke benadering is echter dat de mate waarin de data daadwerkelijk representatief zijn voor de gehele rechtswetenschappelijke gemeenschap, niet met zekerheid kan worden vastgesteld. Daarvoor is immers kwantitatief onderzoek nodig. Aan de hand daarvan zou bijvoorbeeld kunnen worden bezien of de achterhaalde onderzoeksresultaten ook binnen andere niet geconsulteerde groepen rechtswetenschappers (studenten, promovendi, docenten en universitair docenten) standhouden en hoe breed gedeeld de verschillende normen nu daadwerkelijk zijn. Wellicht dat de door Van Boom en Van Gestel (2015) gehanteerde benadering (enquête) daartoe enige aanknopingspunten biedt.³⁴⁰

Een derde logisch vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op het toetsen in hoeverre achterhaalde normen daadwerkelijk in de praktijk worden toegepast. Daartoe zou bijvoorbeeld in geschreven stukken (dissertaties en/of tijdschriftartikelen, maar bijvoorbeeld ook hand- en studieboeken, monografieën, preadviezen, annotaties, commentaren, opinies, essays, enzovoort) kunnen worden gezocht naar de wijze waarop auteurs met de in dit proefschrift geëxpliciteerde normen omgaan (bijvoorbeeld enigszins vergelijkbaar met de benaderingen die gehanteerd zijn door Kestemont, 2016; Tijssen, 2009) en/of zou opnieuw (een deel van) de rechtswetenschappelijke gemeenschap kunnen worden bevraagd naar concrete toepassingen daarvan. Ik denk dat het daarbij ook uitermate interessant zou kunnen zijn om de factoren die het nastreven van de achterhaalde normen bij het daadwerkelijk onderzoeken en schrijven mogelijk verstoren (tijdsdruk, onvoldoende

³⁴⁰ Ik noem daarnaast ook het kwantitatief-empirisch onderzoek naar de door (verschillende type) sociale wetenschappers van toepassing geachte kwaliteitseisen dat is verricht door Bryman et al. (2008) als mogelijke inspiratiebron.

kennis, enzovoort) nog beter in kaart te brengen. Overigens verwacht ik dat een dergelijk onderzoek behalve toetsing, ook verdieping van de binnen de rechtswetenschap bestaande normen zou kunnen opleveren.

Het zoeken naar een scherper of verdiepend beeld is een volgende suggestie voor vervolgonderzoek. De bereikte inzichten, nieuw gerezen vragen en opgekomen denkvluchten kunnen nog nader worden uitgediept. In deze studie maakte ik daar een eerste begin mee met behulp van een zelf bijeengebracht panel. Een meer systematische benadering is echter ook mogelijk. Verschillende aanvliegroutes zijn denkbaar. Zo zou eenzelfde benadering als eerder door Lovitts (2007) gehanteerd (focusgroepen), maar dan met input van de reeds uit deze studie voortvloeiende inzichten vruchtbaar kunnen zijn. Ook een benadering waarbij verschillende onderzoekers wordt gevraagd om gedurende een echt onderzoeksproces de door hen doorlopen denkstappen te expliciteren kan mogelijk interessante resultaten opleveren (waarmee ruim 40 jaar geleden al is geëxperimenteerd door Crombag & Cohen, 1974). Het zijn slechts twee voorbeelden uit een breed scala aan mogelijkheden.

Het vergelijken (en eventueel verdiepen) van de aangetroffen normen met andere disciplines tenslotte, betreft binnen dit cluster een laatste suggestie voor vervolgonderzoek. Zo nu en dan legde ik in dit onderzoek reeds een link tussen ontdekte normen en inzichten uit andere disciplines. Ik was hiertoe in staat omdat ik gedurende deze studie ook behoorlijk diepgaand heb gekeken naar literatuur (met name die betrekking had op kwaliteitseisen en evaluatiecriteria voor academisch onderzoek) uit andere disciplines. Ik kwam er echter niet meer aan toe en vond het bovendien niet passend om in dit promotieonderzoek (meer) systematisch uit die literatuur te putten. Wel ontstond bij mij het sterke vermoeden dat het systematisch vergelijken van de in dit proefschrift bereikte normen met inzichten uit andere academische disciplines tot voor de juridisch-dogmatische onderzoeker zeer waardevolle inzichten zou kunnen leiden. Zo zou op die manier beter kunnen worden bepaald welke plaats de rechtswetenschap inneemt tussen de andere wetenschappen (Kunneman, 1991).³⁴¹

³⁴¹ Verre van uitputtend noem ik bijvoorbeeld de inzichten die in andere disciplines bestaan op het gebied van 'sampling' (bijvoorbeeld Bryman, 2008:164-190), de literatuur die heel diep ingaat op technieken van 'tekstinterpretatie', publicaties die het principe van 'validiteit' vertalen naar het meer interpretatieve onderzoek (bijvoorbeeld Maxwell, 1992), enzovoort.

Expliciteren van normen andere onderzoeksaspecten

Een belangrijke beperking van dit onderzoek schuilt in het feit dat zij zich enkel richt op het brongebruik in juridisch-dogmatisch onderzoek. Brongebruik is echter slechts één, zij het een belangrijk, aspect van het onderzoeken. Het ligt voor de hand om ook op zoek te gaan naar de normen die gelden ten aanzien van andere onderdelen van het onderzoeksproces.

Binnen dit cluster noem ik op de eerste plaats vervolgonderzoek dat zich richt op het expliciteren van normen die gelden bij het formuleren en inbedden van onderzoeksvraag, -hypothese of -probleem. Welke eisen worden er eigenlijk door rechtswetenschappers aan de (academisch juridisch-dogmatische) onderzoeksvraag gesteld (vergelijk het op de sociale wetenschap gerichte onderzoek van Oost, 1999; Oost, Brekelmans, Swanborn, & Westhoff, 2002)? Daarbij zouden de bevindingen van Vranken (2014a:54-60) als beginpunt kunnen dienen. Hoe kan de rechtswetenschapper tot een goed onderzoekbare onderzoeksvraag komen? Zou zij daartoe niet altijd een systematisch literatuuronderzoek moeten uitvoeren en hoe zou dat er dan uit moeten zien (zoals in andere disciplines bijvoorbeeld voorgesteld door Aveyard, 2010; Fink, 2010; Hart, 2001)? Dergelijk onderzoek zou aan de hand van de in dit promotieonderzoek gehanteerde benadering kunnen worden uitgevoerd maar ook de hierboven binnen het eerste cluster voorgestelde benaderingen voor vervolgonderzoek behoren tot de mogelijkheden.

Op de tweede plaats – ik raakte in dit promotieonderzoek al verschillende malen aan dit thema – zouden ook de mogelijkheden tot het gebruik van een (descriptief, verklarend, normatief, evaluerend of theoretisch) onderzoeks- of toetsingskader beter onderzocht moeten worden. Veel respondenten wezen tijdens de interviews op het belang van het ontwikkelen en gebruiken van een dergelijk kader, ook binnen het juridisch-dogmatisch onderzoek. Het viel echter buiten de reikwijdte van dit promotieonderzoek. De eerste literatuur die met enige mate van diepgang op dit thema ingaat, is inmiddels verschenen (IJzermans, 2015:15-19; Kestemont, 2016). Dat neemt niet weg dat er nog veel werk aan de winkel is. Zelf zou ik in dit verband in eerste instantie denken aan een onderzoek waarbij onderzoekskaders die ten behoeve van (recente) proefschriften zijn ontwikkeld, aan een uitvoerige analyse worden onderworpen. Hoewel Tijssen (2009:130-131) eerder nog concludeerde dat in de door hem onderzochte (overwegend) juridisch-dogmatische proefschriften (gepubliceerd

tussen 2003 en 2006) vrij beperkt aandacht aan dergelijke kaders werd besteed, vermoed ik (op basis van de proefschriften die ik de afgelopen tijd onder ogen heb gekregen) dat dit inmiddels anders is.

Ook naar andere onderzoeksaspecten zoals argumenteren, algemene schrijf- en leesvaardigheden en technische citatie kan vervolgonderzoek worden verricht. Alhoewel er ten aanzien van deze thema's minder onderzoekskansen liggen (simpelweg vanwege het feit dat er vanuit veel verschillende perspectieven al meer over is geschreven), is onderzoek hiernaar nog zeker mogelijk. De hoeveelheid publicaties over dergelijke onderwerpen die in nationale en internationale literatuur alsmaar blijft verschijnen, biedt daarvoor het bewijs.

Zoeken naar normen die gelden voor ander onderzoek dan juridisch-dogmatisch

Ik richtte mij in dit proefschrift op de eisen en spelregels die gelden binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek in Nederland. Een derde en laatste onderzoekslijn kan gericht zijn op het expliciteren van eisen en spelregels die gelden binnen andere typen van (rechtswetenschappelijk) onderzoek. Zo kan het door mij ontwikkelde onderzoeksdesign ook van dienst zijn (al dan niet na te zijn aangescherpt) bij het achterhalen van de eisen, gevaren en technieken die gelden voor respectievelijk gebruikt kunnen worden binnen praktisch juridisch-dogmatisch (pleitnota's bijvoorbeeld), rechtsvergelijkend, rechtshistorisch, rechtstheoretisch, rechtsfilosofisch, rechtssociologisch, rechtseconomisch, rechtspsychologisch, empirisch-juridisch, enzoverder onderzoek.

Appendix I – Systematisch literatuuronderzoek

Het systematische literatuuronderzoek³⁴² is gestart op basis van een initiële literatuurlijst van direct voor dit onderzoek relevante bronnen. Die lijst is tot stand gekomen op basis van eerdere onderzoekservaring, een vluchtige search op Google, Google Scholar, WorldCat en HeinOnline, en een bestudering van de meest aansprekende referenties die zijn aangetroffen in de reeds bekende en vlug gevonden literatuur. Die bronnen op die lijst zijn vervolgens heel precies doorgenomen. Doel daarvan was te komen tot nadere zoektermen waarmee de (juridische) databases doorzocht konden worden. De geformuleerde (combinaties van) zoektermen en de databases waarin zij zijn gebruikt, zijn hieronder schematisch weergegeven. De gepresenteerde zoekopdrachten zijn voor het eerst uitgevoerd in de lente van 2013, en zijn vervolgens herhaald aan het begin van 2014 en 2015 en, bij wijze van ‘laatste check’ in *juni* 2016.

WorldCat (search 1)

1. (alle velden) onderzoek and (alle velden) rechtswetenschap
2. (alle velden) onderzoek and (alle velden) methodologie and (alle velden) recht*
3. (alle velden) rechtswetenschap and (alle velden) metho*
4. (alle velden) onderzoeksmethoden and (alle velden) rechtswetenschap
5. (alle velden) wetenschappelijke technieken and (alle velden) rechtswetenschap
6. (alle velden) method* and (alle velden) juridisch*
7. (alle velden) Legal methods
8. (alle velden) research methods and (alle velden) law
9. (alle velden) methodology and (alle velden) Legal science
10. (alle velden) methodology and (alle velden) Legal research
11. (alle velden) black-letter and (alle velden) law
12. (alle velden) black letter and (alle velden) Legal
13. (alle velden) doctrinal and (alle velden) research and (alle velden) legal
14. (alle velden) doctrinal and (alle velden) research and (alle velden) law
15. (alle velden) doctrinal and (alle velden) onderzoek and (alle velden) method*
16. (alle velden) doctrinal and (alle velden) rechtswetenschap
17. (alle velden) dogma* and (alle velden) research and (alle velden) law

³⁴² De technieken die ik gebruikt heb in het kader van het systematische literatuuronderzoek zijn voornamelijk ontleend aan Aveyard (2010), Fink (2010) en Hart (2001).

18. (alle velden) dogma* and (alle velden) rechtswetenschap
19. (alle velden) method* and (alle velden) jurisprudentie
20. (alle velden) selecteren and (alle velden) arresten
21. (alle velden) selecteren and (alle velden) uitspraken
22. (alle velden) selecteren and (alle velden) jurisprudentie
23. (alle velden) analyseren and (alle velden) arresten
24. (alle velden) analyseren and (alle velden) uitspraken
25. (alle velden) analyseren and (alle velden) jurisprudentie

Nederlandse Centrale Catalogus (search 2)

26. (alle woorden) onderzoek + methoden + recht
27. (alle woorden) onderzoek + methodologie + recht
28. (alle woorden) onderzoeksmethoden + rechtswetenschap
29. (alle woorden) onderzoeksmethoden + juridische
30. (alle woorden) methoden + onderzoek + juridische
31. (alle woorden) methoden + juridisch
32. (alle woorden) methodologie + juridisch
33. (alle woorden) methods + science + Legal
34. (alle woorden) research + methodology + Legal
35. (alle woorden) methodology + Legal science
36. (alle velden) black-letter + law
37. (alle velden) black letter + Legal
38. (alle velden) doctrinal + research + legal
39. (alle velden) doctrinal + research + law
40. (alle velden) doctrinal + onderzoek + method*
41. (alle velden) doctrinal + rechtswetenschap
42. (alle velden) dogma* + research + law
43. (alle velden) dogma* + rechtswetenschap
44. (alle woorden) method* + jurisprudentie
45. (alle woorden) selecteren + arresten
46. (alle woorden) selecteren + uitspraken
47. (alle woorden) selecteren + jurisprudentie
48. (alle woorden) analyseren + arresten
49. (alle woorden) analyseren + uitspraken
50. (alle woorden) analyseren + jurisprudentie
51. (alle woorden) analy* + case law + research

Hein Online (search 3)

52. (titel) methods and (titel) research
53. (titel) methods and (titel) science
54. (titel) research and (titel) methodology
55. (titel) research and (titel) legal and (titel) science

56. (titel) methodology and (titel) law
57. (titel) methodology and (titel) legal
58. (titel) black-letter
59. (titel) doctrinal and (titel) research and (titel) method*
60. (titel) dogmatic and (titel) research and (titel) method*
61. (titel) literature and (titel) review and (titel) method*
62. (titel) method* and (titel) cases
63. (titel) method* and (titel) court decisions
64. (titel) select* and (titel) cases
65. (titel) select* and (titel) court decisions
66. (titel) analy* and (titel) cases and (titel) method*
67. (titel) analy* and (titel) court decisions

Westlaw (search 4)

68. (titel) methods and (titel) research
69. (titel) methods and (titel) science
70. (titel) research and (titel) methodology
71. (titel) research and (titel) legal and (titel) science
72. (titel) methodology and (titel) law
73. (titel) methodology and (titel) legal
74. (titel) black-letter
75. (titel) doctrinal and (titel) research and (titel) method*
76. (titel) dogmatic and (titel) research and (titel) method*
77. (titel) literature and (titel) review and (titel) method*
78. (titel) method* and (titel) cases
79. (titel) method* and (titel) court decisions
80. (titel) select* and (titel) cases
81. (titel) select* and (titel) court decisions
82. (titel) analy* and (titel) cases and (titel) method*
83. (titel) analy* and (titel) court decisions

SSRN (search 5)

84. (auteur, titel, abstract, keywords) methods and research
85. (auteur, titel, abstract, keywords) methods and science
86. (auteur, titel, abstract, keywords) research and methodology
87. (auteur, titel, abstract, keywords) research and legal and (titel) science
88. (auteur, titel, abstract, keywords) methodology and law
89. (auteur, titel, abstract, keywords) methodology and legal
90. (auteur, titel, abstract, keywords) black-letter
91. (auteur, titel, abstract, keywords) doctrinal and research and method*
92. (auteur, titel, abstract, keywords) dogmatic and research and method*
93. (auteur, titel, abstract, keywords) literature and review and method*

94.	(auteur, titel, abstract, keywords) method* and cases
95.	(auteur, titel, abstract, keywords) method* and court decisions
96.	(auteur, titel, abstract, keywords) select* and cases
97.	(auteur, titel, abstract, keywords) select* and court decisions
98.	(auteur, titel, abstract, keywords) analy* and cases and method*
99.	(auteur, titel, abstract, keywords) analy* and court decisions

De resultaten die op basis van de zoekopdrachten verkregen zijn, zijn direct gefilterd door de evident niet bruikbare bronnen te scheiden van de mogelijk wel bruikbare bronnen. Bronnen die bijvoorbeeld duidelijk niet over juridisch(-dogmatisch) onderzoek gingen, zijn niet als zoekresultaten opgeslagen. Vervolgens zijn, om eventuele lacunes op te vangen, de literatuurverwijzingen in de bronnen die op basis van titel (en *abstract*) het meest relevant leken voor dit onderzoek uitvoerig bekeken en, waar relevant, overgenomen ('sneeuwballen'). Ook is de publicatielijst van de in de zoekresultaten meest voorkomende auteurs bekeken en is een fysiek bezoek gebracht aan de bibliotheek van de universiteit van Tilburg. Bovendien is nog een globale search op het open internet (Google en Google Scholar) uitgevoerd. De grote hoeveelheid gevonden materialen is vervolgens aan een nadere selectie onderworpen. Die selectie heeft plaatsgevonden op basis van een vluchtige scan van al dat materiaal. Daartoe zijn in ieder geval titel, maar soms ook *abstract*, hoofdstuk en/of paragraafindeling, en conclusie, bekeken. Tijdens dit proces zijn alle publicaties die direct naar methodologie of methoden van juridisch(-dogmatisch) onderzoek verwezen, kwaliteitseisen die betrekking hebben op juridisch(-dogmatisch) onderzoek, methodologische uitdagingen, en onderzoekstechnieken als kernpublicaties aangemerkt. In het materiaal dat geen kernpublicatie bleek op grond van deze eerste scan, heb ik het relevante van het niet relevante materiaal onderscheiden door in ieder geval alle publicaties uit te sluiten die in het geheel niet gingen over juridische onderzoeksmethodologie of -methoden, die handelden over (methoden van) rechtsvergelijking, rechtshistorie of juridisch-empirisch onderzoek, die focusten op retoriek, argumentatietechnieken, schrijfvaardigheid, of technische citatie, en die een te zeer wetenschapsfilosofisch of theoretisch perspectief op de materie nahielden. Uiteindelijk resulteerde dit proces in februari 2016 in een lijst (opgenomen in Endnote) van ruim 100 kernpublicaties en 750 (mogelijk) andere relevante bronnen, waarvan de ene natuurlijk meer bruikbaar was dan de ander.

De gevonden literatuur is na het systematische zoekproces in de lente van 2013 voor het eerst aan een grondige analyse onderworpen. Die analyse is gedurende het onderzoeksproces telkens bijgesteld wanneer er óf substantiële nieuwe literatuur werd verzameld, óf een nieuw hoofdstuk (of een nieuwe versie daarvan) werd afgerond. Doordat de analyse zo vaak is overgedaan en aangevuld, is het lastig om een meer concreet inzicht te geven in het precieze proces dat ik daartoe doorlopen heb. Ik beperk mij daarom tot het bespreken van het protocol dat bij de eerste analyseronde is gevolgd. Die eerste analyseronde richtte zich op de bestudering van de op dat moment geïdentificeerde kernpublicaties. Die zijn doorgenomen met behulp van een zelf ontworpen analyse-instrument, bestaande uit zeven items. Van elke bron die ik op dat moment als (mogelijke) kernpublicatie aanmerkte, is in een afzonderlijk document (1) formele data (over auteur, titel, en publicatiejaar) (2) data die mogelijk relevant waren voor de achtergrond van mijn promotieonderzoek, (3) data met betrekking tot de mogelijke praktische en wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek, (4) data over kwaliteitseisen die betrekking hebben op juridisch(-dogmatisch) onderzoek, (5) data over methodologische uitdagingen of keuzemomenten, (6) data over onderzoeksmethoden en -technieken en (7) data die betrekking heeft op definities van de kernconcepten van dit onderzoek, opgenomen.

Nadat dit proces was afgerond, is de informatie per item (behalve item 1 uiteraard) in afzonderlijke documenten gebundeld. Dat leverde uiteindelijk zes documenten op met bij elkaar horende informatie. Eén voor één zijn die afzonderlijke documenten, die ieder nu dus informatie bevatte ten aanzien van één deelonderwerp, vervolgens aan een nadere analyse onderworpen. Per document is de informatie daarbij gecodeerd, gecategoriseerd en geordend. De afzonderlijke bestanden zijn daartoe eerst globaal doorgelezen. Vervolgens ving het proces van het nauwkeuriger lezen en herlezen van de informatie aan. Tijdens dit proces zijn er codes toegekend aan de informatie. Vervolgens zijn de codes gegroepeerd, gecategoriseerd. Daarna is de informatie opnieuw geordend binnen de categorieën en codes die inmiddels waren ontstaan. Dat leverde een eerste inzicht op in de 'state of the art' ten aanzien van de verschillende deelonderwerpen van mijn onderzoek: Haar achtergrond en relevantie, kwaliteitseisen, uitdagingen, onderzoekstechnieken, en belangrijke concepten. Aan de hand van die informatie is uiteindelijk een eerste versie geschreven van wat inmiddels hoofdstuk 1 is.

Zowel halverwege het onderzoeksproject als aan het einde daarvan (juni 2016) heb ik de kernpublicaties met betrekking tot mijn onderzoek opnieuw integraal doorgenomen. Dat leidde tot het uiteindelijk wel tientallen keren (volledig) herschrijven van het huidige hoofdstuk 1 (ter aanscherping en/of vanwege voortschrijdende inzichten), en het uitvoerig becommentariëren van de bevindingen die zijn opgenomen in de hoofdstukken 2 tot en met 7. Daarnaast heb ik daarbij telkens in het bijzonder nog op twee aspecten gelet: (a) of de kernpublicaties geen informatie bevatten die ik nu, op basis van voortschrijdende inzichten, toch alsnog moet of wil betrekken bij mijn onderzoek, en (b) of de reeds door mij opgenomen verwijzingen naar die kernpublicaties nog wel correct waren (of door het herschrijven de band met de informatie uit de betreffende kernpublicatie niet teveel verloren is gegaan). Dat was een uitermate tijdrovende maar noodzakelijke taak. Het heeft namelijk uiteindelijk nog geleid tot het opnemen van verschillende aanvullende bronverwijzingen, maar ook zeker tot het juist schrappen van veel niet langer accurate bronvermeldingen.

Appendix II – Interviewprotocol

Ik heb geprobeerd een interviewprotocol te ontwerpen waarmee de gedachten en ervaringen van de respondenten met betrekking tot de onderwerpen die in dit promotieonderzoek centraal staan zo gedetailleerd, geoperationaliseerd en geconcretiseerd mogelijk achterhaald konden worden. Daartoe heb ik drie segmenten in het protocol aangebracht: de opening, het middenstuk, en het slot.

Op aanbeveling van Lincoln en Guba (1985:256) heb ik geprobeerd het openingssegment zo vorm te geven dat daarmee vertrouwen en empathie bij de respondenten kon worden (op)gewekt. In dat kader heb ik de respondenten in de gelegenheid gesteld te vertellen over hun onderzoekscarrière en de onderzoeksprojecten waarbij zij momenteel betrokken zijn. Ook heb ik in deze fase van het interview, soms behoorlijk uitgebreid, met de respondenten gesproken over hetgeen zij verstaan onder ‘academisch juridisch-dogmatisch onderzoek’, ‘bronverzameling en -verwerking’, en ‘onderzoeksmethoden en -technieken. Behalve dat daaruit vaak al voor dit onderzoek relevante informatie voortvloeide, werd daarmee bovendien bewerkstelligd dat de respondenten en ik tot een gedeelde definitie van deze concepten kwamen, wat noodzakelijk was ten behoeve van het verdere verloop van het interview.

In het middensegment richtte ik mij op het daadwerkelijk verzamelen van de voor dit promotieonderzoek benodigde data. Ik heb dit segment in twee afzonderlijke secties opgedeeld. De eerste sectie was erop gericht de respondenten zo vrij mogelijk hun gedachten en ervaringen te laten uiten met betrekking tot de drie in dit onderzoek centraal staande deelvragen (eisen, gevaren, technieken). In feite zijn in dit verband die deelvragen simpelweg aan de respondenten voorgelegd. Het aan de respondenten voorleggen van deze algemene, open vragen stelde mij niet alleen in staat al veel voor het onderzoek relevante informatie te verzamelen, maar ook om enig zicht te krijgen op de eisen, gevaren en technieken die de respondenten zelf het meest belangrijk achtten (waar komen de respondenten zelf mee, en in welke volgorde?).³⁴³ In dit gedeelte van het interview heb ik steeds geprobeerd een balans te bereiken tussen het enerzijds de respondenten stimuleren meer uitleg te geven bij hetgeen zij aanvoerden

³⁴³ Deze strategie is onder meer aangeraden door Bowden (2000:8) en Marton (1986:42).

(door vragen te stellen als ‘zou u dat nader kunnen toelichten?’, ‘wat bedoelt u daar precies mee?’, ‘wilt u met betrekking tot hetgeen u zojuist zij nog een aanvulling geven?’), en het anderzijds zo min mogelijk verstoren van de eigen gedachten van de respondenten (door bijvoorbeeld inzichten uit de literatuur aan te dragen en te vragen hoe de respondenten daarover denken). Dat laatste betekende dat ik nadrukkelijk geprobeerd heb sommige bij mij opkomende vragen te parkeren zodat de respondenten echt de gelegenheid kregen hun volledige verhaal te doen (aanbevolen door Trigwell, 2000). Wel heb ik de respondenten waar mogelijk gestimuleerd de gedachten die zij aandroegen te relateren aan concrete ervaringen binnen de eigen onderzoekspraktijk en die van de promovendi die zij begeleiden (aanbevolen door Galletta, 2013:49). Dat leverde in veel gevallen verdiepend inzicht én concrete voor dit promotieonderzoek bruikbare voorbeelden op.

De tweede sectie van het middensegment stond in het teken van het aan de respondenten voorleggen van de inzichten die in het analytisch kader (paragraaf 1.4) zijn opgenomen. De daar onderscheiden kwaliteitseisen, gevaren en technieken zijn (voor zover ze nog niet door de respondenten zelf waren genoemd) met de respondenten besproken. Daarbij is telkens in eerste instantie gevraagd of de respondent de in de literatuur genoemde eisen, gevaren en technieken her- en erkent. Van daaruit is ook verder gevraagd naar nadere operationalisering en concretisering. Daarbij is ook nadrukkelijk naar voorbeelden uit de eigen onderzoekspraktijk van de respondenten gevraagd. Uiteraard is er bovendien ook hier steeds doorgevraagd (‘zou u nader kunnen toelichten wat dat volgens u betekent?’, ‘maar wat bedoelt u daar precies mee?’, ‘wilt u met betrekking tot hetgeen u zojuist zij nog een aanvulling geven?’). Het moge duidelijk zijn dat ik in deze fase van het interview derhalve meer sturend ben opgetreden. Met dit feit heb ik tijdens de analyse nadrukkelijk rekening proberen te houden.

In het slotsegment heb ik ruimte gereserveerd voor het stellen van vragen die ik tijdens het interview heb geparkeerd en om eventuele overgeslagen thema's of vragen alsnog aan de respondenten voor te leggen. De respondenten zijn hier bovendien nog in de gelegenheid gesteld om aanvullende gedachten of opmerkingen (die al dan niet betrekking hadden op de in de interviews ter sprake gekomen thema's) te berde te brengen. Ten slotte heb ik de respondenten bedankt en geïnformeerd over het feit dat ik de informatie uit het interview die ik daadwerkelijk zou gebruiken nog ter goedkeuring/controle aan hen zou overleggen.

Voorafgaand aan de interviews heb ik de respondenten uitgebreid geïnformeerd over het doel van dit promotieonderzoek en tevens hun toestemming heb gevraagd om de op basis van de interviews verkregen data (geanonimiseerd) ook daadwerkelijk voor de doeleinden van deze studie te mogen gebruiken. Tegelijkertijd is aan de respondenten ook reeds het deel van het vragenoverzicht waarin de meer algemene vragen zijn opgenomen (het openingssegment en de eerste sectie van het middensegment) toegezonden. Dit zodat de respondenten hun eerste gedachten met betrekking tot de onderwerpen die ik met ze wilde bespreken reeds konden vormgeven om zodoende tot een diepgaander en meer gefocust interview te komen. Ook is voorafgaand aan de interviews vrij uitgebreide informatie verstrekt over de wijze waarop ik de in dit promotieonderzoek gebruikte centrale concepten ('academisch juridisch-dogmatisch onderzoek', 'bronverzameling en -verwerking', 'methoden en technieken') heb gedefinieerd.³⁴⁴

De werkbaarheid van het interviewprotocol is voorafgaand aan de interviews uitgebreid getest. Zo zijn pilotinterviews gehouden (en opgenomen) met prof. mr. De Poorter en prof. mr. Hirsch Ballin, als ook met begeleider prof. Vranken. Doel van deze pilotinterviews was om te achterhalen of de gestelde vragen tot relevante informatie konden leiden, welke vervolgvragen de meest bruikbare resultaten opleverden en of ikzelf als interviewer niet te sturend optrad. Het verloop van de pilotinterviews is vervolgens uitgebreid geëvalueerd om vervolgens protocol en eigen houding op onderdelen aan te scherpen. Een en ander neemt niet weg dat in de uiteindelijk gehouden interviews in het geheel niet sturend is opgetreden. Bij de analyse van de transcripten is met die mogelijkheid zo veel mogelijk rekening gehouden (zie ook Appendix IV).

Het volledige protocol dat tijdens de interviews is gehanteerd, zag er als volgt uit:

Opening

1. Contextualiseren, vertrouwen en empathie opwekken

(a) Zou u kort iets kunnen vertellen over uw onderzoekscarrière? [Vraag door naar verschillende instituten waar de respondent werkzaam is geweest en of daartussen verschillen in onderzoekscultuur zijn waargenomen/ervaren].

³⁴⁴ Op het belang daarvan is onder andere gewezen door Ashworth en Lucas (2000:299).

- (b) Zou u kort iets kunnen vertellen over de (deels) (dogmatische) onderzoeksprojecten waaraan u momenteel of kort geleden heeft gewerkt? [Vraag door naar de onderzoeksvragen die daarbinnen centraal stonden en de globale benadering die gebruikt is om die vragen te beantwoorden].
- (c) Zou u kort iets kunnen vertellen over de (meest recente) dogmatische onderzoeksprojecten waarbij u als (co)supervisor betrokken bent geweest? [Vraag door naar de onderzoeksvragen die daarbinnen centraal stonden en de globale benadering die gebruikt is om die vragen te beantwoorden].
- (d) Wat zijn volgens u de verschillende doeleinden die met (academisch) juridisch-dogmatisch onderzoek kunnen worden nagestreefd? [Vraag door].

2. De dogmatische methode

- (a) Is het volgens u mogelijk om te spreken van een methode van (academisch) juridisch-dogmatisch onderzoek? [Vraag door].
- (b) Zo ja, wat zijn volgens u dan de belangrijkste karakteristieken van een dergelijke methode? [Vraag door naar wat dit voor het brongebruik betekent of zou kunnen betekenen].
- (c) Zo niet, zijn er wel gemeenschappelijke delers te ontdekken in het geen rechtswetenschappers doen wanneer zij (academisch) juridisch-dogmatisch onderzoek uitvoeren? [Vraag door naar wat dit voor het brongebruik betekent of zou kunnen betekenen].
- (d) Bestaan er in uw ogen verschillen tussen de (onderzoeks)stappen die ten behoeve van proefschriften en tijdschriftartikelen worden gezet? [Vraag door].

Middensegment, sectie 1

3. Algemene vragen met betrekking tot de gedachten over kwaliteitseisen

- (a) Ik zou u willen vragen te denken aan het beste juridisch-dogmatisch onderzoek wat u kent. Kunt u aangeven wat dit onderzoek zo goed maakt? Wat zijn de kenmerken van dergelijk juridisch-dogmatisch onderzoek? En kunt u inschatten hoe het onderzoeksproces dat leidt tot onderzoek van die kwaliteit er ongeveer uit zou moeten zien? [Vraag door naar eventuele verschillen die bestaan tussen proefschriften en tijdschriftartikelen].
- (c) Ik zou u willen vragen te denken aan het slechtste juridisch-dogmatisch onderzoek wat u kent. Kunt u aangeven wat dit onderzoek zo slecht maakt? Wat zijn de kenmerken van dergelijk juridisch-dogmatisch onderzoek? En kunt u inschatten hoe het onderzoeksproces dat leidt tot onderzoek van die kwaliteit er ongeveer uit zou kunnen zien? [Vraag door naar eventuele verschillen die bestaan tussen proefschriften en tijdschriftartikelen].

4. Algemene vragen met betrekking tot de gedachten over gevaren en technieken die betrekking hebben op de bronverzameling en -verwerking.

- (a) Is het verzamelen en verwerken van bronmateriaal ten behoeve van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek eigenlijk een ingewikkelde onderzoeksactiviteit? Zo ja, wat zijn dan de meest urgente gevaren, moeilijkheden, vragen, of uitdagingen die u in uw eigen onderzoekspraktijk of bij uw begeleiding van promovendi tegenkomt? Zo nee, kunt u aangeven waarom u dat vindt?
- (b) Spelen er gevaren bij het vinden van relevant bronmateriaal, zo ja, welke?

- (i) Is relevante wet- en regelgeving (inclusief achtergronddocumenten) (altijd) gemakkelijk te vinden? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese wet- en regelgeving; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
- (ii) Is relevante rechtspraak (altijd) gemakkelijk te vinden? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese rechtspraak; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
- (iii) Is relevante literatuur (altijd) gemakkelijk te vinden? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
- (iv) Zijn relevante para-juridische bronnen (altijd) gemakkelijk te vinden? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
- (c) Spelen er gevaren bij het selecteren van relevant bronmateriaal, zo ja, welke?
 - (i) Is het selecteren van de relevante wet- en regelgevingsdocumenten (altijd) gemakkelijk? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese wet- en regelgeving; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (ii) Is rechtspraak (altijd) gemakkelijk te selecteren? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese wet- en regelgeving; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (iii) Is relevante literatuur (altijd) gemakkelijk te selecteren? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (iv) Zijn relevante para-juridische bronnen (altijd) gemakkelijk te selecteren? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
- (d) Spelen er gevaren bij het interpreteren van relevant bronmateriaal, zo ja, welke?
 - (i) Is het interpreteren van de wet- en regelgevingsdocumenten (altijd) gemakkelijk? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese wet- en regelgeving; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (ii) Is rechtspraak (altijd) gemakkelijk te interpreteren? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese wet- en regelgeving; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (iii) Is literatuur (altijd) gemakkelijk te interpreteren? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (iv) Zijn para-juridische bronnen (altijd) gemakkelijk te interpreteren? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
- (e) Spelen er gevaren bij het synthetiseren van relevant bronmateriaal, zo ja, welke?
 - (i) Is het komen tot generalisering/syntheses op basis van wet- en regelgeving altijd eenvoudig? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese wet- en regelgeving; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (ii) Is het komen tot generalisering op basis van rechtspraak altijd eenvoudig? [Vraag door naar verschillen tussen nationale en internationale/Europese wet- en regelgeving; Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (iii) Is het komen tot generalisering/syntheses op basis van de literatuur altijd eenvoudig? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].
 - (iv) Is het komen tot generalisering/syntheses op basis van para-juridische bronnen altijd eenvoudig? [Vraag door naar hoe dat dan in zijn werk gaat].

Middensegment, sectie 2

[Opmerking: de volgende vragen mogen pas gesteld worden als alle hiervoor genoemde vragen voldoende besproken zijn. Vragen die in sectie 1 al uitvoerig zijn besproken kunnen overgeslagen worden.]

5. Kwaliteitseisen

(a) Geldt ‘verantwoording’ als een kwaliteitseis voor het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, wat betekent dit dan meer precies? Wat en hoe moet er verantwoord worden? En wat niet? [Vraag door; Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om aan deze kwaliteitseis (indien erkent) te voldoen; Vraag ook naar de grootste valkuilen, gevaren, uitdagingen die hier spelen].

(b) Geldt ‘volledigheid’ als een kwaliteitseis voor het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, wat betekent dit dan meer precies? En wat wordt er daartoe concreet van de onderzoeker verlangd? [Vraag door; Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om aan deze kwaliteitseis (indien erkent) te voldoen; Vraag ook naar de grootste valkuilen, gevaren, uitdagingen die hier spelen].

(c) Geldt ‘betrouwbaarheid’ als een kwaliteitseis voor het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, wat betekent dit dan meer precies? En wat wordt er daartoe concreet van de onderzoeker verlangd? [Vraag door; Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om aan deze kwaliteitseis (indien erkent) te voldoen; Vraag ook naar de grootste valkuilen, gevaren, uitdagingen die hier spelen].

(d) Geldt ‘navolgbaarheid’ als een kwaliteitseis voor het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, wat betekent dit dan meer precies? En wat wordt er daartoe concreet van de onderzoeker verlangd? [Vraag door; Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om aan deze kwaliteitseis (indien erkent) te voldoen; Vraag ook naar de grootste valkuilen, gevaren, uitdagingen die hier spelen].

(e) Geldt ‘geldigheid van conclusies’ als een kwaliteitseis voor het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, wat betekent dit dan meer precies? En wat wordt er daartoe concreet van de onderzoeker verlangd? [Vraag door; Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om aan deze kwaliteitseis (indien erkent) te voldoen; Vraag ook naar de grootste valkuilen, gevaren, uitdagingen die hier spelen].

(f) Geldt ‘geloofwaardigheid van beweringen’ als een kwaliteitseis voor het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, wat betekent dit dan meer precies? En wat wordt er daartoe concreet van de onderzoeker verlangd? [Vraag door; Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om aan deze kwaliteitseis (indien erkent) te voldoen; Vraag ook naar de grootste valkuilen, gevaren, uitdagingen die hier spelen].

(g) Geldt ‘neutraliteit’ als een kwaliteitseis voor het brongebruik in academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, wat betekent dit dan meer precies? En wat wordt er daartoe concreet van de onderzoeker verlangd? [Vraag door; Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om aan deze kwaliteitseis (indien erkent) te voldoen; Vraag ook naar de grootste valkuilen, gevaren, uitdagingen die hier spelen].

6. Gevaren

- (a) Ziet u (on)bewust en onverantwoord selectief gedrag als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (b) Ziet u het verdrinken in grote hoeveelheden mogelijk relevante informatie als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (c) Ziet u het missen van specifieke relevante informatie als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (d) Ziet u het vermengen van bijzaken en hoofdzaken als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (e) Ziet u het missen van een Europese of internationale dimensie als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (f) Ziet u het teveel leunen op Nederlandse bronnen terwijl ook buitenlandse bronnen relevant zijn als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (g) Ziet u het niet al te systematisch digitaal zoeken naar relevante informatie als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (h) Ziet u het te gemakkelijk verwijzen naar eigen werk als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (i) Ziet u het verkeerd inschatten van de autoriteit en waarde van elkaar tegensprekend bronmateriaal als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].
- (j) Ziet u het teveel uit een bron afleiden als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].

(k) Ziet u onterecht voortbouwen op bronnen van povere kwaliteit als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].

(l) Ziet u het aanmerken van de keerde bronnen als 'leading' bronnen als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].

(m) Ziet u het niet voortvloeien van conclusies uit het bronmateriaal als een groot gevaar binnen het academisch juridisch-dogmatisch onderzoek? Zo ja, kunt u uitleggen wat dit gevaar in uw ogen meer precies inhoudt? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om dit gevaar (indien erkent) te voorkomen].

(n) Zijn er nu nog andere gevaren die betrekking hebben op het proces van bronverzameling en -verwerking die u te binnen zijn geschoten? [Vraag ook voorzichtig naar technieken die de rechtswetenschapper ter beschikking staan om eventueel genoemde gevaren te voorkomen].

7. Technieken

(a) Voor zover nog niet ter sprake gekomen, vraag de respondenten naar hun gedachte over zoektechnieken, waaronder de sneeuwbalmethode, elektronisch zoeken, en het hanteren van selectiecriteria wanneer de zoekresultaten worden gefilterd.

(b) Voor zover nog niet ter sprake gekomen, vraag de respondenten naar hun gedachte over Rechtsvindingstechnieken, waaronder de wetshistorische, wetssystematische, grammaticale, teleologische en Europese of internationale interpretatie.

Slotsegment

8. Slotvragen

(a) Is de rechtswetenschap gebaat bij meer expliciete aandacht met betrekking tot de tijdens dit interview besproken thema's. Of vind u dat er hiervoor al voldoende aandacht bestaat, dat meer aandacht (om een andere reden) niet nodig is?

(b) Moet er in een publicatie aparte aandacht worden geschonken aan de gehanteerde onderzoeksmethodologie, en zo ja, hoe moet dat dan vorm krijgen?

9. Afsluiting

(a) Voordat ik het interview afsluit wil ik nog een paar vragen stellen die ik gedurende het interview heb geparkeerd [Stel de betreffende vragen als die er nog zijn].

(b) Is er nog iets wat u ten slotte nog kwijt wil, al dan niet met betrekking tot de tijdens het interview besproken thema's?

Appendix III – Respondenten

De groep van rechtenprofessoren die werkzaam zijn binnen een van de vier juridisch-dogmatische kennisdisciplines en bovendien als begeleider betrokken zijn geweest bij een in de afgelopen drie jaar verdedigd proefschrift bestond uit 124 personen. Omdat die groep nog te groot was om in zijn geheel onderworpen te worden aan kwalitatief onderzoek, heb ik daaruit een gestratificeerde steekproef getrokken. Uit elke kennisdiscipline is per universiteit (9 in totaal) één respondent geselecteerd, waarbij bovendien aandacht is besteed aan het creëren van variatie in geslacht (ik heb geprobeerd ervoor te zorgen dat de steekproef eenzelfde percentage – ongeveer 20 procent – vrouwen bevatte als de gehele groep) en leeftijd (ik heb geprobeerd ervoor te zorgen dat de helft van de respondenten een leeftijd bezat die boven de gemiddelde leeftijd van de gehele groep ligt).³⁴⁵ Dat zou dan een wel onderzoekbaar sample van 36 rechtenprofessoren opleveren (zie de hieronder weergegeven tabel).

	Privaat-recht	Strafrecht	Staats & bestuursrecht	Internationaal & EU recht
Universiteit van Amsterdam	#1	#10	#19	#28
Vrij Universiteit Amsterdam	#2	#11	#20	#29
Maastricht University	#3	#12	#21	#30
Tilburg University	#4	#13	#22	#31
Universiteit Utrecht	#5	#14	#23	#32
Universiteit Leiden	#6	#15	#24	#33
Rijksuniversiteit Groningen	#7	#16	#25	#34
Erasmus Universiteit Rotterdam	#8	#17	#26	#35
Radboud Universiteit Nijmegen	#9	#18	#27	#36

Vanwege het feit dat er zich slechts een beperkt aantal vrouwen in de targetgroep bevonden, ben ik met hen begonnen. Zo bevatte de targetgroep slechts twee vrouwen die werkzaam zijn op het terrein van het straf(proces)recht. Die zijn automatisch aan

³⁴⁵ Voor leeftijd als criterium is gekozen vanwege de mogelijkheid dat de relatief jonge rechtswetenschapper meer affiniteit zou kunnen hebben met de digitale omgeving, en om meer en minder ervaren rechtswetenschappers aan het woord te laten.

het ‘sample’ toegevoegd (#14 en #15). Beiden bezaten overigens een leeftijd die boven het gemiddelde van de groep lag. Binnen de targetgroep waren er vier vrouwen die werkzaam zijn op het gebied van het internationaal en/of Europees recht, waarvan twee ouder en twee jonger dan gemiddeld. Uit die twee tweetallen heb ik random een respondent geselecteerd (#30 en #32). De targetgroep bevatte 7 vrouwen met een expertise in het staats- en/of bestuursrecht. Daarvan bezaten er drie een leeftijd die boven de gemiddelde leeftijd lag. Opnieuw selecteerde ik random een respondent uit die groep en een respondent uit de groep vrouwen die jonger dan gemiddeld waren (#27 en #19). Dat proces herhaalde zich nog eenmaal in het kader van de vrouwen werkzaam op het gebied van het privaatrecht – 8 in totaal – (#9 en #2).

Daarna ben ik de mannelijke respondenten gaan selecteren. Ik begon met het invullen van die cellen waarvoor maar één persoon geschikt bleek (#11, jonger dan gemiddeld, #16, ouder dan gemiddeld, #17, ouder dan gemiddeld, #29, jonger dan gemiddeld, #34, ouder dan gemiddeld, #35, ouder dan gemiddeld, en #36, jonger dan gemiddeld). Voor de invulling van twee cellen (#20 en #22) bevatte de targetgroep geen enkel geschikt persoon. Daarom heb ik daarvoor random een mannelijke respondent geselecteerd met de benodigde expertise die gelieerd was aan een andere universiteit (#20 ouder dan gemiddeld, #22 jonger dan gemiddeld). Ik had nu 17 van de 36 respondenten geselecteerd waarvan er 10 een leeftijd bezaten die boven de gemiddelde leeftijd lag. De overige cellen heb ik in gerandomiseerde volgorde ingevuld, waarbij ik de eerste drie getrokken cellen – ter compensatie – heb ingevuld met een (opnieuw random geselecteerde) respondent die een leeftijd bezat die onder het gemiddelde lag, en vervolgens voor de invulling van de andere cellen telkens heb afgewisseld tussen het random selecteren van respondenten die jonger dan gemiddeld en het random selecteren van respondenten die ouder dan gemiddeld waren. In het geval dat zich binnen de targetgroep géén geschikte respondent (meer) bevond voor de benodigde invulling van de op dat moment getrokken cel, heb ik ervoor gekozen om opnieuw random te trekken, net zolang totdat invulling wel mogelijk was.

De 36 personen die zodoende in het ‘sample’ zijn opgenomen zijn vervolgens uitgenodigd om deel te nemen aan dit promotieonderzoek. Van die 36 stemden er 24 in om deel te nemen. De 12 personen die – om verschillende redenen – niet konden deelnemen, zijn vervolgens vervangen door anderen die zo veel mogelijk gelijke karakteristieken bezaten (instituut, expertise, geslacht, leeftijd). Dat leidde tot een iets afwijkende samenstelling van het ‘sample’. Vanwege het feit dat twee geplande

Naam	Univ.	Kennisgebied	Geslacht	Boven gem.
Antokolsakaia, M.V.	VU	Privaatrecht	Vrouw	Ja
Backes, C.W.	UM	Bestuursrecht	Man	Ja
Barkhuysen, T.	LU	Staats- & Bestuursrecht	Man	Nee
Besselink, L.F.M.	UA	Europees constitutioneel recht	Man	Ja
Borgers, M.J.	VU	Strafrecht	Man	Nee
Buruma, Y.	RUN	Strafrecht	Man	Ja
Castermans, A.G.	LU	Privaatrecht	Man	Nee
Claes, M.	UM	Europees constitutioneel recht	Vrouw	Nee
Damen, L.J.A.	RUG	Bestuursrecht	Man	Ja
Doelder, H. de	EUR	Strafrecht	Man	Ja
Franken, A.A.	UU	Strafrecht	Man	Nee
Genugten, W.J.M. van	TU	Internationaal recht	Man	Ja
Gerards, J.H.	RUN	Europees recht	Vrouw	Nee
Giesen, I.	UU	Privaatrecht	Man	Nee
Goldschmidt, J.E.	UU	Internationaal & Europees recht	Vrouw	Ja
Hartkamp, A.S.	RUN	Europees privaatrecht	Man	Ja
Herik, L. van den	LU	Internationaal publiekrecht	Vrouw	Nee
Hijma, J.	LU	Privaatrecht	Man	Ja
Jans, J.H.	RUG	Bestuursrecht	Man	Ja
Klip, A.H.	UM	(Internationaal) Strafrecht	Man	Nee
Kooijmans, T.A.	TiU	Strafrecht	Man	Nee
Lindenbergh, S.D.	EUR	Privaatrecht	Man	Nee
Maanen, G.E. van	UM	Privaatrecht (en rechtsgeschiedenis)	Man	Ja
Ommeren, F.J. van	VU	Staats- & Bestuursrecht	Man	Nee
Rogier, L.J.J.	EUR	Bestuursrecht	Man	Nee
Schlössels, R.J.N.	RUN	Staats- & Bestuursrecht	Man	Nee
Sieburgh, C.H.	RUN	Europees privaatrecht	Vrouw	Nee
Timmerman, L.	EUR	Corporate & Financieel recht	Man	Ja
Vellinga-Schootstra, F.	RUG	Strafrecht	Vrouw	Ja
Verschuuren, J.M.	TiU	Europees & internationaal recht	Man	Nee
Vlaardingerbroek, P.	TiU	Privaatrecht	Man	Ja
Wilt, H.G. van der	UA	(Internationaal) Strafrecht	Man	Ja
Wissink, M.H.	RUG	Privaatrecht	Man	Ja
Zijlstra, S.E.	VU	Staats- & Bestuursrecht	Man	Ja

interviews voor een langere periode zouden moeten worden uitgesteld, zijn er uiteindelijk 34 in plaats van 36 personen geïnterviewd. In die groep van 34 bevonden zich 7 vrouwen, 18 personen die een leeftijd bezaten die boven het gemiddelde lag, 9 personen met een expertise in het privaatrecht, 7 met een expertise in het staats- en/of bestuursrecht, 6 met een expertise in het strafrecht, 7 met een expertise in het internationaal en/of Europees recht, 2 met een expertise in het Europese privaatrecht, 2 met een expertise in het internationaal strafrecht, en 1 met een expertise in het Europees bestuursrecht. Een overzicht van de respondenten is hierboven opgenomen:

Appendix IV – Coderen van de interviewdata

Elk interview heeft uiteindelijk tussen de 60 en 100 minuten geduurd. Met behulp van een taperecorder zijn zij opgenomen en vervolgens volledig getranscribeerd.³⁴⁶ Dat resulteerde in ongeveer 1200 getranscribeerde pagina's. Om tot een zinvolle analyse van die berg aan data te komen, heb ik het volgende codeerprotocol ontwikkeld:

Fase 1

Allereerst is ongeveer tweederde van het getranscribeerde materiaal aan een eerste analyse onderwerpen. Doel daarvan was in ieder geval het globaal groeperen van data die betrekking had op (a) kwaliteitseisen, (b) gevaren, en (c) technieken. Daarnaast is ook gezocht naar zo veel mogelijk verschillende codes en categorieën van codes die aan delen van de data konden worden toegekend (als aanbevolen door Galletta, 2013:120).³⁴⁷ Wanneer ik bijvoorbeeld bij het lezen en herlezen van de data die betrekking had op kwaliteitseisen verschillende malen de term 'volledigheid' tegenkwam, heb ik die term als code genoteerd. Waarna ik vervolgens verschillende invullingen van 'volledigheid' tegenkwam, heb ik de code 'volledigheid' tot categorie verheven en voor de verschillende invullingen afzonderlijke codes geformuleerd. Deze eerste fase resulteerde dan ook in een lijst met (mogelijke) codes en categorieën aan de hand waarvan de data nader gesorteerd kon worden.

Fase 2

Vervolgens heb ik de uit fase 1 voortvloeiende codes en de inzichten uit het analytisch kader (paragraaf 1.4) gecombineerd verwerkt in een tabel. Daarna ben ik naar de (ruwe) data teruggekeerd, en heb ik deze in die tabel proberen in te voegen om zodoende de data globaal te organiseren (als aanbevolen door Charmaz, 2006; Strauss & Corbin, 1998:92). Bij het organiseren van de data heb ik mijzelf telkens de volgende

³⁴⁶ Zowel de audiobestanden als de transcripties zijn zorgvuldig opgeslagen, maar worden niet openbaar gemaakt vanwege het vertrouwelijke karakter daarvan. 28 interviews zijn door student-assistent Hester ten Cate getranscribeerd, 6 interviews heb ik zelf getranscribeerd.

³⁴⁷ Ik heb er op advies van Strauss en Corbin (1998:70) en Svensson en Theman (1983) niet voor gekozen om op woord of zinniveau codes aan de data toe te kennen. Dat zou simpelweg te tijdrovend zijn, en bovendien weinig extra opleveren.

vragen gesteld: ‘bij welke code of categorie hoort dit stukje data?’, ‘past dit stukje data wel werkelijk onder die code of categorie, of zou hiervoor een nieuwe code of categorie geformuleerd moeten worden?’, en ‘heb ik dit stukje data eigenlijk wel werkelijk nodig voor het beantwoorden van mijn onderzoeksvragen?’ (vergelijk Bryman, 2008:550; Strauss & Corbin, 1998:25). Natuurlijk ging dat organiseren niet zonder slag of stoot. Het inpassen van de data zorgde in deze fase voor het aanpassen, verwijderen en samenvoegen van verschillende in fase 1 geïdentificeerde codes en categorieën, alsmede tot het formuleren van geheel nieuwe codes en categorieën.³⁴⁸ Fase 2 resulteerde uiteindelijk in een (grote) tabel waarin passages – soms al specifieke quotes – per op dat moment bestaande categorie en code waren opgenomen.

Fase 3

De eerste globale organisatie van de data die in fase 2 was bereikt, was nog verre van afdoende. Fase 3 heeft dan ook voornamelijk in het teken gestaan van het herorganiseren van die data. Daarbij heb ik op basis van het uitvoerig en vaak herlezen van de transcripten en de in de in fase 2 tot stand gekomen tabel geprobeerd de categorieën en codes verder te ordenen en verfijnen. Daarbij zijn ook verschillende subcodes ontwikkeld, zodat het mogelijk werd om de net iets van elkaar afwijkende inzichten en de verschillende in de data aangetroffen nuances zichtbaar te maken. De meer globale passages zijn daarna opgeknipt in quotes die vervolgens per categorie, code of subcode zijn opgenomen. Waar nodig is bij de betreffende quote wel contextinformatie opgenomen om ervoor te zorgen dat zij in ieder geval niet uit hun verband werden gerukt (als aanbevolen door Marton, 1986:42-43).

Fase 4

De eerste drie fases tezamen resulteerden in een eerste versie van een heel voorzichtig antwoord op mijn onderzoeksvragen. De data waren nu per onderdeel (kwaliteitseisen, gevaren, technieken) ingedeeld en vervolgens per categorie, code en subcode georganiseerd. Vervolgens heb ik de overige (een derde deel van de) transcripten in de analyse betrokken. Daarmee werd een drieledig doel nagestreefd: (a) Te bezien of ontwikkelde categorieën, codes en subcodes de nieuwe data konden

³⁴⁸ Al rekening houdend met de adviezen van Akerlind (2005:324), Ashworth en Lucas (2000), Charmaz (2006:57-58) en Strauss en Corbin (1998:70).

dragen, (b) eventuele nieuwe inzichten en/of nuanceringen die in de nieuwe data werden aangetroffen op te nemen, en (c) illustratieve quotes aan de reeds ontwikkelde categorieën, codes en subcodes toe te voegen. Daarna ben ik begonnen aan het schrijven van de eerste versie van de uiteindelijke tekst, waarbij ik mij nog heel sterk heb gericht op het daarin integreren van zo veel mogelijk quotes.

Fase 5

Nadat deze teksten tot stand waren gekomen, heb ik mijzelf erop toegelegd echt boven de data te staan. Ik heb de producten die uit fase 4 voortvloeiden verschillende keren zowel integraal als op specifieke onderdelen herlezen en ruim de tijd genomen om mijn gedachten daarover te laten rijpen. Daarna heb ik hetgeen ik tot dan toe had opgeschreven volledig herschreven (van Engels naar Nederlands). Dat leidde op onderdelen tot een behoorlijk nieuwe rangschikking van de informatie. Ook daarna is het herschrijven van (delen van) de tekst overigens niet gestopt. Daarmee ben ik tot eind maart 2016 doorgegaan (van elk hoofdstuk bestaan er vele tientallen versies). Om te voorkomen dat in de herschreven teksten de connectie met de ruwe data teveel verloren zou raken, heb ik in april 2016 die ruwe data (zowel de transcripten als de codeerproducten die uit fase 2 tot en met 4 voortkwamen) nogmaals nauwkeurig en uitgebreid bestudeerd.

Fragmenten van de codeerdocumenten die in de afzonderlijke fases tot stand zijn gekomen kunnen op verzoek worden toegezonden.

Appendix V – Expertmeeting, panel & protocol

Panel

Het panel bestond uiteindelijk uit de volgende professoren:

Naam	Uni	Kennisgebied	Geslacht	Interview
S. Bartels	RUN	Privaatrecht	Man	Nee
W.H. van Boom	LU	Privaatrecht	Man	Nee
L.J.A. Damen	RUG	Staats- & Bestuursrecht	Man	Ja
J.H. Gerards	RUN/UU	EU & internationaal recht	Vrouw	Ja
F. de Jong	UU	Strafrecht	Man	Nee
R.H. van Rhee	UM	Privaatrecht	Man	Nee
N.J. Schrijver	LU	EU & internationaal recht	Man	Nee
H. Somsen	TiU	EU & internationaal recht	Man	Nee

Voorzitter: Gijs van Dijck

Observator: Jan Vranken, Rob van Gestel en ikzelf

*Protocol*³⁴⁹

Tijdens de expertmeeting stonden twee inhoudelijke onderwerpen centraal, die ieder afzonderlijk werden behandeld. Het eerste onderwerp (ruim 2 uur) (i) richtte zich op het komen tot verdiepende, soms zelfs geheel nieuwe inzichten met betrekking tot verschillende *nieuwe vragen* die na analyse van de interviewdata zijn ontstaan. Die nieuwe vragen clusterde ik in vier thema's. Per thema zijn vervolgens verschillende 'vignetten' ontwikkeld (een overzicht daarvan is verderop opgenomen). Die vignetten zijn vormgegeven als concrete dilemma's/vragen die zich binnen hypothetische onderzoeksscenario's kunnen voordoen. De vignetten zijn met opzet vaag en onduidelijk gehouden. Daarmee is beoogd een extra stimulans te geven aan de discussie daarover (zoals voorgesteld door Bloor et al., 2001:44-45; Charmaz,

³⁴⁹ Het protocol is gebaseerd op de sociaalwetenschappelijke literatuur omtrent groepsinterviews, focus groepen, en – de beperkte – literatuur die specifiek op de 'expertmeeting' ziet. Het gaat om de werken van Lincoln en Guba (1985:374), Bryman (2008:391-392, 473-491), Bloor et al. (2001), Frey en Fontana (1993), Morgan (1993) en Morgan en Bottorff (2010). Verder is het geïnspireerd op twee werken waarin een expertmeeting of focus groep gebruikt is ter beantwoording van methodologische onderzoeksvragen. Het gaat om het werk van Tijssen (2009:144-151) en Lovitts (2007:12-17).

2006:32-33). Reden voor het gebruikmaken van vignetten is dat in de voorafgaand aan de expertmeeting gehouden pilotmeeting was gebleken dat voorgelegde vignetten tot minder onduidelijkheid (over waarop precies wordt bedoeld), meer discussie en bruikbaarere data leidden dan het (enkel) stellen van open vragen.³⁵⁰ Tijdens de expertmeeting heeft dan ook vooral de discussie ten aanzien van de vignetten centraal gestaan. Bij elk thema is vervolgens ook aandacht besteed aan andere, door de experts zelf naar voren gebrachte discussiepunten. Daarna kwam het tweede inhoudelijk onderwerp (*ii*) aan bod (ongeveer 1 uur). Hier stond de vraag centraal welke (mogelijke) waarde, betekenis en implicaties de onderzoeksresultaten in de ogen van de panelleden hebben voor de rechtswetenschap in brede zin. Daar is eerst ruimte geboden voor een open discussie. Vervolgens is een aantal specifieke perspectieven, waar nodig met bijbehorende discussiepunten voorgelegd.

Ter voorbereiding op de meeting is tien dagen voor aanvang aan de leden van het panel een overzicht van de onderzoeksvragen die in dit promotieonderzoek centraal stonden, de definities van de belangrijkste door mij gehanteerde concepten en een samenvatting van de belangrijkste op basis van de semigestructureerde interviews bereikte onderzoeksresultaten toegezonden. Daarbij is tevens een uitleg van doel en proces van de meeting als ook het dagprogramma ter beschikking gesteld. Uiteindelijk is er daarbij voor gekozen ook de ontwikkelde vignetten al vooraf aan de panelleden toe te zenden.³⁵¹ Bovendien is toestemming gevraagd om de meeting te mogen opnemen (video én audio) en om de daaruit voortvloeiende data in geanonimiseerde vorm te mogen gebruiken.

Tevens is voorafgaand aan de meeting de voorzitter (Gijs van Dijck)³⁵² uitgebreid gebriefd over de onderwerpen die wel en niet aan bod mochten komen. Daarbij is hij bovendien geïnstrueerd om het panel zo veel mogelijk vrij te laten in

³⁵⁰ De vignetten zijn inhoudelijk gebaseerd op de tijdens de interviews bereikte inzichten. Soms zijn voorbeelden gebruikt die in de interviewdata werden aangetroffen, soms is zelf een voorbeeld verzonnen op basis van meer algemene uit de interviewdata voortvloeiende inzichten.

³⁵¹ Hiertoe is besloten naar aanleiding van een pilotmeeting met promovendi, waaraan de vignetten niet tevoren waren toegestuurd. De deelnemers aan die pilotmeeting gaven aan meer diepgang te kunnen bereiken als vragen en vignetten vooraf waren overlegd. De toegezonden vragen, vignetten en discussiepunten zijn met opzet vaag gelaten. Benadrukt is dat het niet de bedoeling was om aan de voorzitter of organisator te vragen om verduidelijking, maar eventueel opkomende vragen juist te gebruiken ter voeding van de onderlinge discussie.

³⁵² De expertmeeting is voorgezeten door Gijs van Dijck. De keuze voor Van Dijck is ingegeven door het feit dat zijn bekendheid met het onderwerp de mogelijkheid bood om de discussie waar nodig te sturen, onder andere door relevante van irrelevante discussiepunten te onderscheiden.

haar discussie, maar wel in te grijpen in de volgende gevallen: als (i) de discussie off-topic dreigde te raken ('even terug naar'), (ii) interessante gedachten werden opgeworpen die te snel weer buiten discussie kwamen ('Waarom?' 'Wat betekent dat meer precies?', 'Kunt u dat concreter maken?' 'Als u aan een van de promovendi/studenten die u begeleidt uit zou moeten leggen wat u van haar verwacht, hoe zou u dat dan doen?', 'Is dat onder alle omstandigheden hetzelfde?' en 'Kunt u daar een voorbeeld bij bedenken?'), (iii) het evenwicht in de inbreng van de verschillende leden te zeer verstoord werd ('Wat vindt u hiervan?'), en (iv) termijnen die stonden voor de verschillende (sub)thema's dreigden te worden overschreden.

Vragen en vignetten

De vragen en vignetten die tijdens de expertmeeting zijn besproken, worden aan de hand van de informatiemail die aan de panelleden is verstuurd verduidelijkt. Die informatiemail zag er als volgt uit:

Informatie expertmeeting

Allereerst wil ik u nogmaals heel hartelijk danken voor uw bereidheid tot deelname aan de expertmeeting die ik in het kader van mijn proefschrift over de kwaliteitseisen, gevaren en onderzoekstechnieken die betrekking hebben op het brongebruik in juridisch-dogmatisch onderzoek heb georganiseerd. U stelt mij daarmee in staat mijn project af te ronden! In deze brief verschaf ik u nadere informatie over het dagprogramma en de thema's met daarbij ontwikkelde (expres vaag gehouden!) vignetten die tijdens de expertmeeting ter sprake zullen komen. Naast deze brief heb ik ook een afzonderlijk document met achtergrondinformatie aan u toegezonden (een samenvatting van de opzet van mijn promotieonderzoek en de eerdere onderzoeksresultaten). Ik zou u willen vragen voorafgaand aan de meeting vooral deze brief, maar ook de achtergrondinformatie door te nemen.

Programma

De expertmeeting zal op 3 juni 2016 plaatsvinden op de Universiteit van Tilburg, in het Montesquieu gebouw (rechtenfaculteit), in zaal M 1001, zal om 11:00 uur aanvangen en ongeveer tot een uur of 16:00 duren. Voor lunch en een afsluitende borrel wordt gezorgd. Het volledige dagprogramma ziet er als volgt uit:

10:45-11:00	Inloop met koffie en thee
11:00-11:10	Introductie
11:10-12:30	Deel 1 van het zoeken naar nadere normen, eisen, spelregels (thema 1 en 2)
12:30-13:00	Lunchpauze
13:00-14:15	Deel 2 van het zoeken naar nadere normen, eisen, spelregels (thema 3,4 en 5)
14:15-14:45	Pauze
14:45-15:45	Bespreking waarde, betekenis, implicaties van onderzoeksresultaten
15:45-16:00	Afronding en aanvang borrel

Inhoud

De expertmeeting bestaat uit twee inhoudelijke onderdelen:

Onderdeel 1

Het komen tot (verdiepende) normen ten aanzien van 4 grotere thema's. Het gaat om thema's ten aanzien waarvan na analyse van de interviewdata verschillende aanvullende vragen ontstonden. Ik zou u willen vragen bij dit onderdeel uit te gaan van de volgende situatie: U verricht juridisch-dogmatisch onderzoek ten behoeve van een *proefschrift* of *uitgebreid academisch tijdschriftartikel*. U heeft een (ingebodde, voorlopige) probleemstelling opgesteld. Nu gaat u die probleemstelling uitwerken/beantwoorden. Welke normen gelden er volgens u bij het proces van *bronverzameling en -verwerking* dat plaatsvindt ter *uitwerking / beantwoording van die probleemstelling*? (En kunt u die toelichten aan de hand van concrete voorbeelden uit uw eigen onderzoekspraktijk?)

1) Thema 1: Verantwoorden van keuzes bij bronverzameling en -verwerking

Bij het verzamelen en verwerken van bronmateriaal zal de onderzoeker allerlei keuzes moeten maken. Waar ga ik zoeken? Waarom betrek ik de ene bron wel bij het onderzoek en de andere niet? Waarom ken ik aan bron A meer waarde toe dan aan bron B? Op welk bronmateriaal baseer ik mijn generalistische beweringen precies? Welke stappen zet ik om tot een goede interpretatie van een bron te komen? Sommige keuzes die worden gemaakt zullen ofwel uit de gehanteerde bronvermeldingen blijken, ofwel zo voor de hand liggend zijn dat verantwoording niet nodig is. Andere keuzes kunnen, indien zij niet worden verantwoord, al gauw kritische vragen oproepen bij de lezer. Op basis van de interviews kwam ik tot richtlijnen die iets meer grip kunnen geven op de vraag wanneer (aanvullende) verantwoording wel en niet noodzakelijk is (opgenomen in tabel 2 in het *samenvattingsdocument*) Om tijdens de expertmeeting (nog) een stap verder te komen, zou ik daar met u in ieder geval over de volgende vignetten willen spreken. Uiteraard zijn ook aanvullende vignetten gebaseerd op uw eigen ervaringen welkom.

Vignet 1: Stel, u doet een onderzoek waarbij u systematisch zoekt (moet men trouwens altijd systematisch zoeken naar relevant materiaal binnen het juridisch-dogmatisch onderzoek?) naar alle hogere rechtspraak die betrekking heeft op doctrine A. Verantwoordt u op welke wijze u die 'systematische' zoektocht heeft uitgevoerd, en zo ja, welke daarbij gemaakte keuzes (bijvoorbeeld t.a.v. databases, zoekwoorden, sneeuwbaltechniek, enzovoort) legt u uit en motiveert u? Verandert daar nog iets aan als u systematisch zoekt naar lagere rechtspraak? Literatuur? Wetgeving(sdocumenten)?

Vignet 2: Stel, u betreft materiaal dat niet direct relevant lijkt te zijn voor uw probleemstelling. U gebruikt bijvoorbeeld materiaal dat gaat over de hoogte van de bestuurlijke boete, terwijl u eigenlijk geïnteresseerd bent in de hoogte van de last onder dwangsom. Kan dat materiaal gebruikt worden voor het *beantwoorden van uw probleemstelling* (wanneer wel en niet?), en zo ja, legt u aan de lezer uit waarom u dat gebruikt, en hoe het verband houdt met het onderwerp waarin u geïnteresseerd bent? Wat legt u meer precies uit?

Vignet 3: Tijdens het zoeken komt u verschillend voor uw onderzoek relevant materiaal tegen. Uitspraken van de Hoge Raad (die elkaar tegenspreken en herhalings bevatten), lagere rechtspraak, literatuur die uiteenlopende standpunten betreft, en verschillende wetgevingsdocumenten. Hoe gaat u te werk bij het selecteren en waarderen van al dat materiaal en over welke keuzes legt u verantwoording af (en waar en hoe)? Welke basisregels hanteert u daarbij? In dit verband wijs ik ook op tabel 3 (opgenomen in de aan u toegezonden samenvatting, kan zij nog aangescherpt worden?).

Vignet 4: Stel, u wilt een ‘lijn in de jurisprudentie’, ‘de heersende leer’, of ‘dé opvatting van de wetgever’ weergeven en er zijn honderden relevante uitspraken, auteurs, of parlementaire documenten die u daartoe kunt bestuderen. Welke concrete stappen zet u, waarom, en wat legt u in dat verband uit in uw uiteindelijke publicatie? Vermeldt u bijvoorbeeld het aantal arresten dat u daartoe heeft bekeken, en legt u de door u daarbij gemaakte keuzes uit? Hoe maakt u die keuze eigenlijk?

Vignet 5: Stel, u doet een onderzoek dat zich richt op het in kaart brengen van de invulling die het Europese Hof van de Rechten van de Mens geeft aan de eis van ‘full jurisdiction’ die voortvloeit uit artikel 6 EVRM. U bestudeert daartoe 100 uitspraken. Ontwikkelt u een interpretatiekader? Hoe zou een eventueel interpretatiekader er meer concreet uit kunnen zien, en op welke informatie baseert u zo’n kader? Legt u over het gebruik van een eventueel interpretatiekader verantwoording af, en zo ja, waar en hoe? En wat doet u wanneer u ten behoeve van uw onderzoek slechts één (of enkele) belangrijke rechterlijke uitspraken interpreteert? Verschilt uw antwoord wanneer het gaat om het interpreteren van wetgeving(sdocumenten) of literatuur?

Vraag: Waar in een publicatie verantwoord je de gemaakte keuzes eigenlijk? Aparte paragraaf, voetnoot, tekst, bijlage? En verschilt dat per type keuze?

2) *Thema 2: Verwijzingsrichtlijnen?*

In een juridisch-dogmatische publicatie worden doorgaans vele bronverwijzingen aangetroffen, van zeer uiteenlopende aard. Uit de interviews bleek, weinig verrassend, dat van de onderzoeker wordt verlangd dat die bronverwijzingen zo precies en correct mogelijk zijn. Wanneer een onderzoeker een interpretatie, argument of inzicht aan een bron ontleent, neemt zij hierbij een (zo precies mogelijke) verwijzing naar de betreffende bron op. De weerbarstigheid van de praktijk doet echter situaties ontstaan die aanvullende vragen oproepen. Zo constateerde één van u eerder al dat de door anderen opgenomen verwijzingen naar zijn eigen oratie niet één keer een duidelijke inhoudelijke band had mét zijn oratie. De eerdere analyse riep geregeld de vraag op of er niet nadere normen kunnen worden opgesteld die betrekking hebben op het *verwijzen* naar bronmateriaal. Ik wil in dat verband graag de volgende vignetten aan u voorleggen. Opnieuw geldt natuurlijk dat ik ruimte wil reserveren voor het bespreken van door u zelf aangereikte vignetten.

Vignet 1: Moet elke claim die u maakt in een juridisch-dogmatische publicatie van een bronverwijzing worden voorzien? Wanneer wel, en wanneer niet (en waarom)? Stel, u neemt een

breed gedragen, algemeen bekend inzicht op in uw publicatie. Neemt u daarbij een verwijzing op? Maakt het daarbij uit om wat voor breed gedragen inzicht het gaat? Wat doet u bijvoorbeeld wanneer u stelt dat uit het Kelderluikarrest vier vragen waarmee de civielrechtelijke aansprakelijkheid in gevaarzettingssituaties kan worden bepaald voortvloeien? En wat wanneer u bijvoorbeeld stelt dat tot in de Supreme Court van de VS wordt gedebatteerd over de vraag of het bij het interpreteren gaat om het achterhalen van de bedoeling van diegene die als auteur(s) van de bron is (of zijn) aan te merken, of gaat het om het achterhalen van de betekenis van de bron in haar huidige context. En wat als u de heersende leer ten aanzien van doctrine A weergeeft? Verwijst u, en zo ja, naar welke bronnen, in dergelijke situaties?

Vignet 2: Stel, u verwijst naar een bron om een andere reden dan omdat u aan die bron een interpretatie, argument of inzicht ontleent. Vermeldt u de reden waarom u verwijst wél of niet (en waarom)? Stel, u komt een aan uw eigen interpretatie tegengestelde interpretatie tegen. Verwijst u hiernaar? Is een verwijzing als ‘anders, auteur X’ voldoende? In welke gevallen wel/niet? Stel, u komt een bron tegen die de historische discussie ten aanzien van uw onderwerp keurig weergeeft, of die bijvoorbeeld een mooie filosofische of theoretische achtergrond discussie beschrijft. Verwijst u naar dit bronmateriaal, en vermeldt u daarbij ook de reden van uw verwijzing (‘zie voor een historische discussie, bron X’)?

Vignet 3: Wat zou je als onderzoeker nu kunnen doen (welke maatregelen zou je kunnen nemen) om ervoor te zorgen dat de bronvermeldingen in je uiteindelijke publicatie inderdaad precies en correct zijn? (de interviews leverde reeds op: (i) opslaan en bijhouden van bronmateriaal, (ii) tijdens het onderzoeksproces notities maken over de wijze waarop bronmateriaal precies wordt gebruikt, en (iii) achteraf controleren van de bronvermeldingen).

- 3) *Thema 3: Het in kaart brengen van de onderzoekscontext en het gebruik van contextueel materiaal.* De respondenten gaven tijdens de interviews unaniem aan dat een academisch juridisch-dogmatische publicatie over het algemeen beter wordt beoordeeld indien uit het brongebruik óók blijkt dat de onderzoeker (een diepgaand) begrip bezit van de onderzoekscontext. Niet *alleen* bij de introductie van het onderwerp (rondom de probleemstelling), maar ook bij de *uitwerking* daarvan. Bij elke bouwsteen waarmee de probleemstelling wordt beantwoord, moet bij voorkeur gecontextualiseerd worden, aldus de respondenten. Onduidelijk bleef echter wáár precies, wannéér, hoe, en, vooral, in hoeverre de onderzoeker precies dieper moet graven om de door de respondenten vereiste contextuele diepgang te bereiken. Om de discussie iets verder te brengen wil ik u daarbij wel een onderscheid in verschillende ‘contexten’ voorleggen: historisch, filosofisch/theoretisch, feitelijk, interdisciplinair, wetssystematisch en internationaal. De volgende vignetten zijn opgesteld:

Vignet 1: Stel, u verricht onderzoek naar de condities waaronder een overheidsinstelling civielrechtelijk aansprakelijk is voor schade die is ontstaan door het onvoldoende houden van toezicht. Gebruikt u bronmateriaal dat betrekking heeft op de *historische ontwikkeling* of *theoretische achtergronden* van het leerstuk (oude parlementaire documenten of bronnen die ingaan op de vraag of overheidsinstellingen überhaupt vatbaar zouden moeten zijn voor

aansprakelijkheid-stelling bijvoorbeeld) of niet? Wanneer en waarom wel of niet? Verantwoordt u in dit opzicht gemaakte keuzes? En misschien heel concreet, hoeveel bronnen betreft u eigenlijk? Ik zou u willen vragen dezelfde vraag bovendien te stellen ten aanzien van andere concrete onderzoeksprojecten die u uitvoert of begeleidt.

Vignet 2: Stel, u verricht onderzoek naar de condities waaronder een overheidsinstelling civielrechtelijk aansprakelijk is voor schade die is ontstaan door het onvoldoende houden van toezicht. Gebruikt u bronmateriaal dat betrekking heeft op de *feitelijke of interdisciplinaire context* van het leerstuk. Bijvoorbeeld bronnen die aangeven hoe vaak aansprakelijkheidstelling voorkomt, en wat uit sociaalwetenschappelijk onderzoek blijkende motieven voor aansprakelijkheidstelling zijn. Wanneer en waarom wel of niet? Verantwoordt u in dit opzicht gemaakte keuzes? En misschien heel concreet, hoeveel bronnen betreft u eigenlijk? Ik zou u willen vragen dezelfde vraag bovendien te stellen ten aanzien van andere concrete onderzoeksprojecten die u uitvoert of begeleidt.

Vignet 3: Stel, u verricht onderzoek naar de condities waaronder een overheidsinstelling civielrechtelijk aansprakelijk is voor schade die is ontstaan door het onvoldoende houden van toezicht. Gebruikt u bronmateriaal dat betrekking heeft op de *wetssystematische context* van het leerstuk. Bijvoorbeeld bronnen die gaan over civielrechtelijke aansprakelijkheidstelling in algemene zin, of de strafrechtelijke aansprakelijkheidstelling van overheidsinstantie voor falend toezicht. Wanneer en waarom wel of niet? Verantwoordt u in dit opzicht gemaakte keuzes? En misschien heel concreet, hoeveel bronnen betreft u eigenlijk? Ik zou u willen vragen dezelfde vraag bovendien te stellen ten aanzien van andere concrete onderzoeksprojecten die u uitvoert of begeleidt.

Vignet 4: Stel, u verricht onderzoek naar de condities waaronder een overheidsinstelling civielrechtelijk aansprakelijk is voor schade die is ontstaan door het onvoldoende houden van toezicht. Gebruikt u *internationaal (niet Nederlands) bronmateriaal*? Wanneer (en om welke reden) wel of juist niet? Meer theoretisch materiaal wel, en meer dogmatisch materiaal niet (omdat het anders rechtsvergelijken zou worden)? En misschien heel concreet, hoeveel bronnen betreft u eigenlijk? Ik zou u willen vragen dezelfde vraag bovendien te stellen ten aanzien van andere concrete onderzoeksprojecten die u uitvoert of begeleidt.

- 4) *Thema 4: De 'check' of internationaal en/of EU recht van toepassing is en de uitwerking daarvan.* Op basis van de interviews werd duidelijk dat de onderzoeker vanwege de toenemende globalisering, internationalisering en Europeanisering altijd goed zou moeten 'checken' of zij, wanneer zij een nationaal georiënteerd onderwerp uitdiept, geen internationale of Europese dimensie over het hoofd ziet. Op de vraag hoe zo'n 'check' zou kunnen worden vormgegeven, bleef het antwoord nog onduidelijk. Verder dan het 'goed bijhouden van Europees- en internationaalrechtelijke ontwikkelingen, het doorspitten van databases waarin Europese en internationale bronnen zijn opgeslagen, en het consulteren van collega's met een expertise binnen het Europees of internationaal recht, kwamen de respondenten niet; een reden om deze vraag

opnieuw aan u voor te leggen. Ook is overigens de vraag óf, wannéér en hóe ter uitwerking van die Europese dimensie ook buitenlands bronmateriaal betrokken zou kunnen en moeten worden, aan de hand van de semigestructureerde interviews grotendeels onbeantwoord gebleven. Op basis van de interviews werd duidelijk dat dit in ieder geval niet nodig lijkt te worden gevonden wanneer het onderzoek zich specifiek richt op de uitwerking van het Europese of internationale recht in Nederland, of wanneer het gaat om een uitgekristalliseerd leerstuk (wat dat dan ook precies zou mogen betekenen). Om een verdiepend beeld te krijgen zou ik in ieder geval graag met u de volgende vignetten willen bespreken:

Vignet 1: Stel, u verricht een onderzoek naar een voornamelijk nationaal georiënteerd onderwerp. Controleert u altijd of daaraan een internationale of Europese dimensie kleeft die u bij het onderzoek zou moeten betrekken, en zo ja, welke stappen kunt u daartoe concreet zetten? Legt u daarover verantwoording af, en zo ja, waar en hoe?

Vignet 2: Stel, u ontdekt dat er inderdaad een Europese of internationale dimensie bestaat die relevant is voor uw onderzoek. Heeft dat gevolgen voor het bronmateriaal dat u raadpleegt, en zo ja, welke? Wanneer en waarom kijkt u wel of juist niet naar bronnen uit andere jurisdicties, en hoe zou u daaraan concreet invulling geven? Legt u over gemaakte keuzes verantwoording af, en zo ja, waar en hoe?

Vignet 3: Stel, u doet onderzoek naar een (deel) van het consumentenrecht waarop bijvoorbeeld het EVRM, het (primair en secundair) EU-recht, en (internationale of Europese) rechtsbeginselen van toepassing zijn. Welke stappen onderneemt u om die Europese en internationale dimensie in kaart te brengen? Legt u over gezette stappen verantwoording af, en zo ja, waar en hoe?

5) *Algemene afsluiting Onderwerp 1*

Meer algemeen wilde ik ter afsluiting van dit onderdeel ook graag, alle eisen, gevaren en technieken overziend, uw reactie op de bereikte onderzoeksresultaten weten. Meer specifiek wil ik in dit verband ook aan u vragen wat de rechtswetenschapper bij de uitvoering van academisch juridisch-dogmatisch onderzoek nog meer dan reeds uit de in de interviews achterhaalde onderzoekstechnieken blijkt, kan of moet doen om ‘controleerbaar’, ‘nauwkeurig, accuraat én contextgericht’, ‘gebalanceerd’ en ‘geloofwaardig’ brongebruik te bereiken.

Onderwerp 2

Het debatteren over de mogelijke waarde, betekenis en implicaties voor de onderzoeksresultaten. In dit kader wil ik u eerst volkomen vrij laten discussiëren over de waarde, betekenis en implicaties die volgens u aan de onderzoeksresultaten (de samenvatting en de discussie die in verband met onderdeel 1 is gevoerd) kunnen worden verbonden. Vervolgens zal ik vanuit verschillende perspectieven nog een aantal specifieke discussiepunten aan u voorleggen.

Opmerking en vraag vooraf

Ik wil vooraf nog opmerken dat de rol van voorzitter Gijs van Dijck en stille observanten (Jan Vranken, Rob van Gestel en ikzelf) slechts faciliterend is. U, als forum der experts, wordt gevraagd *onderling* te debatteren met betrekking tot bovenstaande thema's. Die thema's, maar ook de daarbij aan u tijdens de expertmeeting voorgelegde vragen, vignetten en discussiepunten, zijn met opzet vaag gehouden. Ik zou u willen vragen om niet aan de voorzitter of stille observanten om verheldering te vragen, maar de onduidelijkheid juist te gebruiken ter voeding van de onderlinge discussie. Ik ben voornemens de expertmeeting zowel op audio als video op te nemen. De opnames worden uitsluitend gebruikt voor mijn promotieonderzoek en alle informatie die uit de expertmeeting voortvloeit wordt geanonimiseerd. Bij dezen zou ik u om toestemming tot het opnemen van de sessie en het geanonimiseerd gebruik van de data willen vragen. Tevens zou ik willen vragen of ik u mag vermelden in een lijst met deelnemers aan de expertmeeting die ik in een bijlage bij mijn proefschrift opneem.

Tot slot wil ik u nogmaals hartelijk danken voor uw bereidheid deel te nemen. Ik zie u heel graag op 3 juni!

Literatuurlijst

- Adams, L. H. J. (2011). Wat de rechtsvergelijking vermag: Over onderzoeksdesign. *Ars Aequi*, 60(3), 192-201.
- Adams, L. H. J., & Bomhoff, J. A. (2012). *Practice and Theory in Comparative Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Akerlind, G. (2005). Variations and commonality in phenomenographic research methods. *Higher Education Research and Development*, 24(4), 321-334.
- Akkerman, S., Admiraal, W., Brekelmans, M., & Oost, H. (2006). Auditing quality of research in social sciences. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 44, 257-274.
- Ashworth, P., & Lucas, U. (2000). Achieving empathy and engagement: A practical approach to the design, conduct and reporting of phenomenographic research. *Studies in Higher Education*, 25(3), 295-308.
- Asser, C., & Vranken, J. B. M. (1995). *Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht, Algemeen deel [2]*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Aveyard, H. (2010). *Doing a Literature Review in Health and Social Care: A Practical Guide*. Berkshire: Open University Press.
- Barbour, R. S. (2001). Checklist for improving rigour in qualitative research: a case of the tail wagging the dog? *British Medical Journal*, 322, 1115-1117.
- Barendrecht, J. M., Vranken, J. B. M., Giesen, I., Borgers, M., Van der Burg, W., Tijssen, H. E. B., Van Roermund, G.C.G.J., Van Boom, W. H. (2004). Methoden van rechtswetenschap: komen we verder? *Nederlands Juristenblad*, 79(28), 1419-1428.
- Barry, C. (1997). Information Skills for an Electronic World: Training Doctoral Research Students. *Journal of Information Science*, 23(3), 225-238.
- Beck, G. (2014). The legal reasoning of the Court of Justice: a response to Michal Bobek. *European Law Review*, 39(4), 579-581.
- Berring, R. (1997). Chaos, Cyberspace and Tradition: Legal Information Transmogrified. *Berkeley Technological Law Journal*, 12, 189-212.

- Binns, T., & Potter, R. (1989). Improving the effectiveness of postgraduate supervision: never mind the quality, feel the width. *Journal of Geography in Higher Education*, 13(2), 210-216.
- Bintliff, B. (1996). From Creativity to Computerese: Thinking Like a Lawyer in the Computer Age. *Law Librarian Journal*, 99(3), 338-351.
- Bloembergen, A. R. (1988). Iets over object en methode van wetenschap en rechtspraak in het privaatrecht. In O. W. M. Kamstra & F. Kunneman (Eds.), *Nederlandse rechtswetenschap: tussen distantie en betrokkenheid: paradigma's in de twintigste eeuw* (pp. 61-80). Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Bloembergen, A. R. (2002). Over het annoteren van arresten. *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht*, 19(3), 88-99.
- Bloor, M. J., Frankland, J., Thomas, M., & Robson, K. (2001). *Focus groups in social research*. Thousand Oaks: Sage.
- Blummer, B., Watulak, S. L., & Kenton, J. (2012). The Research Experience for Education Graduate Students: A Phenomenographic Study. *Internet Reference Services Quarterly*, 17(3-4), 117-146.
- Bobek, M. (2014). Legal Reasoning of the Court of Justice of the EU. *European Law Review*, 39(3), 418-428.
- Bodig, M. (2011). *Doctrinal Knowledge, Legal Doctrines and Legal Doctrinal Scholarship*. Retrieved from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1921305
- Bowden, J. A. (2000). The nature of phenomenographic research. In J. A. Bowden & E. Walsh (Eds.), *Phenomenography* (pp. 1-18). Melbourne: RMIT University Press.
- Broeksteeg, J. W. L., & Stamhuis, E. F. (2003). *Rechtswetenschappelijk onderzoek: over object en methode*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Brownsword, R. (2006). An Introduction to Legal Research. from <http://www.scribd.com/doc/14260230/An-Introduction-to-Legal-Research>
- Bryman, A. (2008). *Social Research Methods* (Vol. 3). Oxford: Oxford University Press.
- Bryman, A., Becker, S., & Sempik, J. (2008). Quality criteria for quantitative, qualitative and mixed methods research: A view from social policy. *International Journal of Social Research Methodology*, 11(4), 261-276.

- Bumke, C. (2014). Rechtsdogmatik. *JuristenZeitung*, 69, 642.
- Burgess, R. G. (1982). *Field Research: A Sourcebook and Field Manual*. London: Routledge.
- Campbell, D. T., & Stanley, J. C. (1963). *Experimental and quasi-experimental designs for research*. Chicago: Rand McNally.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. Thousand Oaks: C.A. Sage.
- Chynoweth, P. (2008). Legal Research. In A. Knight & L. Ruddock (Eds.), *Advanced Research Methods in the Built Environment* (pp. 28-38). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Clinch, P. (2001). *Using a Law Library: A Student's Guide to Research Skills*. Oxford: Blackwell.
- Clinch, P., & Mullan, J. (2010). *Legal research: a practitioner's handbook*. London: Wildy, Simmonds & Hill.
- Coale, D. S. (2001). Classical Citation. *Journal of Appellate Practice and Process*, 3(2), 733-743.
- Cohen, M. L., & Olson, K. C. (2007). *Legal research in a nutshell*. St. Paul: Thomson/West.
- Cook, T. D., & Campbell, D. T. (1979). *Causi-experimentation: Design and analysis issues for field settings*. Chicago: Rand McNally.
- Coolsma, J. C., & Schuiling, K. F. (1995). *De Kleine Scriptiegids. Stappenplan: met schrijftips voor juristen en bestuurswetenschappers*. Bussum: Coutinho.
- Crombag, H. F., & Cohen, M. J. (1974). *Over het annoteren van arresten: Bloembergen over het fluorideringsarrest*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, bureau onderzoek van onderwijs.
- Cronbach, L. J. (1980). Validity on parole: Can we go straight? *New Directions for Testing and Measurement*, 5, 99-108.
- Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., & Wilmschurst, E. (2014). *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cryer, R., Hervey, T., Sokhi-Bulley, B., & Bohm, A. (2011). *Research Methodologies in EU and International Law*. Oxford: Hart Publishing.

- Curry-Sumner, I., Kirsten, F., Van der Linden-Smith, T., & Tigchelaar, J. (2010). *Onderzoeksvaardigheden: instructie voor juristen*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Curry-Sumner, I., & Van der Schaaf, M. (2011). The Theory and Practice of Teaching and Guiding Legal Research Skills. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*, 1(1), 64-84.
- Davidson, S. (2010). Way Beyond Legal Research: Understanding the Research Habits of Legal Scholars. *Law Librarian Journal*, 102(4), 561-579.
- Davies, M. (1987). Reading Cases. *The Modern Law Review*, 50(4), 409-431.
- Davis, H. (2006). Keeping Validity in Cite: Web Resources Cited In Select Washington Law Reviews, 2001-03. *Law Library Journal*, 98.
- Dawson, T. B. (1991). Legal Research in a Social Science Setting: The Problem of Method. *Dalhousie Law Journal*, 14(3), 445-472.
- De Geest, G. G. A. (2004). Hoe maken we van de rechtswetenschap een volwaardige wetenschap? *Nederlands Juristenblad*, 79(2), 58-66.
- De Groot, A. D. (1981). *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*. Den Haag: Mouton.
- Degenkamp, J. T. (2004). Franken: onverbeterlijk? *Nederlands Juristenblad*, 79(43), 2246-2247.
- Dickerson, A. D. (2000). Citation Frustrations - And Solutions. *Stetson Law Review*, 30(2), 477-520.
- Dickerson, A. D. (2007). Reducing Citation Anxiety. *Scribes Journal of Legal Writing*, 11, 85-96.
- Dobinson, I., & Johns, F. (2007). Qualitative Legal Research In M. McConville & W. H. Chui (Eds.), *Research methods for law* (pp. 16-45). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Earp, V. (2008). Information source preferences of education graduate students. *Behavioral & Social Sciences Librarian*, 27(2), 73-91.
- Emden, C., & Sandelowski, M. (1998). The good, the bad and the relative, part one: Conceptions of goodness in qualitative research. *International Journal of Nursing Practice*, 4(4), 206-212.
- Epstein, L., & King, G. (2002). The Rules of Inference. *University of Chicago Law Review*, 69(1), 1-134.

- Evaluatiecommissie Rechtswetenschappelijk Onderzoek. (2009). *Kwaliteit & Diversiteit*. Rechtswetenschappelijk onderzoek in Nederland. Amsterdam: Evaluatiecommissie Rechtswetenschappelijk Onderzoek.
- Fajans, E., & Falk, M. R. (2011). *Scholarly Writing for Law Students: Seminar Papers, Law Review Notes and Law Review Competition Papers* (4 ed.). Eagan: West Publishing Company.
- Feldman, R. (2009). *The Role of Science in Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Finch, E., & Fafinski, S. (2015). *Legal Skills* (5th ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Fink, A. (2010). *Conducting research literature review: from the internet to paper*. London: Sage.
- Fisher, E., Lange, B., Scotford, E., & Carlarne, C. (2009). Maturity and Methodology: Starting a Debate about Environmental Law Scholarship. *Journal of Environmental Law*, 21(2), 213-250.
- Fleuren, J. W. A. (2008). Rechtswetenschap en rationele constructie. Een bijdrage aan het debat over methoden van rechtsgeleerd onderzoek. In Y. Buruma, J. W. A. Fleuren, P. H. P. H. M. C. v. Kempen, F. W. H. M. Kusters & T. J. M. Mertens (Eds.), *Op het Rechte Pad. Liber Amicorum Peter J.P. Tak* (pp. 25-46). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Fowler, J. H., & Jeon, S. (2008). The Authority of Supreme Court precedent. *Social Networks*, 30(1), 16-30.
- Fowler, J. H., Johnson, T. R., Spriggs II, J. F., Jeon, S., & Wahlbeck, P. J. (2007). Network Analysis and the Law: Measuring the Legal Importance of Precedents at U.S. Supreme Court. *Political Analysis*(15), 324-346.
- Frey, J. H., & Fontana, A. (1993). The group interview in social research. In D. L. Morgan (Ed.), *Successful focus groups: Advancing the state of the art* (pp. 20-34). Newbury Park: CA: Sage.
- Galletta, A. (2013). *Mastering the Semi-Structured Interview and Beyond*. New York: New York University Press.
- Germain, C. M. (2007). Legal Information Management in a Global and Digital Age: Revolution and Tradition. *International Journal of Legal Information*, 35, 134-163.
- Giard, R. W. M. (2010). Juridische informatie is gewoon business! *Nederlands Juristenblad*, 85(10), 495.

- Giard, R. W. M. (2013). Reflecteren over publiceren. In G. Van Dijck, R. A. J. Van Gestel, I. Giesen & A. Hammerstein (Eds.), *Cirkels. Een terugblik op een vooruitziende blik* (pp. 181-190). Deventer: Kluwer.
- Giesen, I. (2013). Het incorporeren van extrajuridische inzichten in het privaatrechtelijk debat. In G. Van Dijck, R. A. J. van Gestel, I. Giesen & A. Hammerstein (Eds.), *Cirkels. Een terugblik op een vooruitziende blik* (pp. 217-231). Deventer: Kluwer.
- Gillman, B. (2000). *The research interview*. London: Continuum.
- Goldsmith, J., & Vermeule, A. (2002). Empirical Methodology and Legal Scholarship. *University of Chicago Law Review*, 69(1), 153-168.
- Green, R., & Macauley, P. (2007). Doctoral students' engagement with information: An American-Australian perspective. *Protal: Libraries and the Academy*, 7(3), 317-332.
- Greenberg, S. N. (2007). Legal Research Training: Preparing Students for a Rapidly Changing Research Environment. *Legal Writing: Journal of Legal Writing Institution*, 13, 241.
- Greenstein, R. K. (1985). Teaching Case Synthesis. *Georgia State University Law Review*, 2(1), 1-17.
- Hall, M. A. (2011). *Coding Case Law for Public Health Law Evaluation*. PHLR Methods Monograph Series. Wake Forest University.
- Hall, M. A., & Wright, R. F. (2008). Systematic content analysis of judicial opinions. *California Law Review*, 96(1), 63-122.
- Hall, S. (2007). Researching International Law. In M. McConville & W. H. Chui (Eds.), *Research Methods for Law* (pp. 181-206). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hanson, S. (2016). *Learning Legal Skills and Reasoning*. Routledge: Milton Park & New York.
- Haraway, D. J. (1991). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. In D. J. Haraway (Ed.), *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature* (pp. 183-201). London: Free Association Books.
- Harker, Y. S. (2013). Information Is Cheap, but Meaning Is Expensive: Building Analytical Skills into Legal Research Instruction. *Law Library Journal*, 105(1), 79-98.

- Hart, C. (2001). *Doing a literature search: a comprehensive guide for the social sciences*. London: Sage Publications.
- Hartkamp, A. S. (2014). Doorwerking van het EU-Handvest van de grondrechten in privaatrechtelijke verhoudingen. *Ars Aequi*, 750-755.
- Herweijer, M. (2003). Juridisch Onderzoek. In J. W. L. Broeksteeg & E. F. Stamhuis (Eds.), *Rechtswetenschappelijk onderzoek. Over object en methode* (pp. 23-33). Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Hockey, J. (1996). Motives and meaning among PhD supervisors in the social sciences. *British Journal of Sociology of Education*, 17(4), 489-506.
- Holland, J., & Webb, J. (2013). *Learning Legal Rules: A Students' Guide to Legal Method and Reasoning*. Oxford: Oxford University Press.
- Hondius, E. (2011). Naar een Europese Asser-serie. Over de noodzaak van rechtsvergelijking bij nationale toepassing van geharmoniseerd en eenvormig recht. *Ars Aequi*, 738-746.
- Howe, K. R., & Eisenhart, M. A. (1990). Standards for qualitative (and quantitative) research: A prolegomenon. *Educational Researcher*, 19(4), 2-9.
- Hug, S. E., & Ochsner, M. (2015). How legal scholars could change the landscape of research evaluation. In T. Tanquerel & A. Flückiger (Eds.), *L'Evaluation de la recherche en droit. Enjeux et méthodes* (pp. 351-369). Bruxelles: Bruylant.
- Hutchinson, T. (2013). Doctrinal research. Researching the jury. In D. Watkins & M. Burton (Eds.), *Research Methods in Law* (pp. 7-33). London / New York: Routledge.
- Hutchinson, T., & Duncan, N. (2012). Defining and Describing What We do: Doctrinal Legal Research. *Deakin Law Review*, 17(1), 83-119.
- IJzermans, M. G. (2015). Lessen geleerd: onderwerp, object, en theoretisch kader van rechtswetenschappelijk onderzoek. *Recht en Methode*, 1-23.
- Kamstra, O. W. M., & Kunneman, F. B. M. (1988). *Nederlandse rechtswetenschap: tussen distantie en betrokkenheid: paradigma's in de twintigste eeuw*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Kestemont, L. (2015). A Meta-Methodological Study of Dutch and Belgian PhDs in Social Security Law: Devising a Typology of Research Objectives as a Supporting Tool. *European Journal on Social Security*, 17(3), 361-384.

- Kestemont, L. (2016). *Naar een rechtswetenschappelijke methodeleer. Een expliciet methodologisch kader voor rechtswetenschappelijk onderzoek in het sociaalezekerheidsrecht*. To be published.
- Korobkin, R. (1999). Ranking Journals: Some Thoughts on Theory and Methodology. *Florida State University Law Review*, 26, 851-874.
- Korobkin, R. (2002). Empirical Scholarship in Contract Law. Possibilities and Pitfalls. *University of Illinois Law Review*, 2002(4), 1033-1066.
- Korrel, P. G., & Kamstra, O. W. M. (1991). *Sociaal wetenschappelijke & juridische methodologie*. Amsterdam: Melkman.
- Kuhn, T. (1996). *The Structure of Scientific Revolutions* (3 ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Kunneman, F. B. M. (1991). *Rechtswetenschap*. Nijmegen: Ars Aequi.
- Latona, K., & Browne, M. (2001). Factors Associated with Completion of Research Higher Degrees *Higher Education Series No. 37*. Canberra: Department of Education, Training and Youth Affairs.
- Levine, K. L. (2005). The Law is not the Case: Incorporation Empirical Methods into the Culture of Case Analysis. *University of Florida Journal of Law and Public Policy*, 17(2), 283-302.
- Lihosit, J. (2009). Research in the Wild: CALR and the Role of Information Apprehensiveness in Attorney Training. *Law Librarian Journal*, 101(2), 157-176.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park: CA: Sage.
- Loth, M. A. (2015). Het juiste verstaan: over de plaats van de hermeneutiek in een pluriforme rechtswetenschap. *Ars Aequi*, 2015, 560-567.
- Lovitts, B. E. (2007). *Making the Implicit Explicit: Creating Performance Expectations for the Dissertation*. Sterling: Stylus.
- Mackor, A. R. (2012). Legal Doctrine As a Non-Normative Discipline. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*, 2012(1), 22-45.
- Manderson, D., & Mohr, R. (2002). From Oxymoron to Intersection: An Epidemiology of Legal Research. *Law Text Culture*, 6(1), 159-182.
- Mart, S. N. (2010). The Relevance of Results Generated by Human Indexing and Computer Algorithms: A Study of West's Headnotes and Key Numbers and LexisNexis's Headnotes and Topics. *Law Library Journal*, 102(2), 221-249.

- Marton, F. (1986). Phenomenography: A research approach to investigating different understandings of reality. *Journal of Thought*, 21(3), 28-49.
- Mattias, D. (2014). Multilingual interpretation of CJEU case law: rule and reality. *EL Review*, 39(3), 295-315.
- Maxwell, J. A. (1992). Understanding and validity in qualitative research. *Harvard Educational Review*, 62(3), 279-300.
- Mazzarese. (1991). Norm-propositions: Epistemic and Semantic Queries. *Rechtstheorie*, 1991(1), 39-70.
- McChesney, F. S. (1993). Doctrinal analysis and statistical modeling in law: The case of defective incorporation. *Washington University Law Quarterly*, 71(3), 493-534.
- McCrudden, C. (2006). Legal Research and the Social Sciences. *Law Quarterly Review*, 122(4), 632-650.
- Mertz, E. (2011). Undervaluing Indeterminacy: Legal Translations of Social Science. *DePaul Law Review*, 60.
- Micklitz, H.-W. (2014). On the Politics of Legal Methodology. *Maastricht Journal*, 21(4), 589-595.
- Miles, M. B., Huberman, A. M., & Saldaña, J. (2014). *Qualitative data analysis: A methods sourcebook*. London: Sage.
- Miller, A. S. (1968). The Myth of Objectivity in Legal Research and Writing. *Catholic University Law Review*, 18(3), 290-307.
- Mishler, E. G. (1990). Validation in inquiry-guided research: The role of exemplars in narrative studies. *Harvard Educational Review*, 60(4), 415-442.
- Mommers, L. (2010). Juridische informatie is al toegankelijk. *Nederlands Juristenblad*, 85(8), 494.
- Mommers, L., & Zwenne, G. J. (2010, 02-07-2010). Publiceer nu eens alle rechterlijke uitspraken - dan controleren we de rechterlijke macht pas echt, *NRC Handelsblad*.
- Morgan, D. L. (1993). *Successful focus groups: Advancing the state of the art*. Newbury Park: CA: Sage.
- Morgan, D. L., & Bottorff, J. (2010). Advancing Our Craft: Focus Group Methods and Practice. *Qualitative Health Research*, 20(5), 579-581.

- Mouton, J. (2005). The Practice of Social Research. In E. M. Babbie, J. (Ed.), *The Practice of Social Research*. Cape Town: Oxford University Press Southern Africa.
- Muntjewerff, A. (2012). Een expliciet model voor structureren en analyseren van rechterlijke beslissingen. In E. T. Feteris, H. T. M. Kloosterhuis, H. J. Plug, J. A. Pontier & C. E. Smith (Eds.), *Gewogen oordelen. Essays over argumentatie en recht (Juridische Argumentatie)* (pp. 269-288). Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Nagel, T. (1986). *The view from nowhere*. New York: Oxford University Press.
- Nieuwstadt, H., & Schagen, E. v. (2007). "De juristen moeten de vragen stellen". Interview met Prof. Hans Nieuwenhuis. *Ars Aequi*, 56(11), 920-925.
- Nivelstein, F., Van Gog, T., Van Dijk, G., & Boshuizen, H. P. A. (2011). Instructional support for novice law students: Reducing search processes and explaining concepts in cases. *Applied cognitive psychology*, 25, 408-413.
- Niiniluoto, I. (1991). Norm-propositions Defended. *Ratio Juris*(3), 367-373.
- Norman, D. K. (2000). Art of Selecting Cases to Cite. *Texas Bar Journal*, 63(4), 340-342.
- Oldfather, C. M., Bockhorst, J. P., & Dimmer, B. P. (2012). Triangulation Judicial Responsiveness: automated content analysis, judicial opinions, and the methodology of legal scholarship. *Florida Law Review*, 64(5), 1189-1239.
- Oost, H. (1999). *De formele kwaliteit van probleemstellingen in dissertaties*. Utrecht: W.C.C.
- Oost, H., Brekelmans, M., Swanborn, P., & Westhoff, G. (2002). Naar een didactiek van de probleemstelling. *Pedagogische studiën: Tijdschrift voor onderwijskunde en opvoedkunde*, 79(1), 18-36.
- Oost, H., & Markenhof, A. (2007). *Een onderzoek voorbereiden*. Baarn: HB-uitgevers.
- Oost, H., & Sonneveld, J. F. M. (2005). Buitenlandse beoordelaars over de kwaliteit en meerwaarde van de Nederlandse onderzoeksscholen: Een analyse van Peer Review Committee rapporten. Tweede voortgangsrapportage. Amsterdam-Utrecht: IVLOS/ASSR.
- Osborne, C. L. (2012). *A Methodical Approach to Legal Research: The Legal Research Plan, an Essential Tool for Today's Law Student and New Attorney*.

- Washington & Lee Public Legal Studies Research Paper Series. Washington and Lee University School of Law. Lexington.
- Overeem, R. (1988). Juridische logica en argumentatie in het recht. In H. W. Blom & R. J. De Folter (Eds.), *Methode en object in de rechtswetenschappen* (pp. 3-12). Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Parise, A. (2010). The 13 Steps of Successful Academic Legal Research. *International Journal of Legal Information*, 38(1), 1-18.
- Pendleton, M. (2007). Non-Empirical Discovery in Legal Scholarship - Choosing, Researching and Writing a Traditional Scholarly Article. In M. McConville & W. H. Chui (Eds.), *Research Methods for Law* (pp. 159-180). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Peoples, L. F. (2005). The Death of the Digest and the Pitfalls of Electronic Research: What Is the Modern Legal Researcher to Do. *Law Librarian Journal*, 97(4), 661-680.
- Phillips, E. M., & Pugh, D. S. (1987). *How to get a PhD: Managing the peaks and troughs of research*. Milton Keynes: Open University Press.
- Pieterse, L. J. A. (2011). *Een sprong in de fiscale methodologie. Over het schrijven van papers en scripties*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Pimont, S. (2006). Á propos de l'activité doctrinale civiliste (Quelques questions dans l'air du temps). *Revue Trimestrielle de droit civil*(4), 707-718.
- Poincare, H. (1913). *The Foundations of Science: Science and Hypothesis, The Value of Science, Science and Method*: University Press of America.
- Posner, R. A. (2008). The State of Legal Scholarship Today. A Comment on Schlag. *The Georgetown law journal*, 67(3), 845-856.
- Posner, R. A. (2009). *Law & Literature* (3 ed.). Cambridge/London: Harvard University Press.
- Qi, Z. (2010). On the Method of Searching for Guiding Cases on the basis of Trial Experience. *Peking University Journal of Legal Studies*, 2, 93-114.
- Rubin, E. L. (1992). On beyond Truth: A Theory for Evaluating Legal Scholarship. *California Law Review*, 80(4), 889-963.
- Rubin, E. L. (1997). Law And and the Methodology of Law. *Wisconsin Law Review*, 1997(3), 521-566.

- Rühl, G. (2009). Die Vermutung der Mangelhaftigkeit beim Verbrauchgüterkauf. Die Rechtsprechung des BGH in rechtsvergleichender Perspektive. *Rabels Zeitschrift für ausländisches and internationales Privatrecht*, 72, 912-934.
- Schlag, P. (2008). Spam Jurisprudence, Air Law, and the Rank Anxiety of Nothing Happening. *The Georgetown law journal*, 97(3), 803-835.
- Scholten, G. J., Scholten, Y., & Bregstein, M. H. (1949). *Verzamelde Geschriften van Prof.mr. Paul Scholten*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Scholten, P. (1931). *Algemeen Deel*. Deventer: Kluwer.
- Scordato, M. R. (2008). Reflections on the Nature of Legal Scholarship in the Post-Realist Era. *Santa Clara Law Review*, 48(2), 353-440.
- Seagram, B., Gould, J., & Pyke, S. (1998). An investigation o gender and other variables on time to completion of doctoral degrees. *Research in Higher Education*, 39(3), 319-335.
- Sieburgh, C. H. (2011). De Schoonheid van de ontdekkingstocht naar gewoon geldend recht. *Tijdschrift voor privaatrecht*, 48(1), 1-11.
- Sieburgh, C. H. (2015). Waarom het Unierecht de invloed van grondrechten op het privaatrecht aanjaagt en versterkt. *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*(1), 3-13.
- Smith, C. E. (2009). Het normatieve karakter van de rechtswetenschap: recht als oordeel. *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, 38(3), 202-225.
- Smith, C. E., Geelhoud, W., Dubelaar, M. J., Haar, B. P., Van Rijn van Alkemade, J., Van Willigenburg, K., Sprangers, A., Elseman, T., Bongaerts, Q., De Goede, S., Alsemgeest, J., Bogaerts, A., Kousedghi, S., Van de Deijl, E. (2008). Criteria voor goed rechtswetenschappelijk onderzoek. De omgekeerde route. *Nederlands Juristenblad*, 83(12), 685-690.
- Smith, K. H. (1998). Practical Jurisprudence: Deconstructing and Synthesizing the Art and Science of Thinking Like a Lawyer. *The University of Memphis Law Review*, 29(1), 1-68.
- Smits, J. M. (2008). Redefining Normative Legal Science: Towards an Argumentative Discipline. In F. Coomans, F. Grünfeld & M. Kamminga (Eds.), *Methods of Human Rights Research* (pp. 45-58). Antwerpen/Oxford: Intersentia.
- Smits, J. M. (2010). Ranking van tijdschriften: Over de psyche van de wetenschapper en Harvard aan de Rijn. *Ars Aequi*(3), 164-165.
- Smits, J. M. (2012). *The Mind and Method of the Legal Academic*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

- Smits, J. M. (2015). *What is legal doctrine? On the aims and methods of legal-dogmatic research*. Maastricht University. Maastricht.
- Snel, M. V. R. (2014). Source-usage within doctrinal legal inquiry: choices, problems and challenges. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*.
- Spitzer, R. J. (2008). *Saving the Constitution from Lawyers: How Legal Training and Law Reviews Distort Constitutional Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stolker, C. J. J. M. (2003). "Ja, geleerd zijn jullie wel!", Over de status van de rechtswetenschap. *Nederlands Juristenblad*, 78(15), 766-778.
- Stolker, C. J. J. M. (2011). Een discipline in transitie. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*, 1(1), 13-43.
- Stolker, C. J. J. M. (2014). *Rethinking the Law School - Education, Research, Outreach and Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. M. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Strauss, P. L. (2014). *Strauss' Legal Methods: Understanding and Using Cases and Statutes* (3d ed.). St. Paul: West Academic Publishing.
- Struiksma, J. (2012). *Het Geschil als Spil. De empirische cyclus van rechtswetenschap*. Zaandam: J. Struiksma.
- Struiksma, J. (2013). Legal Dogmatics and Academic Education. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*(2), 24-36.
- Struiksma, J. (2014). De wetenschappelijkheid van het Tijdschrift voor Bouwrecht. *Tijdschrift voor Bouwrecht*, 7(6), 485-490.
- Stürner, R. (2012). Das Zivilrecht der Moderne und die Bedeutung der Rechtsdogmatik. *JuristenZeitung*, 67(1), 10-24.
- Svensson, L., & Theman, J. (1983). *The relation between categories of description and an interview protocol in a case of phenomenographic research*. Gothenburg: University of Gothenburg, Department of Education.
- Swanborn, P. G. (2006). *Basisboek sociaal onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Szydlowski, N. (2014). A Dead Link, or a Final Resting Place. *AALL Spectrum*, 18(6), 7-8.
- Taekema, H. S., & Van Klink, B. M. J. (2011). Een nieuwe impuls aan het methodendebat. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*, 1(1), 3-10.

- Tijssen, H. E. B. (2003). De beoordeling van rechtswetenschappelijk onderzoek: een vak apart! *Nederlands Juristenblad*, 78(24), 1218-1231.
- Tijssen, H. E. B. (2009). *De juridische dissertatie onder de loep: de verantwoording van methodologische keuzes in juridische dissertaties*. Amsterdam: Boom juridische uitgevers.
- Tjong Tjin Tai, T. F. E. (2013). Verantwoording van bronnen. In G. Van Dijck, R. A. J. Van Gestel, I. Giesen & A. Hammerstein (Eds.), *Cirkels. Een terugblik op een vooruitziende blik* (pp. 201-208). Deventer: Kluwer.
- Tremper, C., Thomas, S., & Wagenaar, A. C. (2010). Measuring Law for Evaluation Research. *Evaluation Review*, 34(3), 242-266.
- Trigwell, K. (2000). A phenomenographic interview on phenomenography. In J. A. Bowden & E. Walsh (Eds.), *Phenomenography* (pp. 62-82). Melbourne: RMIT Universitij Press.
- Van Boom, W. H. (2013). Empirisch privaatrecht. Enige beschouwingen over de rol van empirisch onderzoek in de hedendaagse privaatrechtswetenschap. *Tijdschrift voor privaatrecht*(1), 7-84.
- Van Boom, W. H. (2015a). *Door meten tot weten: Over rechtswetenschap als kruispunt*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Van Boom, W. H. (2015b). Kritiek en methode in juridisch-dogmatisch privaatrechtelijk onderzoek – een bespreking van Asser-Vranken Algemeen Deel****. *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht*, 32(4), 122-131.
- Van Boom, W. H., & Van Gestel, R. A. J. (2015). Rechtswetenschappelijk onderzoek: een samenvatting van de uitkomsten van een landelijke enquête. *Nederlands Juristenblad*, 90(20), 1336-1347.
- Van Dijck, G. (2011). *Kwaliteit van de juridische annotatie. Een empirische studie naar kenmerken en kwaliteitsindicatoren*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Van Dijck, G. (2016). Legal Research When Relying on Open Access: A Primer. *Law and Method*, 1-11.
- Van Dijck, G., Van Gulijk, S., & Prinsen, M. M. (2010). Wat doen juridische onderzoekers? Een empirische blik. *Recht der Werkelijkheid*, 31(1), 44-64.
- Van Gestel, R. A. J. (2012). Research Methodologies in EU and International Law. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*, 2(1), 72-77.
- Van Gestel, R. A. J. (2013). Ontspoorde experimenten. *Regelmaat*, 28(1), 59-69.

- Van Gestel, R. A. J. (2015). Kwaliteit van juridische publicaties. In P. J. P. M. Van Lochem, R. A. J. Van Gestel & R. H. De Bock (Eds.), *Kwaliteit als keuze: kwaliteit(sbeoordeling) van rechtspraak, wetgeving en rechtswetenschappelijk onderzoek* (pp. 243-378). Den Haag: Wolters Kluwer.
- Van Gestel, R. A. J., & Micklitz, H-W. (2014). Why Methods Matter in European Legal Scholarship. *European Law Journal*, 20(3), 292-316.
- Van Gestel, R. A. J., & Micklitz, H-W. (2011). Revitalising doctrinal legal research in Europe: What about Methodology? In U. Neergaard, R. Nielsen & L. Roseberry (Eds.), *European Legal Method* (pp. 25-75). Copenhagen: DJOF.
- Van Gestel, R. A. J., Micklitz, H. W., & Maduro, P. (2012). *Methodology in the New Legal World*. EUI Working Papers Law 2012/13. Florence.
- Van Gestel, R. A. J., & Vranken, J. B. M. (2011). Assessing legal research: Sense and nonsense of peer review versus bibliometrics and the need for a European approach. *German Law Journal*, 12(3), 901-929.
- Van Gestel, R. A. J., Vranken, J. B. M., Gribnau, H., & Tijssen, H. (2007). Rechtswetenschappelijke artikelen. Naar criteria voor methodologische verantwoording. *Nederlands Juristenblad*, 82(24), 1448-1461.
- Van Hoecke, M. A. A. (2009). Hoe wetenschappelijk is de rechtswetenschap? *Tijdschrift voor privaatrecht*, 46(2009), 629-687.
- Van Hoecke, M. A. A. (2010). *Is de rechtswetenschap een empirische wetenschap?* Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Van Hoecke, M. A. A. (2011a). Legal Doctrine: Which Method(s) for What Kind of Discipline? In M. A. A. Van Hoecke (Ed.), *Methodologies of legal research: which kind of method for what kind of discipline?* (pp. 1-18). Oxford and Portland: Hart Publishing.
- Van Hoecke, M. A. A. (2011b). *Methodologies of legal research: which kind of method for what kind of discipline?* Oxford: Hart Publishing.
- Van Maanen, G. E. (1996). *De Zutphense juffrouw en de ontrouwe bediende van Lindenbaum*. Nijmegen: Juridische Uitgeverij Ars Aequi.
- Van Opijnen, M. (2006). Uitspraken op Rechtspraak.nl - een representatief beeld? *Tijdschrift voor de rechterlijke macht*(1), 14-22.
- Van Opijnen, M. (2014). *Op en in het web. Hoe de toegankelijkheid van rechterlijke uitspraken kan worden verbeterd*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.

- Verbeke, A., Vanhove, K., & Hoekx, M. (2009). Yes we care! Bedenkingen over de (methode der) rechtswetenschap. *Rechtskundig Weekblad*, 72(42), 1785-1789.
- Vick, D. W. (2004). Interdisciplinary and the Discipline of Law. *Journal of Law and Society*, 31(2), 163-193.
- Von Kirchmann, J. (1848). *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*. Berlin.
- Vranken, J. B. M. (2005). *Algemeen deel, een vervolg*. Deventer: Kluwer.
- Vranken, J. B. M. (2009). Als een arrest niet bevalt, laten wij het gewoon weg. In A. G. Castermans, J. Hijma, K. J. O. Jansen, P. Memeling, H. J. Snijders & C. J. J. M. Stolker (Eds.), *Ex Libris Hans Nieuwenhuis* (pp. 77-94). Deventer: Kluwer.
- Vranken, J. B. M. (2011). Omgaan met buitenlands recht in rechtspraak en literatuur. In M. Polak & C. d. Vries Lentsch-Kostense (Eds.), *Strikwerda's Conclusies: Liber amoricum*. Deventer: Kluwer.
- Vranken, J. B. M. (2012). Exciting Times for Legal Scholarship. *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs*, 2(2), 42-63.
- Vranken, J. B. M. (2014a). *Mr. C. Asser's Handleiding tot de Beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht: Algemeen deel: Een Synthese*. Deventer: Kluwer.
- Vranken, J. B. M. (2014b). 'Wij weten wel wat wij doen'. Over juridisch-dogmatisch onderzoek in het privaatrecht, maar wel een slag anders. *Nederlands Juristenblad*, 89(26), 1728-1737.
- Vranken, J. B. M., & Jansen, C. E. C. (2002). Legal academic training requires teaching law from a comparative perspective. *Ars Aequi*, 51(11), 854-859.
- Vranken, J. B. M., & Van Gestel, R. A. J. (2010). Het dilemma bij de beoordeling van rechtswetenschappelijke publicaties: Vertrouwen is goed, controle niet altijd beter. *Ars Aequi*, 59(3), 166-179.
- Watkins, D., & Burton, M. (2013). *Research Methods in Law*. London / New York: Routledge.
- Wendel, W. B. (2011). Explanation in Legal Scholarship: The Inferential Structure of Doctrinal Legal Analysis. *Cornell Law Review*, 96(4), 101-138.
- Wendt, J. A. I. (2008). *De methode der rechtswetenschap vanuit kritisch-rationeel perspectief*. Zutphen: Uitgeverij Paris.

- Westerman, P. (2011). Open or Autonomous? The Debate on Legal Methodology as a Reflection on the Debate on Law. In M. A. A. Van Hoecke (Ed.), *Methodologies of Legal Research. Which Kind of Method for What Kind of Discipline?* (pp. 87). Oxford: Hart Publishing.
- Westrik, R. (2016). *Verborgen privaatrecht. Hoe het geldende recht te kennen?* Zutphen: Uitgeverij Paris.
- Whittemore, R., Chase, S. K., & Mandle, C. L. (2001). Validity in Qualitative Research. *Qualitative Health Research*, 11(4), 522-537.
- Wiarda, G. J. (1988). *Drie typen van rechtsvinding*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Winkels, R., De Ruyter, J., & Kroese, H. (2011). Determining Authority of Dutch Case Law. In K. M. Atkinson (Ed.), *Legal Knowledge and Information Systems. JURIX 2011: The Twenty-Fourth International Conference. (Vienna)* (pp. 103-112). Amsterdam: IOS Press.
- Wittgenstein, L. (1969). *On Certainty*. Oxford: Blackwell.
- Wren, C. G., & Wren, J. R. (1990). Reviving Legal Research: A Reply to Berring and Vanden Heuvel. *Law Library Journal*, 82, 463-493.
- Wright, T., & Cochrane, R. (2000). Factors influenceing successful submission of PhD theses. *Studies in Higher Education*, 25(2), 181-195.
- Zittrain, J., Albert, K., & Lessig, L. (2013). Perma: Scoping and Addressing the Problem of Link and Reference Rot in Legal Citations. *Harvard Law Review Forum*, 127, 176-199.
- Zuber-Skerritt, O., & Knight, N. (1986). Problem definition and thesis writing. *Higher Education*, 15, 89-103.
- Zweigert, K., & Kötz, H. (1998). *Introduction to Comparative Law*. Oxford: Clarendon Press.